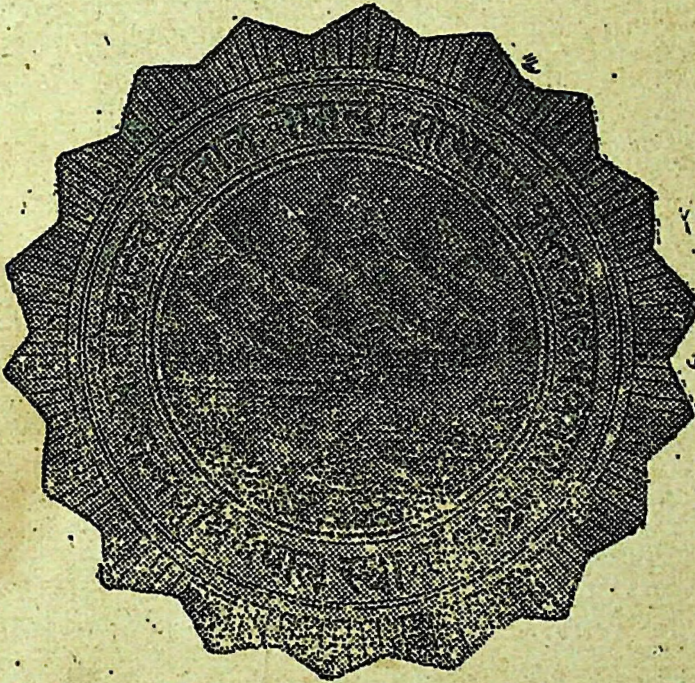

ॐ श्री ॐ

दिनकरी

सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्या

भारद्वाजोपाहमहामहोपाध्यायश्रीदिनकरभट्ट विरचिता

प्राप्तिस्थानम्—

पं० टीकादत्त धीताल,
नेपाली-सौभाग्य पुस्तकालय,
दुर्गविक्रमायक, बनारस सिटी ।

२१
मूल्य २५

23

॥ श्रीः ॥

अथ शब्दकौस्तुभः ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देहं योखिलं जगत् ॥

चरीकर्त्ति वरीभर्त्ति संजरीहर्त्ति लीलया ॥ १ ॥

चमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ॥

श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान्बुधान् ॥ २ ॥

नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दिवम् ॥

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥ ३ ॥

परिभाव्य बहून् ग्रन्थान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥

तमशेषमनायासादितो गृहीत सज्जनाः ॥ ४ ॥

समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ॥

भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः
प्रादर्शयत् अथ शब्दानुशासनामिति । अथशब्दः प्रारम्भस्य
द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात् उपसर्गवत् । न च तेपि
वाचका एवेति वाच्यम् । उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्या

दौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकाराद्योगेन
 वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननु-
 क्तयुक्त्या ऽस्तूपसर्गाणां द्योतकता निपातान्तरं तु वाचकमेवेति
 चेन्न । साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियतइत्यादौ कर्मणि
 लकारेण कर्मीभूतस्य गुर्वादेराभिधानसिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्म-
 त्वस्य वाच्यत्वात् । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिक-
 वृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च । सामान्ये प्रमा-
 णानां पक्षपातात् । निपातत्वं चाखण्डोपाधिरूपं जातिरूपं श-
 ब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेऽपि प्रादिचादिसाधारणमेव । प्रत्वा-
 दिप्रत्येकपर्यवसन्नं तदिदं पक्षेऽपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्या-
 निरुक्तेः केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापि तुल्यैव । विजय-
 तइत्यत्र धातोर्विशिष्टजयइव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्द-
 स्यापि लक्षणायाः संभवात् । किं च चादीनां वाचकत्वे स-
 मानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिर्निपा-
 तरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात् । स्याच्च-
 समुच्चयादिशब्दयोगइव चादियोगेऽपि घटादेः षष्ठी । किं
 समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसम्बन्धस्तथा चादि-
 रुपस्थिते स्यात् । द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र वि-
 षणान्वयः । अपि च शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसा-
 वेत्यादौ उस्सदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्या-
 र्थः । स च उस्मादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य र्यते तत्र
 तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येव लभ्यते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत-
 र्थान्वितस्वार्थबोधजनकतापि भज्येत । इवशब्दात्तु तृतीया-
 दुर्लभा । असत्त्वार्थकतया कारकाविभक्त्ययोगात् । एवम-
 स्मादिभ्यस्तृतीयाऽनन्वयस्यानुद्धाराच्च । नन्वेवं नञ्त्तत्पुरुषा-
 न्ते

त्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धान्ता भज्येरन्निति चेन्न ।
 पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमिति तदर्यात् । द्योत्यार्थेनाप्यर्थ-
 वत्तेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव येषां द्योत्योप्यर्थो ना-
 स्ति तु हि च स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरकोशात् कमीमिद्विति
 पादपूरणार्था इति निरुक्ताच्च । तदर्थं निपातस्यानर्थकस्येति
 वार्तिकारम्भ इत्यवधेयम् । स्फुटञ्चेदङ्कैयटादिग्रन्थेषु । अत
 एवाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् । चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थ-
 निर्णयः । क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥ तयो-
 रार्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । यदर्थद्योतकौ तौ तु
 वाचकस्स विचार्यतइति ॥ यत्तु अर्थवत्सूत्रे अधीतइत्यादौ
 धातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कौश्विदुक्तं तद-
 भ्युच्चयमात्रम् । सर्वस्यद्वे इतिसूत्रे कैयटादिग्रन्थोप्येवमेव ।
 चोत्तरमीमांसयोस्तत्रतत्र नञः पर्युदासे लक्षणेति ग्रन्था-
 नप्येवमेव, उक्तयुक्तेः । अस्तु वा मतान्तरं निपाता वाचका
 इति, सर्वथापि प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवंरूप-
 मर्द्धजरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति दिक् । अ-
 नुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तथा । अक्षेत्रवित्
 क्षेत्रविदं ह्यप्राद स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः । यथा वा । “ संपूष-
 रसान्विदुषानययोऽञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ” ।
 नित्याभ्रत्र हि गुणत्रयोपेतेन सद्गुरुणास्मान् शिक्षयेति पूषा प्रा-
 दस्य र्यते तत्र अञ्जसेति शैष्ट्यमुक्तम् । अनुशासतीति विविच्य
 प्रकृत्यधिकत्वं बहुलञ्छन्दसीति शपो न लुक् । इदमित्यमेवेति
 तृतीया ब्रूयादिति प्रमेयनिष्कर्ष उक्तः । ब्रवादित्यत्र लेटोडाटावि-
 एवमिति । तथा च अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य
 त्पुरुषा इति । तन्ते येनेति करणे ल्युट् । ततश्चक्षुदानामिति कर्मणि ष-

ष्टी तदन्तेन समासः । न च कर्मणिचेति सूत्रेण समासान्निषेधः
 शङ्क्यः । तत्र चशब्दस्यातिशब्दार्थतया कर्मणीति शब्दवता
 उभयप्राप्तावितिसूत्रेण या षष्ठी तदन्तं न समस्यतइत्यर्थात् । इयं तु
 कर्तृकर्मणोरिति विहिता षष्ठी न तूभयप्राप्ताविति । आचा-
 र्यस्य कर्तुर्वस्तुतः सत्वेपीहानुपादानात् । चित्रं गवां दोहो
 ऽगोपेनेत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं तच्च यद्यशिक्षितो दो-
 ग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा, अतः
 कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु श-
 ब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं
 न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु
 वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः । उभयप्राप्तावि-
 तिसूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नि-
 यमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्,
 शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु । तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च साधवः शब्दा
 इह विषय इति स्थितम् । वेदं भवा वैदिका अध्यात्मादित्वावृत्त्यु ।
 एवं लोके भवा लौकिकाः । यद्वा लोके विदिता लौकिकाः
 तत्र विदित इति वर्तमाने लोकसर्वलोकावृत्त्यु । प्रातिशाख्ये-
 ष्विव न वैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः । न वा व्याकरणान्त-
 रेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानम् ॥

॥ इति विषयनिरूपणम् ॥

स्यादेतत्, गौरित्यादिः शब्द इह विषयः । तत्र च ग-
 कार औकारो विसर्गश्च घटकः । व्युत्पाद्यते तु डौप्रत्ययसुप्रत्य-
 यर्वादेशादिकम्, न चैतद्गौरिति बोधे भासते तथा चार्थान्त-
 रता । गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डौप्रभृतीनां सम्बन्धविशे-
 षस्तत्प्रातिपत्युपयोगिता चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेन्न ।

शब्दान्तरव्यावृत्तस्य सम्बन्धस्य उपयोगस्य च दुर्वचत्वात् ।
 द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां
 गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः सम्बन्धः । अत एव शब्दबो-
 धे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसम्बन्धेन शब्दो वि-
 शेषणतया भासते । चाक्षुषबोधेपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो वि-
 शेषणमित्यभ्युपगमः । आह च, न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः
 शब्दानुममादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्रा-
 ह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथ-
 गवस्थितइति ॥ यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यभ्यहेतुकम् । पिण्डए-
 व हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारायितुं क्षम, इति-च ॥ युक्तं चैतत् ।
 गृहीतशक्तिकं प्रति शब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे
 बाधकाभावात् । अत एव गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि व्यक्ति-
 विशेषणत्वाविशेषात्संसर्गापि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोगुणा-
 दिभिरपि तदभिज्ञाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनाथ गौरित्यत्र
 कः शब्द इति प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभे-
 दो भाष्यकृद्भिराशङ्क्य निराकृतः । तत्र निराकरणग्रन्थ-
 स्यायमाशयः । समसत्ताकभेदाभेदौ विरुद्धावेव । अन्यथा त्व-
 दुक्तरात्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदा-
 पत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था न स्यात्, न स्याच्च भेदग्रहाद्भ्र-
 मनिवृत्तिः । जातिव्यक्त्यादिसम्बन्धस्त्वतिरिक्त एवेति । एव-
 मेव शब्देनापि सहास्त्येव सम्बन्धो द्रव्यादीनामिति स्थितम् ।
 अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृते उपयोगोपि । अस्मि-
 न्नर्थे ऽयं साधुरित्यर्थविशेषं पुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वा-
 त् । अत एव वाजिनि दरिद्रे च क्रमेण अश्वशब्दो अश्वश-
 ब्दश्च साधुर्बुद्धौ क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः । ननु यथा वैशे

पिकादीनामेतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य प-
 दार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तु काचित्कः
 प्रासङ्गिकस्तथेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदा-
 र्थजातमुपजीव्य शब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यतइति चेत् ।
 अस्तु तावदेव, न तथापि ङोप्रभृतिव्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत् ।
 अत्रोच्यते । गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शृङ्गग्राहिकया
 तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुम्वोद्धं चाशक्याः । आनन्त्यात् ।
 अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपो लघुभूत उपायः समाश्री-
 यते लिपिवत् । आरोपित एव च तत्र सम्बन्धः । प्रसिद्धो हि
 स्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके पञ्चकोशावतरणन्याय-
 इचोत्तरमीमांसायाम् । तात्पर्यविषयाबाधाच्च प्रामाण्यम् । एषैव
 त्थर्थवादेष्वपि गतिः । आत्मवपोत्स्वेदनप्रभृतीनां बाधेपि तात्प-
 र्यविषयीभूतस्य प्राशस्त्यस्याबाधितत्वात् । उक्तं च हरिणा ।
 उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि
 स्थित्वा ततः सत्यं समहीतइति ॥ उपेयप्रातिपत्यर्था उपाया
 अव्यवस्थिता इति च ॥ अत एव हि के चित्सुप्रत्ययं विदध-
 ति, अपरे सिं, तथा सूत्ररीत्या पाठितमित्यत्र इतप्रत्ययः भाष्य-
 रीत्या तप्रत्ययः, सूत्ररीत्या तावानिति वतुष् डावतावर्थवैशेष्या-
 दितिवार्तिकोक्तरीत्या डावतुरिति दिक् । एतेन पचतीत्यादौ
 आदेशैः स्मार्यमाणा लडादयो बोधका इति वदन्तः परास्ताः ।
 तथा हि । वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवादम्, ततश्च
 प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति न त्वलौ-
 किकानां सादीनाम्, एवं डुपचष् डुकृञ् इत्यादिप्रकृतयो विच्-
 क्विबादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः किं तु अपाक्षीत् पपाच पापच्यते
 करोति चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाक् पपाच् इत्या-

दय एव । श्रूयमाणेन दुपचष्प्रभृतीनां स्मारणं तेनार्थबोध इति चेन्न । लाघवाद्यवस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसंबन्धकल्पनात्, औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात्, अव्यवस्थापत्तेश्च । पचति देवदत्तः पचन्तं तं पश्येति तिप्शतृभ्यां स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्यातार्थो यत्नो विशेषणमितरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति त्वत्सिद्धांतभङ्गापत्तेश्च । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तुर्निरस्य जञ्जभ्यभानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि परास्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजंशे कर्त्तरि कृदितिव्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति । तदप्यापाततः । कृद्वाक्यशेषोयमनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । आकांक्षितविधानं ज्पाय इति न्यायात् । अन्यथा क्रियमाण इति कर्मणि शानचो दौर्लभ्यापत्तेश्च । किं च कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तं तत्कथं कृतां तिङां च वैलक्षण्यम् । अन्यलभ्यत्वादरेभ्यत्र साम्यात् । यत्तु नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि शानजादौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तम् । तत्तु पचितिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधात्तिङ्क्ष्वपि तुल्यमातस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छत्रन्तात्तिङन्ते वैषम्यहेतुः । अस्मद्रीत्या तु भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्क्षु त्यज्यते । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादितिसूत्राच्च । शतृशानज्विधौ रूपविधौ च भाष्येपि स्फुटमेतत् पाचकोव्रजतीतिवत्पचातिव्रजतीति प्रयोगोप्यत एव नोपपद्यते ! पचातिभवतीत्यादि चोपपद्यते पचतोरूपं पचान्तिरूपमित्यादौ रूपवाद्यन्ते द्विवचनादि न भवति । तस्मात्तिङ्क्ष

कृतसु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति वक्ष्यते ।
 यत्तु भट्टैरुक्तम् । कर्त्तरि यदेकत्वं तत्रैकवचनं तिविति लादि-
 विधेर्द्व्येकयोरित्यादेशैकवाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तुर्वाच्यता
 सूत्रादायातीति, तदप्यापाततः । द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादेशनिष्ठा तत
 इव तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्य एकवाक्यता । न च तत्र कर्त्तरित्य-
 स्ति यत् द्वित्वादि विशेषणतया कथं चिद्योज्येतालविधितिवादिधि-
 ध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत्, सत्यम् । वाक्यैकवाक्यता सा न तु
 पदैकवाक्यता । आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः ।
 लविधौ तु कर्तृग्रहणं स च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव । अत
 एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वाद्विधानाया-
 देशा एव शरणीकर्तव्याः । एवं णलादौ तिबादिद्वारकं
 लिङादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवम् । न च परंपरासं-
 न्धेन णलेव बोधकः । वृत्तिशुन्यत्वात् । अत एवापभ्रंशानां
 साधुस्मारकताभ्युपगमस्तवापीति दिक् । तस्मात्पूर्वत्रासिद्धमि-
 त्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यानं सर्वसंमतं तथा शास्त्री-
 यप्रक्रियायां सर्वत्र । वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकानिष्ठा । तत्र
 चाष्टौ पक्षाः ॥ वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः ३ वाक्यस्फोटः ३
 अखण्डपदस्फोटः ४ तादृगवाक्यस्फोटः ५ इत्थं पञ्च व्यक्ति-
 स्फोटाः । वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति ।
 तथा हि । किञ्चिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभ-
 ङ्गस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केन चित्कचित्प्रथमं श-
 क्तिग्रहास्केन कस्य स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहाद्वृषभो वृ-
 षभो वृष इत्यादाविव कर कार कुर चकर इत्यादीनां प्रयोगसम-
 वायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नानां वाचकते-
 ति वर्णस्फोटपक्षः । कर्प्रभृतयो वाचका न वेति चेह विप्रति-

पत्तिशरीरम् ॥ १ ॥ रामं रामेण रामाय हरये हरौ हरीनित्या-
दौ परिनिष्ठिते रूपे कियानंशो द्रव्यादिवाचकः कियांश्च कर्म-
त्वादेरित्यस्य विनिगन्तुमशक्यतया राममित्यादिपरिनिष्ठितं पद-
मेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः ॥ २ ॥ द-
धीदं हरेव विष्णोवेत्यादावपि विनिगमनाविरहतौल्याद्वाक्यमेव
विशिष्टार्थे शक्तमिति वाक्यस्फोटः ॥ ३ ॥ एकः पट इति वदेकं
पदं वाक्यं वेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेव पदं वाक्यं वा अ-
खण्डं वर्णव्यंग्यम् । एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेत् । पटेपि तथा-
त्वापत्तेः । कः पदार्थोसाविति चेत् । भावः । भावविशेषेषु क्त्वा-
न्तर्भवतीति चेत् । त्वत्परिभाषितेषु द्रव्यादिषु मान्तर्भूत् । नत्वे-
तावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते । अनियतपदार्थवादे
गौरवमिति चेत् । व्यक्तीयत्ता तवापि नास्ति । उपाधीयत्ता तु
सर्थैः सुवचा । भावत्वाभावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा
विभजनात् । भावविभाजकोपाधयस्तु घटविभाजकोपाधिवदेवाना-
वश्यकः । अस्मिन् पक्षद्वये वर्णा अप्यनावश्यकः । नन्वनुभव-
सिद्धास्तइति चेत् । व्यञ्जकध्वनिविशेषोपहितस्फोट एव कका-
राद्यात्मना व्यवह्रियतइत्यभ्युपगमात् । भाट्टमते तारो मन्दो ग-
कार इतिवत् अद्वैतसिद्धान्ते विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यङ्गे
स्वरूपमुखे वैचित्र्यवच्च । अत एव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्व-
विन्दौ वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमूर्त्तैर्गकारस्याभावादिति
स्फोटवादिमतमुपन्यास्यत् । यथा वा अखण्डेष्वपि ऋका-
रादिषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासः तथात्र पक्षे
वर्णावभासोपि भविष्यति । उक्तं च बोपदेवेन । शक्यत्वइव
शक्तत्वे जातेर्लाघवमक्षयताम् । औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां
तारमन्दवत् इति । भर्तृहरिरप्याह । पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्व-

वयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चेति ॥
 तस्मादखण्डं पदं वाक्यं वेति पञ्चापि व्यक्तिस्फोटान्तरभेदाः
 ॥ ५ ॥ जातिस्फोटवादिनस्तु धोत्तरटत्वादिकं शक्ततावच्छेद-
 कतया आद्यपक्षत्रयेऽपि यथायथं वाच्यम् । अन्यथा सरो रस इत्या-
 दावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः । तच्च उपाधिरूपम् । उपाधिश्च परंपरा-
 संबद्धा जातिरेव । सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका । तथा
 च शक्यांशइव शक्तांशेऽपि न्यायसम्येनाकृत्यधिकरणरीत्या ब्रह्मत-
 स्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च । अविद्याविद्यकधर्मविशेषो
 वा जातिरिति पक्षे तु सैव वाचिकास्त्वित्याहुः ॥ ८ ॥ अद्या
 वप्येते पक्षाः सिद्धान्तगून्थेषु तत्रतत्रोपनिबद्धाः । तथा हि । स्था-
 निवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इति भाष्यगून्थः । पद्यतेर्थो ऽनेनेति
 अर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङन्तमेव । तथाच एरुतिरित्यस्य तेस्तुरि-
 त्यर्थ इति टीकागून्थश्च वर्णस्फोटेनूकूलः । तथा स्थान्यर्थाभिधा-
 नसमर्थस्यैवादेशत्त्वमिति स्थानेन्तरतमपरिभाषयैव तस्थस्थमि-
 पामित्यादिषु निर्वाहात्तदर्थं यथासंख्यसूत्रं नारब्धव्यमिति भा-
 ष्यमपि । पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रघट्टके येनोच्चारितेने-
 ति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थतया वार्णितौ । वर्ण-
 व्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वदता तयोरखण्डताप्युक्ता ।
 नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचाकिभिर्वर्णैर्मवितव्यमिति तत्रतत्र
 भाष्ये सखण्डतोक्ता । मायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानृताराशिषु । अ-
 योधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमल्लियामित्यमरः । पस्पशायामेव
 प्रघट्टकान्तरे किंपुनरित्यादि भाष्यमुपादाय के चिद्वर्णस्फोटम-
 परे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदता कैयटेन अङ्गण्ड-
 त्यत्र व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलावच्छिन्तयता प्रत्याहारा-
 न्हिकाम्ते अक्षरं न क्षरं विद्यादिति भाष्यव्याख्यावसरे व्यव-

हारनित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं तु जातिस्फोट-
 स्येति प्रतिपादयता अनुपदमेव ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया
 प्रतिभातीत्यर्थे इति व्याचक्षणेन सर्वे पक्षाः सूचिता एव । य-
 दा तु अविद्यैव जातिरिति पक्षस्तदभिप्रायेण जातिस्फोटस्या-
 पि व्यवहारनित्यत्वेति अक्षरं न क्षरं विद्यादित्यस्य कैयटीये
 पाठान्तरम् । आद्यन्तौटकितावितिसूत्रे च भाष्यएव वर्णस्फोट-
 पदस्फोटावुक्तौ । असत्यमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागं तदर्थं चाश्रि-
 त्य रेखागवयन्यायेन सत्यस्य पदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेत-
 मिति तत्रैव कैयटः । अर्थवदधातुः, स्वरूपशब्दस्य, तपरस्तत्का-
 लस्येत्यादिसूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैयटादावित्यलं बहुना ।
 जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा । सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्य-
 माना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
 तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महाना-
 त्मा तामाहुस्त्वतलादय इति ॥ जातेः स्फोटत्वमपि प्रघट्टकान्त-
 रे स एवाह । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृ-
 ता । कैश्चिद्व्यक्त्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति ॥ य-
 द्यपीहाष्टौ पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रन्थकृ-
 ताम् । तत्रापि जातिस्फोटइत्यवधेयम् । पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरो-
 त्तरोपन्यासात् । तथा च प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया सं-
 पूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवा-
 दम् । स चावापोद्वापाभ्यामवयवानां शक्तिरिति न्यायोपष्ट-
 म्भेन त्यज्यतइति दर्शनान्तराणां पन्थाः । एकादेशादिस्थले उ-
 क्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्पररूपादिस्थले पूर्वलोपा-
 द्यभ्युपगमेन च व्याकरणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरूपपा-
 दतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति तु सैद्धान्तिकः प-

न्याः । उक्तं च हरिणा । तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति । ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति च । एवंस्थिते निपाताद्योतका विकरणा अनर्थका इत्यादिविचारोपि प्रक्रियादशायामेव । आह च अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् । धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशं इति ॥ तादृशो ऽस्वप्ण इत्यर्थः । एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया एव । उक्तं च । किंगर्भजन्ये किंगर्भं कीदृग्भातीति नो मते । विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति । आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता न विरुद्धा । लिपिस्थूलरुन्धतीशाखाचन्द्रादीनां लौकिकदृष्टान्तानामर्थवादवाक्यपञ्चकोशावतरणादीनां तन्त्रान्तरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादीनां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात् । तदेवं पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम् । आह च । शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यतइति । समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति च । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यभिप्रायेण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्त्तवादादिकमपि प्रसङ्गाद् व्युदपादयत्, तत्तु तन्त्रान्तरे स्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते । इति स्फोटस्वरूपव्युत्पादनम् ॥

स्यादेतत् । चं लिख चकारस्त्रुटित इत्यादिव्यवहाराष्ट्रिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यते यथा तथैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः । एवमिहा

पि प्रकृत्यादिविभागे पारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्य-
तएव शास्त्रं तत्किमर्थं कल्पनाव्युत्पादनकलेशः । अत एव हि
भाष्यकारोपि शब्दो नित्यो ऽनित्यो वेति विकल्प्य उभयथाप
व्याकरणारम्भस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथातथास्त्वित्युदासिष्यतेति
चेत् । सत्यं, व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता । पक्षभेदेषु हि गौण-
मुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र परस्पराविरुद्धतया भासमाना अपि सिद्धा-
न्तग्रन्था व्यवस्थापायितुं शक्यन्ते । स्वार्थद्रव्यादीनां पञ्चानां क्रमेण
भानमित्यादिवक्ष्यमाणमपि कल्पनयैवोपपादायितुं शक्यतइति
दिक् । नन्वस्तु साधुशब्दो विषयः । अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्प-
नया तद्व्युत्पादनोपपत्तिः तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं
किमिति चेत् । नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण । श्रूयते हि ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति । निष्कारणो दृ-
ष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् । कार्यतेनुष्ठाप्यतेनेनेति का-
रणं फलम् । ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः ।
तथा च साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोऽयं धर्मो नित्यः सन्ध्योपा-
सनादिवदित्यर्थः । श्रुतिरेवेति हरदत्तादयः । स्मृतिरिति तु
भट्टाचार्याः । तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि आगमः
खल्यपीति भाष्येऽप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्ये-
यम् । अङ्गत्वं चाङ्गत्वेन संस्तवात् । उक्तं हि शिक्षायाम् ।
मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्र-
मुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ क-
ल्पान्प्रचक्षतइति ॥ उपकारकतयाप्यङ्गत्वम् । व्याकरणं हि अर्थ-
विशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये
उपयुज्यते । ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगि-
नं च कालविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव प-

रिशिष्टप्रायं बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्राय-
 शस्तत्र संग्रहात् । छन्दोविधितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गा-
 यत्र्या यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते । शिक्षापि वर्णो-
 च्चारणप्रकारं दर्शयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य
 न्यायलभ्यस्य शास्त्रान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहारेण प्रयो-
 गं दर्शयन्ति । तस्मात्षडप्यङ्गानि । तेष्वपि प्रधानं व्याकरणम् ।
 पदप्रदार्थावगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् । वाक्यार्थज्ञानस्य त-
 न्मूलकत्वात् । अत एव तस्य शिक्षायां मुख्यत्वेन निरूपणं कृ-
 तम् । मन्वादिस्मृतिष्वपि अङ्गाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव ।
 तथा चाध्ययनविधिव्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितम् ।
 तथा च सन्ध्योपासनादेरभावे प्रत्यवायोऽनुष्ठाने च पापक्षय इति
 यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च
 बोध्यम् । रक्षाप्रभृतीनि फलान्तराण्यापि सन्ति । तथा च भाष्यम् ।
 कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजन-
 मिति । अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यते ऽनेनेति करणल्युङन्तः । प्रयोज-
 यतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्तृल्युङन्तो वा । उभयथापि प्र-
 वर्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः । फलपरः स्त्रीबो-
 ऽपरः । उभयोर्नपुंसकमिति नपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिक-
 तया प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं च बोध्यम् । तत्र आगमः
 प्रवर्तकः । रक्षोहलाघवासन्देहास्तु फलानीति विवेकः । तत्र
 प्रवर्तक आगमो व्याख्यातः । फलानि व्याख्यायन्ते । तत्र रक्षा
 वेदसंरक्षणम् । तथाहि । भाषायामदृष्ट्वा लोपागमवर्णविकाराश्छ-
 न्दसि दृश्यन्ते । ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येर-
 न् । व्याकरणस्तु लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तत्र लोपो-
 दाहरणम् । तस्मात् देवेषु विविदे मितदुः । तस्मात्, आत्मनेत्यर्थः ।

मन्त्रेष्वारुह्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । आगमो यथा । देवासः
 ब्राह्मणासः । आज्ञसेरसुगित्यसुगागमः । लोपागमौ यथा ।
 देवा अदुह । अदुहतेत्यर्थः । दुहेर्लृङो झस्यादादेशे कृते लोप-
 स्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलच्छन्दसीतिरुडागमः । एतेन
 नाशिरं दुहे विश्वाइचे धेनवो दुह इत्यादिलृङन्तमपि व्याख्या-
 तम् । वर्णविकारो यथा । गृभ्णामितेसौभगत्वाय । ह्रप्रहोर्भ-
 ष्छन्दसि ह्रस्येति वक्तव्यमिति भकारः । प्रत्ययोपि छान्दसो-
 स्ति, यथा । उद्गाभं च निग्राभं चेति । उदिग्रह इति सूत्रे उद्गा-
 भनिग्राभौ च च्छन्दासि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुभिपू-
 र्वाद्गृह्येण । तत्र उत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् । निपूर्वात्सु-
 वार्त्तिकोक्तश्छन्दस्येव । सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः-
 सुचः । इह तु जुहुपभृतोरेव ग्रहणम् । उद्गाभं चेति जुहुमुद्यच्छ-
 ति, निग्राभञ्चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात् । भकारादेशः
 प्राग्वत् । ऊहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । यत्राङ्गजातं सम्पूर्णमु-
 पदिष्टं सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासौ । यत्र नोपदिष्टं सा वि-
 कृतिः । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो
 यामः । तत्र वैकुतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते
 यागे उपकारकाकांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते । वै-
 दिके करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात् । तेषामेव प्रकृतौ क्लृ-
 त्सामर्थ्यात् । तद्विशेषस्य चैकदेवतात्त्वादिना शक्यज्ञानत्वात् ।
 तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितम् । तत्र य-
 स्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसंभवे निवृत्तिः ।
 यथा प्रकृतावघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्णले-
 ष्वसंभवादघातस्य निवृत्तिः । मन्त्रा अप्यङ्गम् । तेषां चानुष्ठेया-
 र्थप्रकाशनं कार्यम् । तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चे-

द्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः ।
यथा । अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवघातमन्त्रस्य कृ-
ष्णलेषु । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मा-
त्रं निवर्तते । यथा । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मन्त्रस्याव-
यवभूतं देवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकलेन एकदेवताकत्वेन
चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्तते अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया
निवर्तमाने एकारोपि निवर्तते । अकारान्तेतरप्रकृतिसन्निधा-
नेनैव हि एकारस्य सम्प्रदानं वाच्यम् । अकारान्ताच्च यश-
ब्दस्य । ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तम् । अग्नयइत्यस्य मध्यो-
दात्तस्य स्थाने ऊहम् । सोयं प्रकृत्यूहः । लिङ्गस्य कचिदूहः । यथा ।
देवीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः तस्याज्ये ऊहः ।
देवाज्यशुद्धमसीति । प्रत्ययमात्रस्य क्व चिदूहः । यथा । माभे-
र्मासं विक्था इति पुरोडाशेवदानमन्त्रः तस्य धानासूहः । मा-
भैष्टमासंविजिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः । याज्ञिकास्तु से-
विग्ध्वमित्यूहमाहुः । युक्तं चैतत् । प्रकृतावनिदकतया विजिर्-
पृथग्भावइत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजी भयचलनयोरित्यस्येत्य-
वधारणात् । लाघवमपि प्रयोजनम् । तथाहि । अध्यापनं ब्राह्म-
णस्य वृत्तिः । तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः । वैदुष्यं च साध्वसा-
धुविवेकः । स च न प्रतिपदपाठादिना सम्भवति । शब्दानामा-
नन्त्यात् । तस्माद्युत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्धोधने लाघवम् ।
अन्यथा तु गौरवम् । असन्देहोपि प्रयोजनम् । तथाहि ।
स्थूलपृषतीमनड्वाहमालभेतेति श्रूयते । तत्र सन्देहः कर्मधारयो-
यं बहुव्रीहिर्वेति । तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षण-
या पृषत्त्वतीविंदुमती गौरेवाभिधीयते स्थूलापि सैव विन्दुनां
स्थौल्यं तानत्रं वा यथा तथास्तु । बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्स्वे-

वेति । गौस्तु स्थूला कुशा वेत्यत्रानादरः । तत्र लकाराकारे
उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो नि-
श्चिनोति । ततश्च निश्चयेन प्रतिबंधात्संशयानुत्पादः । स एवा-
सन्देहः । अर्थाभावेव्ययीभावादसन्देहमिति स्यादिति चेन्न । प-
र्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उप-
पादयिष्यमाणत्वात् । अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः । अद्भुता-
यामसंहितमिति, अथासंहितयेति च । एवं इन्द्रपीतस्योपहू-
तो भक्षयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिक-
रणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकम् । कृत्वाचिन्तान्यायेन वा नेय-
मिति दिक् । तदेवं रक्षोहलाघवासन्देहाख्यानि चत्वारि फला-
नि व्याख्यातानि । आगमस्तु प्रवर्त्तक इत्युक्तम् । भाष्ये तु
सन्दर्भशुद्ध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये
मध्ये तदुक्त्या फलसन्दर्शने नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्ती-
ति सूचितम् । फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा । धर्मेण
पापमपनुदति । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छतीत्यादिवचनानीह साध-
कानीति दिक् । इमानि च भूयइत्यादिभाष्येण प्रवर्त्तकवचना-
न्तराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि । तद्यथा । ते सुरा हेलया
हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै
नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणम् ।
अत्र न म्लेच्छितवा एतस्य विवरणं नापभाषितवै इति । उभ-
यत्रापि कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः । धातूनामने-
कार्थतया निन्दावचनाम्लेच्छधातोः कर्मणि घञ् । तेनापशब्द-
सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । अत्र न म्लेच्छितव्यमिति
निषेधस्य ते सुरा इत्यर्थवादः । न चेह रात्रिसत्रन्यायेन

आर्थवादिकं फलमस्त्विति वाच्यम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परा-
 र्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रव-
 णवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात् । प्रकरणात्कत्वङ्गे ह्ययन्निषेध इति
 यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रन्थे भाष्यकारैरेव स्फुटीक-
 रिष्यते । अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं
 व्याकरणादिति नोपसंहृतम् । किं तु म्लेच्छा मा भूमेत्येव ।
 म्लेच्छा निन्धाः । शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः ।
 अत्र हैहययोगे हैहयोरितिप्लुते प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च
 कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके । ननु सर्वः प्लुतः
 साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति भाष्यकृता वक्ष्यमा-
 णत्वान्नैष दोष इति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्वाक्य-
 द्विर्वचनं म्लेच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातम् । सर्वस्य द्वेइत्यत्र पदग्रह-
 णस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः । ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वच-
 नं किं तु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः । अनावृत्तिः
 शब्दादिनावृत्तिः शब्दादिति वदिति चेत्, तर्ह्यन्नेडितस्वरानु-
 पपत्तिः । यदि तु तत्रान्नेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरि-
 शब्दे रेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयम् । इदं च भाष्यादिषु
 प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम् । अयं च पाठः क्व
 चिच्छाखायामन्वेषणीयः । माध्यन्दिनानां शतपथब्राह्मणे तु
 हेलवो हेलव इति वदत इति पठित्वा तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छे-
 दिति पठ्यते । तत्र यकारस्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव ।
 तथा शिक्षासु पठ्यते । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-
 प्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
 स्वरतोपराधादिति । स्वरेण स्वरतः । हीयमानपापयोगाच्चेति तसिः ।
 मिथ्याप्रयुक्तः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थान्तरं स्वरवर्ण-

दोषात्प्रतिपादयत् । अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः
हिंसकत्वात् । यजमानं हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने
धर्मोत्पत्तिः एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्य-
र्थः । यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रशत्रुशब्दः पुरा किल विश्व-
रूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं
वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान् । तत्र
च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत् तथाभूतः सन् वर्धस्वे-
तिप्रतिपादितुं इन्द्रशत्रुवर्धस्वेति प्रयुक्तम् । प्यन्ताच्छेदरौणादिकः
त्रुन्प्रत्ययः । प्रज्ञादिगणे निपाताद् द्वस्वः । इन्द्रशत्रुत्वस्य
विधेयत्वान्न सम्बोधनविभक्तिः । तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात् ।
अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव
प्रयोगः । राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वे-
पीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेनोदात्ते
वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः । तथा च पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । इन्देर्हि धातोरौणादिके ऋज्जे-
न्द्रेत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः ।
तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु
प्रसिद्धम् । तदिहोदाहरणतयोक्तम् । स्यादेतत्, यज्ञकर्मणीह्येक-
श्रुत्येह भवितव्यम् । सा च तत्पुरुषबहुव्रीहोरविशिष्टेति ।
अत्राहुः । जपादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते । स्वेच्छ-
या प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनि-
ना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । आपस्तम्बश्चाह । अनाम्ना-
ता अमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति । अत एव मन्त्रो
हीन इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊह्यमानस्यामन्त्रतया
यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषो ऽसङ्गतः स्यादतो मन्त्रशब्दः शब्दमा-

त्रप् इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम् । ननु स्वाहं-
 द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यतएवेति चेत् । सत्यम् । ऊहितं यदमन्त्रभूतं
 अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेऽपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिक-
 त्वानपायात् । नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्त-
 योर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न ।
 स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात् । एतावानेव हि भेदः । यच्छन्द-
 सि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थया ऽऽश्रीयते । लोके त्वैच्छिको
 विकल्पः । अत एव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वय-
 मपि तत्रतत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः । नन्वेवं उच्चैस्तरावेतिसू-
 त्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषाछन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहो
 व्यर्थः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नायं दोषः । यज्ञकर्मणीत्यस्य
 निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात् । न च पर्युदासपक्षेऽप्येवमेवास्त्विति
 वाच्यम् । नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भ-
 सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यं,
 ऊहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकं
 बाधसम्भवात् । नहूहादीनां छन्दस्त्वमस्ति । मन्त्रब्राह्मणेतर-
 त्वात् । तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेधे एवांगत्या-
 स्वीकृर्तुमुचित इति चेन्न । पर्युदासपक्षेऽपि मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे वेति
 विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये विभाषाग्रहणसम्भवात् ।
 उक्तापरितोपादेव तु के चिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य
 इहाप्येकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुव्रीहिस्वरकरणं च स्वरतो-
 पराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः । श्रूयते च यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव
 शब्द्यते । अनग्राविव शुष्कैथो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥ निगदेन,
 पाठमात्रेण । शुष्कैध इति सान्तेन क्लीबेन एधशब्देन अकारान्तेन वा
 पुल्लिङ्गेन निर्वाह्यम् । न ज्वलति, न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्य-

र्थः । निरुक्ते तु । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्पु-
 पक्रम्य स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजाना-
 ति योर्थं योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मे-
 ति मन्त्रमुदाहृत्य यदगृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितम् । तत्रापि
 गृहीतं शब्दतः, अविज्ञातं तु अर्थतः । प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
 गेन वेत्यादि शेषं प्राग्वत् । अन्यत्रापि श्रूयते । एकः शब्दः
 सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति ।
 एतच्च एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्याति । एतन्मूलक-
 मेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजारूपेषु श्लोकेषु स्मर्यते । यस्तु
 प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्वचनहारकाले । सोऽन्त-
 माप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैरिति ॥ दुष्य-
 ति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः कर्त्ता सामर्थ्याद्बोध्यः ।
 तथा । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदुः ।
 कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ अयमहमित्यस्य
 अनुकरणं चानिति परमिति गतिसंज्ञा । ततो गतिसमासेपि
 अस्य वामीयमित्यादाविवानुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ् । या-
 ज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति ॥ यद्यपि
 प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते । तथापि यदि
 आधानादनन्तरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा संवत्स-
 रमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं वि-
 धाय तत्रेदमाप्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति । तत्र केवलं
 विभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते सा चाग्निशब्दरूपा न
 तु या का चित् । निरुक्ते देवताकाण्डे, अथ किं देवताः
 प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य आग्नेया
 इति तु स्थितिरित्युपसंहारात् । तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चत-

सो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते इत्यादिश्रौतग्रन्थेषु
द्रष्टव्यम् । तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं
विदधाति स आर्त्विजीन इति । पदंपदमिति संख्यैकवचनाच्च
वीप्सायामिति शस् । स्वर उदात्तादिः । अक्षरं व्यञ्जनसहि-
तोच् । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्मर्हती-
त्यार्त्विजीनो याजकः । यज्ञार्त्विग्भ्यां घस्वजावितिसूत्रेण यज्ञ-
र्त्विग्भ्यां तत्कर्माहतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन च खब् ।
यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति भावः । ऋग्वेदेपि
बहवो मन्त्रवर्णाः । चत्वारिंशृङ्गा, चत्वारिवाक्, उतत्वः पश्यन्,
सक्तुमिवेत्यादयः । तितउपरिपवनं भवतीति भाष्यम् । चाल्नी
तितउः पुमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके । वस्तुतस्तूक्तभा-
ष्यानुरोधादमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगो-
पि । तथा च पुंनपुंसकवर्गे, स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । अत एव तितउमाचष्टे तितापयतीत्यभियुक्तग्रन्था अपि
संगच्छन्तइति दिक् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं
प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । तथा ।
दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्त-
रन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं
भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । ना-
मकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्ताननु कायति अ-
भिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
त्रिपुरुषेत्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । मूलविभुजादित्वात्कः ।
यत्तु उपपदाविवक्षया आतश्चोपसर्गइति कं कृत्वा ततः षष्ठीत-
त्पुरुष इति । तत्तु कर्मण्यणितिसूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो
विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसूत्रे स्त्रयाख्याविति मूलविभुजा-

दित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणम् । अत एव गङ्गाधरादि-
 शब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु प्रथमं कर्माविव-
 क्षायामनूकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबन्धेऽप्यदोषः वार्त्तिकादिकं
 तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य, अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु का ग-
 तिः । अत एव शक्यं चक्षुरुपहन्तुमिति भाष्यव्याख्यायां वहि-
 रङ्गस्त्रीत्वप्रतीत्या अन्तरङ्गः पदसंस्कारो न विहन्यतइति कैयटो-
 पि वक्ष्यति । विवक्षा च लोकप्रसिद्धयनुसारिणी न तु स्वायत्ते-
 ति विपराभ्याजेरित्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति
 पक्षमुपपद्यते विजयतीत्यादि नापादनीयमिति दिक् । तथा च
 ऋग्वेदेऽपि पठ्यते । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः ।
 अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिवेति । अस्यार्थः । हे वरुण
 सत्यदेवोसि यस्य ते काकुदं तालु काकुर्जिह्वा सा उद्यते उ-
 त्क्षिप्यतेऽस्मिन्निति काकुदं वदेरुत्क्षेपणमर्थः । धातूनामनेकार्थत्वा-
 त् । ततो घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः सम्प्रसारणं षष्ठी-
 तत्पुरुषे शकन्धादित्वात्पररूपम् । नुद प्रेरणे इत्यस्मादधिकरणे
 कः पृषोदरादित्वान्नुशब्दस्य लोप इत्यन्ये । निरुक्तस्वरसोप्ये-
 वम् । सप्तसिन्धव इव सिन्धवो विभक्तयः । अनुक्षरन्ति तालु प्रा-
 प्य प्रकाशन्तेइत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यथा सच्छिद्रां लोहमयीं
 प्रतिमां प्रविश्याग्निः प्रकाशते तथेति । अग्निर्हि तत्रत्यं मलं भ-
 स्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपि शरीरं
 पापमपाकुर्वन्तीति भावः । सूर्यां स्थूणा ऽयःप्रतिमेत्यम-
 रः । स्मर्यते च । सूर्यां ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरु-
 तल्पग इति । अमिपूर्वं इत्यत्र वाछन्दसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः ।
 सुषिरामित्यत्रार्श आद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः । वस्तुतस्तु
 ऊपसुषिमुष्कमधोर इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । रन्ध्रं श्वभ्रं वपा-

सुषिरित्यमरः । सरन्ध्रे सुषिरं त्रिविविति च । सुष्ठु स्यतीति सु-
 ॥पीरिति क्षीरस्वामी । गते गतार्त्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रि-
 ष्विति शाश्वतः ॥ इति प्रयोजनप्रपञ्चः ॥ इत्येवं विषयप्रयोज-
 नयोरुक्तयोः सम्बन्धाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्नोक्तौ इह
 येन प्रयोजनं पृष्टन्ततो न्य एव तदस्य इत्थम्प्रत्यवतिष्ठते । ननु यथा-
 धीष्वेत्याचार्येणोक्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्वैव वेदमधीयते । तद्वदङ्ग-
 भूतं व्याकरणमप्यध्येष्यन्ते तर्त्तिकं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति ।
 अत्रेदमुत्तरम् । प्रायेणेदानीन्तनानामल्पायुष्कत्वाद्विघ्नबाहुलत्वा-
 च्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पठ्यते । तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्र-
 योजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उपदिश्यमानं वेदं शृ-
 ङ्क्षन्तीति युक्तम् । ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्व-
 रमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा
 प्रवर्त्तन्ते । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकि-
 काः । अनर्थकं व्याकरणं, इति च प्रत्यवतिष्ठन्ते । तान्प्रतियुक्तमेव
 प्रयोजनादिवर्णनम् । पूर्वकल्पेषु व्याकरणाशिक्षादीनि लक्षणानि
 प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसन्धानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्रा-
 हयन्तः स्थिताः । तदा परं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्र-
 योजनप्रश्नाविरहे तत्प्रतिपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति । यद्यपि,
 श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्य-
 धीयीत मासान्विप्रोर्द्धपञ्चमान् ॥ ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु
 नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति म-
 नुवचनस्य इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्वधीयीतेत्यादिस्मृत्यन्तराणां
 च पर्यालोचनया वेदवेदाङ्गाध्ययनसमकालता लभ्यते । तथापि
 ऋषिवचनत्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्च ग्रीहियववाद्विकल्प-
 एवेति तत्त्वम् । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्यु-

त्पादनं कर्तव्यमिति स्थितम् । ननु किमिदं साधुत्वम् । साधय-
 ति बोधयतीति साधुरिति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न ।
 गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् । शक्तत्वं तदिति चेन्न । पचतीत्यादौ
 विकरणानामसाधुतापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । डुपचषलद्इत्या-
 दीनां साधुतापत्तेश्च । लाक्षणिकेष्वव्याप्तेश्च । तेषामपि लक्ष्यर्थे
 ऽशक्तेः । क्व चिच्छक्ततायास्तु अन्वास्वादिष्वतिप्रसक्तेः । वृ-
 त्तिमत्त्वं तदिति चेत् । न । द्योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः । औप-
 सदानिकी शक्तिरेव द्योतनेति चेत् । न । प्रोत्तरजिःवघोत्तरद-
 त्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्ति-
 शक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च अद्द्विचनाव्यवस्थापत्तिः । न च
 जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यम् । कत्वादिना सङ्करापत्तेरि-
 ति । अत्राहुः । अनपभ्रष्टानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता । व्याक्रि-
 या व्यञ्जनीया वा जातिः का ऽपीह साधुतेति । अस्यार्थः ।
 शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टता । तद्विरहोऽनपभ्र-
 ष्टता ॥ सैव साधुता सा चार्थविशेषान्तर्भावेणैव । तथाहि ।
 यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा यादृक्श-
 ब्दोनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सोसाधुः ।
 अन्यथा तु साधुरिति । येषि गाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पन्नाः
 सन्तस्तान्प्रयुज्जते तेषामप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव । तत्र च दोषप्र-
 योज्यतास्त्येव । मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्त्वात् । यद्वा अनादि-
 ता साधुता । अनादिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः । आ-
 देरभावो ऽनादिरिति वा । असन्देह इतिवत्तत्पुरुषः । अभ्युद-
 ययोग्यता वा ऽस्तु साधुता । रत्नतत्त्ववच्छास्त्रपरिशीलनशालि-
 भिर्गम्यो जातिविशेषो वेति । यत्तु जातिसंकर इत्युक्तं, तन्न ।
 गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात् । तथाहि । यस्य देवदत्तादेरनो-

ष्ट्या वर्णा एव पूर्वं श्रुतास्तस्य कुट्यादिव्यवहितस्य ओष्ठ्यव-
 र्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्यानोष्ठ्यसाधारणं तदनुमाप-
 कजात्यंगीकारे सत्येव घटते न तु तत्तद्व्याप्यनानाजातिस्वीकारे ।
 ओष्ठ्यवर्णवृत्त्यसाधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवै-
 कल्यात् । वस्तुतस्तु उपाधिसंकरवदेव जातिसंकरोपि सर्वत्रास्तु ।
 दूषकताबीजानिरुक्तेः । विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्त्तत्वयोरिव
 शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभङ्गापत्तेश्च । तस्माच्चतुर्वि-
 धमपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकरणैकगम्यं च । एवमसाधुत्वमपि
 चतुर्धा । अपभ्रष्टता, सादिता, प्रत्यवाययोग्यता, तदवच्छेद-
 कजातिविशेषो वेति । टिष्ठुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनक-
 तारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथापि अनपभ्रष्टत्वरूपं साधुत्व-
 मस्त्येव । तदेवानुशासनप्रवृत्तानुपयोगि । भस्येत्यादिसौत्रनि-
 र्देशात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः । एवं चाना-
 न्त्विमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति । किं-
 तु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयम् । तदेतदुक्तम् । यास्त्वे-
 ताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिष्ठुभादयः । कथं नु तासां सा-
 धुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥ अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामप-
 शब्दता । हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता इमाः ॥ ततश्च,
 नासां प्रयोगे ऽभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् । लाघवेनार्थबो-
 धार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलमिति ॥ तदयं निर्गलितोर्थः । यास्त्वेताः
 स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्तइति पक्षे । अनिदं प्रथमाः शब्दाः सा-
 धवः परिकीर्तिताः । तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥
 अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा इतीरिता, इति च । साध्वसाधुल-
 क्षणे आश्रीयमाणे टिष्ठुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव । ते-
 षामप्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधापि प्रागुक्ता साधुतास्त्येव । उ-

क्तञ्च । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाःसंज्ञिनि कचित् । नित्यएव तु
 सम्बन्धो ङित्यादिषु गवादिवत् ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिञ्छ-
 क्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदि-
 ति । पक्षद्वयेऽप्यनुशासनविषयता निर्विवादेति । नामकरणे त्वयं वि-
 शेषः । कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता ।
 तद्विरोधिनां तु देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां कूचीमञ्चीत्या-
 दिनामधेयानामसाधुतैव । तदेतदलृक्सूत्रे वार्तिकव्याख्यावसरे
 स्फुटीकरिष्यते ॥ इति साधुत्वनिर्वचनम् ॥ व्युत्पादनं च प्रकृति-
 प्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव । न तु साध्व-
 साध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन । शब्दानामानन्त्येन
 तदसम्भवादित्युक्तम् । स्यादेतत्, लक्षणप्रणयनमपि किं जातिप-
 क्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम् । आद्ये सकृद्गतौ यद्वाधितं तद्वाधित-
 मेवेति न सिध्येत् । तथाहि । जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्पर-
 परिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचि-
 देकत्र प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तिरेव स्यात् सत्प्रतिपक्षव-
 त् । तथा च वक्ष्यति । अप्रतिपत्तिर्बोभयोस्तुल्यबलत्वादिति ।
 तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थं परं तावद्भवतीति । तस्मिन्च
 कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत् । यथा भिन्ध-
 कीत्यत्र भिनद् हि इति स्थिते परत्वाद्विभावे कृते पुनः प्रस-
 ङ्गविज्ञानादकञ्जभवाति । तदेवं जातिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानं यद्यपि
 सिध्यति तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति । तथा च जुहुतास्त्व-
 मित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातडिं कृते
 स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः । व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य
 शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे चरितार्थत्वासम्भवाद्विकल्पप्रसङ्गे नियमार्थं
 सूत्रं परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र

पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यन्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यतइति एतद्व्यक्ति-
विषयकलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति । तथा च जुहुतात्वमित्या-
देः सिद्धावपि भिन्धकीत्यादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यति । तस्मा-
दशक्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत् । सत्यम् ।
अत एव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते । क्वचित्काश्चित्पदार्थ-
इति । तत्र जातिवादिनामयं भावः । लाघवाज्जातिर्वाच्या । व्य-
क्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवम् । बाह्यदोहाद्यन्वयस्तु ल-
क्षितायां व्यक्ताविति । व्यक्तिवत्तिनस्त्वाहुः । अनुपपत्तिं वि-
नापि व्यक्तिप्रतीतिरेनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या । त्वप्रत्य-
यादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतिश्च । बाह्यदोहाद्यन्वयोप्येवं
समञ्जसः । यत्तुक्तं व्यक्तीनामानन्त्यमिति, नैतद्वाधकम् । श-
क्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात् । नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वमा-
यातमिति चेन्न । अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्तत्वे-
पि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणा नेति नैयायिकाभ्युपगमः । तस्माज्जातिरूपलक्षणं व्य-
क्तिमात्रं तु वाच्यमिति । यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते । नह्या-
कृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ इत्यादि । तत्तु जातिव्यक्त्यो-
रन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवंरूपं मतान्तरम् । तथा चाकृ-
त्याधिकरणे भट्टैरुक्तम् । नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चि-
ते । सम्बन्धः समवायो वा विशिष्टा वैक्येतरिति । तत्र जातिरेव
व्यक्तिरेव वा वाच्येति इहत्वं मतद्वयं नियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धम् ।
चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः ।
यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्य न्यायेन बाध आवश्यकस्त-
थापीदं शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्ध्युपायतया उभयाश्र-
यणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम् । वस्तुतस्तु भट्टोक्ताष्टप-

क्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोत्र प्रक्रियादशायां स्थितः ।
 विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न त्वैच्छिक इत्यन्यदेतत् ।
 समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्व चित्कस्य चिद्विवक्षा अपर-
 स्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक् ।
 यदि हि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्वत्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जात्याख्या-
 यामिति सूत्रं नारभेत । यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं
 नारभेतेति भाष्यम् । ननु यस्मिन्वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्ष-
 णया जातिपरत्वे इह आम्नाः सन्तीति प्रयोगं साधयितुं जा-
 त्याख्यायामिति सूत्रमस्तु । तथा जातिपक्षेपि नानार्थानुरोधा-
 त्सरूपसूत्रमस्तु । वक्ष्यति हि वार्तिककृत । व्यर्थेषु च मुक्तसंश-
 यमिति । सत्यम् । लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणम् । अत
 एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेऽप्यदोषः । इदानीं
 वार्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह । सिद्धे
 शब्दार्थसम्बन्धेलोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो
 यथा लौकिकवैदिकेषु । लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः । अव्यु-
 त्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः । अर्थवदधातुरित्यादि हि व्या-
 करणं शक्तिग्रहोपजीवकम् । तथा च समर्थसूत्रेपि वार्तिकम् ।
 “अर्थानादेशनादिति” । अनेकमन्यपदार्थइत्यादिकं हि लोकसि-
 द्धमर्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरम् । ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थे
 तयोः सम्बन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते
 गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शा-
 स्त्रम् । नियमफलं तु धर्मः । तत्र स्मार्त्तो दृष्टान्तः । प्राङ्मुखो-
 न्नानि भुञ्जीतेत्यादिलौकिकशब्देनोक्तः । व्रीहीनवहन्तीत्यादि-
 श्च वैदिकशब्देनोक्तः । धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषः । अश्व-
 घासादिवत् । न तु चतुर्थीतत्पुरुषः । प्रकृतिविकृतिभावविरहा-

त । ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता
 अपि ऊष तेरं चक्र पेचेत्यादयो व्युत्पाद्यन्तइति चेन्न । आ-
 र्षज्ञानं विना अप्रयुक्तताया दुरवधारणत्वात् ! महान्हि प्रयोग-
 विषयः । तथा च भाष्यम् । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्च-
 त्वारो वेदाः सांगाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशा-
 खाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथ-
 र्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान्
 प्रयोगस्य विषय इति । बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यम् ।
 छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्ज्य इति व्यप्रत्ययः । चरणा-
 द्धर्माभ्याययोरित्युक्तत्वादाम्नाये । अथर्वणा प्रोक्तो वेद अथर्वा
 उपचारात्प्रयोग इत्येके । वसन्तादिषु अथर्वन् आथर्वण इत्युभयोः
 पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वम् । अत
 एव भाष्ये वक्ष्यते । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्त-
 व्यः । वसिष्ठोनुवाकः । ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति । तमधीते
 आथर्वणिकः वसन्तादिच्वाटुकु । दाण्डिनायनादिसूत्रे निपात-
 नादिलोपाभावः । आथर्वणिकस्याभ्याय आथर्वणः आथर्वणि-
 कस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादण् तत्सन्नियोगेनेकलोपश्च ॥
 प्रकृतमनुसरामः । एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुमशक्तै-
 रप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोस्तीत्यनुमेयम् । अस्ति च
 त्वयोदाहृतानामपि वेदे प्रयोगः । सप्तास्ये रेवती रेव दूष ।
 यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र । यत्रानश्चक्राजरसं तनूनामिति ।
 ननु यदि लक्षणेनानादितासिद्धिस्तर्हि वचन्त्यादीनामपि स्यादिति
 चेत्, न । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतइत्यभियुक्तानामविगीत-
 व्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचात् । अभ्युपगतो हि विशे-
 षविषयिण्या पतितस्य कर्मानधिकारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुती-

नां सङ्कोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः सङ्कोचश्च । तदुक्तम्, आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिति । यत्र तु अप्रयोगः सन्दिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्पत्यूहमनुमानम् । तदुक्तम् । यथालक्षणमप्रयुक्ते इति । अप्रयुक्ते अनिश्चितप्रयोगे इत्यर्थः । निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्तत एवेति निष्कर्षः । न चैवं ब्रह्मणो ब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकाचारेण ब्रुवोवचिरित्यादीनां सङ्कोचापत्तिः । त्रिशङ्कवाच्ययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसङ्कोचापत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्र धर्मबुद्ध्यनुष्ठानं नास्तीति चेत् । इहापि साधुत्वबुद्ध्यः प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् । यर्वाणस्तर्वाण इति वदाभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरूपपत्तेश्च । अत एवेतिहासपुराणादिष्वप्यशब्दा अपि सन्तीति हरदत्तः । नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत् । के चित्तु आर्षग्रन्थेष्वपि छन्दासि विहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते । न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्तिः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्वाधात् । वक्ष्यति हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे ऽविशेषायाधिकं कार्यमिति । गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्तते इत्यर्थः । उपपादयिष्यते चेदम् । अत एवार्षत्वात्साधुनेति तत्रतत्त्वोद्घोषः सङ्गच्छत इति दिक् । यद्यपि अप्राप्तांशपूगणफलको नियमविधिः । इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि नियमशब्देन व्यवह्रियते । तेन पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्यै नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः । न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यम् । पञ्चातिरिक्तभक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसङ्गतत्वापत्तेः । पञ्चा-

नामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेषु निवसन् विप्रो मुनिर्मास-
 विवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोपाच्च । अत एव त्रिदोषापि
 परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् । अत्रेदमवधेयम् । नियमातिक्रमे
 कृते अपूर्वं परं न भवति । दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव ।
 अवहननातिक्रमे कृतेपि वैतुष्यवत् दिगन्तराभिमुखभोजने
 तृप्तिवच्च । न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थावबोध इति
 वाच्यम् । शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात् । विशेषदर्शिनस्तु द्विवि-
 धाः । तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तस्तद्विकलाश्च । तत्र आ-
 द्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः । द्वितीयानां तु बोधार्थसं-
 बद्धान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः ।
 सर्वनामस्मृतेर्वा । तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा । अर्था-
 ध्याहारपक्षाश्रयणाद्वेति यथायथं बोध्यम् । अपरे त्वादुः । अप-
 भ्रंशा अपि वाचका एव । तथाहि । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य
 इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वाद-
 पभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदशायां तेनाप्यभ्युपगमाद्द्वारा
 शक्तिः । पदार्थान्तरं तदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्य-
 मेव । असाधुस्मरणद्वारा साधुबोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च ।
 स्वीकृतं हि परेण तिवादिस्मारितानां लादीनामसाधूनामपि
 बाधकत्वम् । ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्य-
 तइति चेत् । न वयमपूर्वं किञ्चित्कल्पयामः । किं तु यथा
 घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः । तथा घटबोधजननसा-
 मर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः । सा च कारणत्वापरप-
 र्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वयाप्यभ्युपेतैव । शक्तिभ्र-
 हस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विषयाबाधादिति ब्रूमः । नन्वेवं
 गौणमुख्यविभागोच्छेदः, सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसाना-

दिति चेत् । त्वत्पक्षेपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वा-
त् । सुहृद्भावेन पृच्छामीति चेत् । प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौ-
णमुख्यविभाग इति गृहाण । ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि
कारणात्कार्योदयः स्यादेवेति चेत् । पदार्थस्मृतिरापाद्यते वा-
क्यार्थबोधो वा । नाद्यः । सम्बन्धग्रहं विना तदयोगात् । ना-
न्त्यः । द्वाराभावात् । पदार्थस्मरणं हि द्वारम् । एवं च महदेव
लाघवम् । साधुस्मारणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति । साधुत्वं
तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव । समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चा-
पशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक् ॥

इति अपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचारः ॥

प्रयोगशब्दमुपाददानो वार्त्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञान-
मात्रादिति सूचयति । युक्तं चैतत् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः
सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेपि प्रतिपदाधिकर-
णन्यायेन यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति प्रयोगात्फलं ज्ञानं तु
तदङ्गमित्यभ्युपगमात् । प्रयोगस्य फलम्प्रति सन्निहितत्वाच्च ।
ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् । ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतायां दृष्टार्थताला-
भाच्च । उक्तं च भट्टैः । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन ग-
म्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति । अत एव
तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिष्वपि
ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्तः । तदुक्तं वार्त्तिककृता ।
तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । वेदः शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमे-
धादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः । तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्र-
विष्टतया दृष्टान्तासङ्गतिरिति नाशङ्कनीयम् । ते सुरा इति पूर्वो-
दाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयो-
गाद्धर्मं गमयति । वाजसनेभिनां ब्राह्मणे तस्मादेषाव्याकृता वा-

गुह्यत इति श्रुतिरप्येवम् । भाष्ये तु अभ्युपेत्यवादेन साधुज्ञा-
 नात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः । नचैवमपशब्दज्ञानादध-
 र्मोपि स्यादिति वाच्यम् । यावद्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् ।
 नम्लेच्छितवाइत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निषेधाच्च । न च
 व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादिबोधार्थं हुपचष्प्र-
 भृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति वाच्यम् । तदीयज्ञानमात्रेण
 निर्वाहात् । अत एवालौकिकम्प्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर-
 इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः । अथ व्युत्पादनार्थं
 तत्प्रयोग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः । अनपभ्रष्टत्वेन
 तेषां प्रत्यवायाजनकत्वात् । नह्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ताः येन
 गाव्यादिसाम्यं भजेरन् । अथ सादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापि
 न क्षतिः । शब्दस्वरूपपरत्वात् । अनुकरणानां सर्वत्र साधुता-
 भ्युपगमात् । नहि हेलया हेलय इति श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायज-
 नकः । शब्दस्वरूपमात्रपरा एते भिन्ना एव साधवश्चेति तु तु-
 ल्यम् । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतिश्रुतावाद्युदात्तस्य पाठेपि
 तत्प्रत्याय्यस्यार्थपरस्य ऊहितस्यानाम्नानादमन्त्रतया जपा-
 दिपर्युदासेन मन्त्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्तेति प्रागुक्तम् ।
 अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकास्मिन् सद्भावो अभावश्चेति विरु-
 द्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेदइति दर्शनं प्रवृत्तम् ।
 न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असा-
 धुता शङ्क्या । असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् । असाधु-
 त्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च । नह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतइ-
 ति ऋलक्ष्मूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । हुपचष्प्रभृतिप्रयोगादपशब्द-
 ज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेपि अभ्युपेत्या-
 पि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्याय उदाहृतः । तथाहि । कू-

पं खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जलेन
 तं मलं दूरीकरोति फलांतरं च लभते तथेहापि परिनिष्ठितरू-
 पज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभतइति । सोयं
 कूपखानकन्यायः । कूपं खनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वास-
 रूपन्यायेन ण्वुल् । नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्य खानक इति
 स्वपदविग्रहः । न च शिल्पिनिष्पुना सरूपेण ण्वुलो बाधः
 स्यादिति वाच्यम् । इह खननकर्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पि-
 त्वस्याविवक्षितत्वात् । तस्मात्सर्वथापि गाव्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय
 इति स्थितम् । तत्रेदं भाष्ये सिद्धान्तितम् । याज्ञे कर्मण्येवायम् ।
 न म्लेच्छितवायित्यस्य क्रतुप्रकरणे पाठात् । क्रतुप्रयोगाद्वाहिस्तु
 अपशब्दं प्रयुञ्जानो न दुष्यति । एवं हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो
 नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञा इति । प्रत्यक्षध-
 र्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्क्रुतधर्माः । अत्रायं श्रुतेराशयः ।
 योगिन एते विरक्तयतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वग्रहविरहेण यथा
 तथास्माकं भवत्वितिविवक्षवो यद्दानस्तद्दान इति वक्तव्ये यर्वा-
 णस्तर्वाण इत्युचुः । याज्ञे कर्मणि पुनः साधूनेव प्रयुक्तवन्तस्तेन
 यर्वाणस्तर्वाण इत्येवंरूपामेव संज्ञां मुनयो लेभिरइति । भट्ट-
 इचाहुः । स्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः । प्रतिषेधः
 क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणाश्रयादिति । अपरे च्चाहुः । क्रतोर्बाहिः
 प्रयोगेपि पुरुषः प्रत्यवैतीति । तेषामयमाशयः । नानृतं वदेदि-
 त्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोपि निषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम् ।
 तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा । शब्दानृतमर्थानृतं चेति । शब्दस्यार्थ-
 स्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनम् । एवं च य-
 थार्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति तुल्यम् । क्र-
 तुधर्म्ये पुनरपभाषणे पुरुषोपि प्रत्यवैति क्रतुरपि विगुण इति

वचनद्वयबलात्सिध्यतीतिदिक् । यथा च प्रयोगे साधुनां निय-
मस्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियम एवेत्यवधेयम् । व्या-
कृता वागुद्यतइतिप्रागुक्तश्रुतेः । व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेति
हि तदर्थः । व्याकरणशब्दश्च योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदा-
यपरः सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम् । तत्राद्ये प-
क्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः । समुदायवा-
चका हि शब्दाः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते । यथा पूर्वे पञ्चाला
उत्तरे पञ्चाला इति । द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमितिप्रयो-
गो राहोः शिर इतिवन्नेयः । अष्टाध्याय्या एकदेशःसूत्रमित्यवयवा-
वयविभावे षष्ठीति वास्तु । अस्य वनस्यायं वृक्ष इत्यादिवत् ।
नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दाप्रातिपत्तेर्नियमानुपपत्तिः । पदच्छेद-
विग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । अत एव ह्यु-
त्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते । यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोप्यस्ति
तदेव तु गृह्यते । तदुक्तम् । सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वा-
चिकंइति । अत एव बहुलग्रहणादिकं सार्थकमिति दिक् । नन्वेवं
किं वर्णोपदेशेन । न हि तद्वलेन कस्य चिच्छब्दस्य साधुत्व-
मवगम्यते । न च कलध्मातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेवंत-
त्फलमिति वाच्यम् । लोकेत एवाविप्लुतवर्णप्रतीतेरवश्यं वाच्य-
त्वात् । अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कत्तव्यतापेक्षः । तदु-
क्तम् । इष्टबुद्धयर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुता-
नामप्युपदेश इति । एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि
कर्त्तव्यः पाठ इत्युक्तम् । त्रैस्वर्येण पाठे हि अन्यतमस्य उच्चा-
रणादेव सिद्धौ द्वयोरेव कर्त्तव्यतां ब्रूयात् । अत एव च लोके
त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या सह विकल्प्यत इति ज्ञाप्यते । एतच्च विभा-
षा छन्दसोत्यत्र स्फुटाकिरिष्यामः । ननु निर्देशस्यजातिपरत्वा-

त्प्लुतादिसंग्रहः सेत्स्यतीतिचेन्न । संवृतकलप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः । तदुक्तम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । तत्र ऋस्वस्य अवर्णस्य संवृतगुणकत्वेऽपि तदितरेषामचां संवृतत्वं दोषः । आदिशब्दात्कलः । स च स्वोचितस्थानभूयः । तथा आसभूयिष्ठतया ऋस्वोऽपि दीर्घवृक्ष्यमाणो ध्मातः । एवं दीर्घोऽपि ऋस्ववृत्कालसंकोचेनोच्यमानोर्ध्वकः । एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षा-प्रातिशाख्यादिषु प्रसिद्धाः । तच्चदोषविशिष्टानामपि अत्वादिजात्याक्रांतत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षे तेष्वतिव्याप्तिरितिस्थितम् । न च गर्गादिविदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थतया वर्णशुद्धि-लाभः । अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः । स्यादेतत् । सर्वा अज्व्यक्तयो हल्व्यक्तयश्च शास्त्रान्ते शुद्धाः पठिष्यन्ते । अ अ इतिवत् । नचैवं गौरवम् । तद्वलेन सर्वेषामनुबंधानां प्रत्याख्यानात् । इत्संज्ञालोपयोरपि त्यागात् । तथाहि । शीङ्धा-तोर्ङ्कारं परित्यक्ष्यामः । ईकारं च कलं पठिष्यामः । क्लित-आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः । कल-श्च प्रक्रियादशायामेव । यथा ङकारः । प्रयोगे तु शुद्ध एव । प्रत्यापत्तेः शास्त्रान्ते करणमपि शास्त्रीयसकलकार्यं प्रत्यसिद्ध-तालाभाय । एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयणेऽपि परि-निष्ठितरूपे न कश्चिद्दोषः । यथा यथान्यासपक्षेऽपि अकारस्य वि-वृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे क-लादयोपीति न कश्चिद्विशेषः । धर्मिकल्पनात् इति न्यायश्चेद्बो-ध्यः । ङकारादयो हि धर्मिण एव त्वया पाठ्याः । मया तु उभय-पठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति । नन्वस्मिन्पक्षे स्वर-रितवितइत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् । धमातात्कर्त्रभिप्राय इति ।

एवमाद्यन्तौ टकितावित्यत्र आद्यन्तौ कलध्माताविति । इडा-
 घागमाश्च निरनुबन्धाः कलाः पाठ्याः । अनुगादयो ध्माताः ।
 इकृवित्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोषं पाठ्यम् । आदिरन्त्येनेत्य-
 त्रापि आदिकलौ सहेत्युक्त्वा अउइत्यादिकाः संज्ञाः करिष्य-
 न्ते । कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धान्तइव
 चरमवर्णस्य संज्ञा न स्यात् । द्रूलोपइत्यादौ अणइत्यपनीय अ-
 ओरिति करिष्यते । स्वरसन्धिस्त्वसन्देहाय न करिष्यते । त-
 स्मात्सर्वमनुबन्धकार्यादिकं कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत् ।
 सत्यम् । सिध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवतीति चेत् । अत्रो-
 च्यते । इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेशः । एवं चाकृत्युपदेशादेव उदा-
 तादिसिद्धिमङ्गीकृत्य कलादिष्वतिप्रसङ्ग इत्थं परिहार्यः । आग-
 माश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु
 नेमे प्राप्ताः कलादय इति । यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता
 एवेति । तन्न । ज्ञयापि प्रातिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ।
 अन्यथा शशइत्यत्र षषइत्यपि स्यात् । मञ्चके मञ्जक इति ।
 पलाशे पलाष इति । स्यादेतत् । स्वरवर्णानुपूर्वीर्निर्णयाय यदि प्राति-
 पदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिरपि तत एवास्तु । उणादिसूत्रात्पृ-
 षोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञानं, विशेषावधारणं तु निघण्ट्वा-
 दिनेति चेत्कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रन्थेनास्तु । सत्यम् ।
 आनुषङ्गिकी कलादिनिवृत्तिः । वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु प्र-
 त्याहारनिष्पत्तिः । प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः । प्रत्या-
 ह्रियन्ते वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः । न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादि-
 तासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः । योगरूढ्यभ्युपगमात् । त-
 स्मादादिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्या
 स्तन्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य

प्रथमपादे प्रथममान्हिकं समाप्तम् ॥१॥

अइउण् । संज्ञासूत्रमिदम् । आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । अइउणित्येषामादिरकारः अन्त्येन णकारादिना सहितः सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य च संज्ञेति हि वाक्यार्थः । अत्र अकारादीनां स्वरूपेण अनुकार्येण वा सतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति गवित्ययमाहेत्यादाविव विभक्तेरनुत्पत्तिः सुपां सुलुगिति लुग्व । छन्दोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेष्ट्या छन्दोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छान्दसकार्यातिदेशात् । यूस्याख्याविति सूत्रे छन्दःप्रदेशेषु गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा । स्यादेतत् । स्वरसन्धिनेह भाव्यम् । तत्र अ इत्यत्र विभक्तेः रुत्वयत्वलोपेषु वृक्षइहेत्यादाविव लोपासिद्ध्या सन्धिर्नेति समाधानेपि इकारस्य इकोसवर्णइति ऋकारस्य ऋत्यक इति प्रकृतेभावसम्भवेपि एदैतोरयायौ दुर्वारौ । यत्तु वर्णोपदेशकाले अज्जादिसंज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्नेति । तच्चिन्त्यम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनां मुध्युपास्यइत्यादौ तटस्थइव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथार्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं प्रत्ययः परश्चेत्यादौ सुप्रत्ययो ङ्याप्प्रातिपदिकात् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यादौ तत्तद्विभक्तिः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसानयोरितिसूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् । स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नापि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चे, सुरुथं यणादावपि ।

नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रमपि अणोप्रगृह्यस्येत्यादौ तटस्थइव स्वस्मि-
 न्नपि प्रवर्त्तत । ततश्च दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वं
 नास्तीतिसिद्धान्तोपि भज्येतेति चेन्न । वैषम्यात् । पदार्थसंसर्गो
 हि वाक्यार्थः तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी । तथा च
 अण्शब्देन ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः ।
 अण्शब्दश्च आदिरन्त्येनेति सूत्रेण अक्षरसमाम्नायपठितेषु
 संकेतितइति तानेवात्रोपस्थापयति । तथा च अष्टादशानामपि
 अकारः संज्ञेति पर्यवसन्ने सूत्रान्तरेष्वस्य च्चावित्यादिषु अका-
 रोष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितम् । नतु ग्रहणकसूत्रेपि ।
 एतद्वाक्यार्थबोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात् । नहि सिचि
 वृद्धिरित्यादावादौचामुपस्थापकोपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजिति-
 संज्ञासूत्रे तानुपस्थापयति । किन्तु स्वरूपमेव । संज्ञासूत्रे च
 सामानाधिकरण्यादादैचां वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रान्तरेषु
 संज्ञिनामुपस्थितिर्निर्वाधेति दिक् । तस्मादइउणित्यादौ
 स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । संहिताविरहान्न
 यणादयः । अनित्या हि वाक्ये संहिता । उक्तञ्च । संहितै-
 कपदे नित्यानित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये
 तु सा विवक्षामपेक्षत इति । समासस्य पृथग्रहणं गोबलीवर्द्ध-
 न्यायेन । एकपदइत्यनेनैव तत्सङ्ग्रहसिद्धेः । इयं च प्राचां
 परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता । अ-
 संहितायां यणादिनिवृत्त्यर्थो हि संहिताधिकारः । अत एव ।
 हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि
 दुर्विनीतम् । जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रोणीतटं स्पृश-
 ति किं कुलधर्म एष इत्यत्र धन्या एनमित्यस्य नासाधूता ।
 अत एव आलंकारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगेवं

विसंधितानामदोषान्तरङ्गणितम् । तच्चेहास्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवायादेव यणादेरप्राप्तौ किं संहिताधिकारेणेति चेन्न । संहिताधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुं तदारम्भात् । तेन अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू इत्यादाववग्रहेहप्यानङ्गादयः । अग्निमीळे इत्यत्र पदविभागेपि निघातः । ते नो रासंतामित्यादौ नसादयश्च सिद्ध्यन्ति । नन्वेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य स्वरितत्वं बह्वृचैः पठ्यमानमसङ्गतं स्यात् । तयोर्वावचीति संहिताधिकार आशास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धान्तात् । स्वरितविधेश्च तदन्तर्भूतत्वात् । अत एव तैत्तिरीया अवग्रहे हितशब्दमनुदात्तं पठन्ति । अत एव बह्वृचा अप्यग्निमीळइत्यस्य पदविभागपाठे निघातमेव कुर्वन्ति न तु स्वरितमपीति चेत् । सत्यम् । प्रातिशाख्ये विशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः । उक्तं हि । यथा संधीयमानानामनेकी भवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रह इति । तदेवमइउणित्यादौ संहिताविरहान्न संधिरिति स्थितम् । केचित्तु चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा । निपातएकाजितिप्रगृह्यत्वम् । ततः प्रकृतिभावः । यद्यपि अनिपातानामपीह ग्रहणमिष्टं दध्यम्बो दाक्षिः प्लाक्षिरित्यादिसिद्ध्ये तथापि न सर्वा व्यक्तयः साक्षान्निर्देष्टव्याः । आनन्त्यात् । किं तु काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यमाना स्वसदृशीरितरा अपि गृण्हातीति वक्ष्यते । तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्यतामुत तदितरेति संशये आद्यकोटिरेव युक्ता । संहिताकार्यत्रिरहेण निर्दिश्यमानरूपस्य स्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः । कारप्रत्ययस्तु न भवति बहुलग्रहणात् । स हि रोगारूपायां ण्वुल् बहुलमित्यत्रोपसंख्यातः । अन्ये तु इक्षितपौ धातुनिर्देश इत्यतो निर्देशशब्दः कारप्रत्ययविधावनुवर्तते । नि-

हेतश्च प्रतिपादनम् । तेन प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपा-
 दने प्रत्यय इह तु आनुपूर्वीसंपादनमात्रे तात्पर्यं न तु कविपु-
 त्रइत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने, अतः कारप्रत्ययाभाव
 इत्याहुः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्या-
 विवक्षिततया वर्णवाचित्वाभावात्कारप्रत्ययाभावः । अत्रेदम-
 वधेयम् । अकारः संवृतः । विवृतकरणाः स्वराः तेभ्य एओ
 विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकारः संवृतोकार इति
 शिक्षावाक्यात् । विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिव-
 द्धर्मे धर्मिणि च प्रयुज्यन्ते तेन विवृतं करणं प्रयत्ना येषां ते
 तथाभूताः स्वरा इकारादय इत्यर्थः । यत्तु छन्दोगविशेषैरिव-
 णोवर्णऋकाराणां संवृततामिच्छद्भिरुक्तं यवृतः संवृता अन्यत्रा-
 भवसाम्न इति । तत्तु तदीयशाखाविशेषमात्रपरं न तु सार्वत्रिक-
 म् । यथा साल्यमुग्रिराणायनीयानामेव सुजाते ए अश्वसूत्रते अ-
 ध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतमित्यांदावेकमात्र एकारओकारश्च न त्व-
 न्येषां, तद्वत् । इकारादौ वा यथा तथास्तु । अकारस्य संवृतत्वं तु
 निर्विवादमेव । तथाप्यसौ प्रक्रियादशायामाकारेण दीर्घेण
 प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोस्मिन्सूत्रे निर्दिश्यते ।
 विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूदित्येतदर्थं शास्त्रांते अ अ
 इति सूत्रं कृतम् । तेन हि विवृततरमनूद्य संवृतो विधीयते ।
 न चानुवाद्यसमर्पकेणाकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणकशास्त्रवला-
 त्सङ्ग्रहः स्यादिति वाच्यम् । अद इति तपरनिर्देशस्य एकशेषेण
 ह्रस्वपदकनिर्देशस्य वा सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । वक्ष्यति हि तत्र
 वार्तिककारः । सिद्धं तु तपरनिर्देशाद्, एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरा-
 नुनासिकाभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति शास्त्रान्ते च
 विधीयमानः संवृतः शास्त्रीयकार्ये सर्वत्रासिद्धएवेति न कापि प्र-

क्रियायां सावर्ण्यप्रतिबन्धः । शास्त्रान्ते च विधीयमानं प्रत्याप-
 त्तिवचनमेव ज्ञापकमिह विवृततर उपदिष्ट इत्यस्यार्थस्य । यत्तु
 अत्रत्यं वार्तिकमकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति । तत्र
 विवृतशब्दो विवृततरत्वपरः उदाहृतशिक्षानुरोधात् । ननु शुक्लत-
 रोपि शुक्लो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याप्याकारस्य विवृत-
 त्वानपायात्सावर्ण्यं यथाश्रुतेपि सेत्स्यतीति चेत् । न । सर्वर्णसं-
 ज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव
 वक्तव्यत्वात् । अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्यापत्तौ गां गाइत्यत्रेव
 नावं नावः ग्लावं ग्लाव इत्यादावपि औतोम् शसोरित्यात्वं प्रव-
 र्त्तेत । ईदूदेदित्येकारान्तस्य विधीयमाना प्रमृह्यसंज्ञा करवावहै
 इत्यादावपि प्रवर्त्तेत । एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं कस्मै अदात्
 विष्णौ अस्तीत्यादावपि स्यात् । किंचैवं हकारादीनामीषद्विवृत-
 त्वादकारादीनाञ्च विवृतत्वात्सावर्ण्याप्रसक्तेर्नाज्जलाविति सूत्रं
 न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो व्याकुप्येत । एओङित्यादिसूत्र-
 द्वयं ङकारचकाररूपानुबन्धद्वयकरणं चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि
 अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् । किम्बहुना ऐकारौकारावपि न
 निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक् । तस्माद-
 त्रत्यभाष्यवार्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततरं लक्षयतीत्येव तत्त्वम् ।
 यद्वा । विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्यं सेत्स्यती-
 त्यवधेयम् । एवं च भाष्यादिग्रन्था यथाश्रुत एवास्तु । एतच्च
 न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रन्थमनुसृत्य उदाहृतशिक्षावाक्योपष्टम्भेन
 व्याख्यातम् । परमार्थतस्तु । आकारो विवृत इत्येव भाष्य-
 वार्तिकस्वरससिद्धं न तु निवृततरइति । तथा च पाणिनी-
 यशिक्षा । स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । ते-
 भ्योपि विवृतावेङ्गौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति । प्रागुक्तं तु मतां-

तरं, न तु पाणिनीयम् । अत एव एओङ्मूत्रे भाष्यकैयटादौ
 अकारस्य विवृतत्वाद्विवृततराभ्यां संध्यक्षरभागाभ्यां न
 सावर्ण्यमित्युक्तम् । एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य सौष्ठवे
 न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतं भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयम् ।
 अथ वा नाज्झलाविति पठतः सूत्रकृतो मते निवृततरस्यापि वि-
 वृतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः स-
 वर्णसंज्ञायामाश्रीयंत इति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् । न चैवमेङ्गैचोर-
 तिप्रसंगः । वर्णसमाम्नाये पृथक् निर्देशसामर्थ्यात् अनुबंधद्वय-
 सामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेरिति दिक् । ननु दंडाढकमित्या-
 दौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु प्लुते-
 न तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत् । इह अश्मिदत्तेति गुरोरनृत
 इति प्लुते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घ एकादेशः फलमिति गृहा-
 ण । न च दीर्घे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वं शक्यम् । प्लुतप्र-
 गृह्याअचीतिज्ञापकेन सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्वितिवक्ष्यमाणत्वात्
 स्यादेतत् । आक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेपि विवृतत्वे
 धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संवृतत्वादत्त्वं न स्यात् ।
 आक्षरसमाम्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानाममीषामग्रहणात् । तत-
 श्च शमामष्टानामितिदीर्घोलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्या-
 न्न त्वकारस्य । अचश्चेतिपरिभाषाया बाधादनुपस्थितेः । तथा
 दृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यान्तउदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात् । ना-
 यक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । अव-
 नमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदा-
 त्तत्वं न स्यात् । किं च । अस्य च्वावित्यादौ अकारस्य संवृ-
 तत्वेनानण्त्वादसति ग्राहकत्वे शुक्लीभवतीत्यादावेवेत्वं स्यान्न तु
 मालीभवतीत्यादौ । न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञासा-

मथ्यात्तत्सदृशेषु धात्वादिस्येष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
 खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसम्पादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञायाः साफ-
 ल्ये सति सामर्थ्यविरहात् । तथाहि । अकः सवर्ण इत्यत्र आ-
 दिरन्त्येनेतिवचनादनयोरेवाकारककारयोरनुकरणमिति निर्णीतं
 तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्यादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे
 खट्वाढकमित्यादि सिध्यति । असति तु विवृतत्वे अस्य
 च्वावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं
 स्यान्न तु दीर्घप्लुतयोरिति फलभेदस्य स्पष्टतया क्व विवृतत्वप्र-
 तिज्ञायाः सामर्थ्यम् । अथोच्येत । प्रत्यासत्त्या ऽऽक्षरसमाम्ना-
 यिकस्यैव विवृतत्वं ज्ञाप्यते इति न ब्रूमः । किं तु सामान्यापेक्षं
 ज्ञापकम् इह शास्त्रे यावानकारः स सर्वोपि प्रक्रियायां विवृतो
 बोद्धव्य इति । एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेनास्य
 च्वावित्यादावुच्चारितस्यानणत्वेन सवर्णग्राहकता न स्यात् किं
 त्वकः सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् । एव-
 मिकारादयोपीकोयणचीत्यादावेव ग्राहकाः स्युर्न तु एरनेकाचो
 यस्येतिचेत्यादौ । ननु एक एवाकारः तत्कस्यानणत्वमाशं-
 क्यते । नचैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः । तेषां
 व्यञ्जकध्वनिधर्मत्वात् । अनुबन्धव्यवस्थापि लोकवद्भविष्यति ।
 लोके हीह मुण्डो भव इह जटिलो भवेत्यादिक्रमेण एकस्याने-
 कधर्मोपदेशेषु तत्तद्देशभेदेन धर्मा व्यवतिष्ठन्ते तथेहापि
 कर्मण्यणित्यत्रैव णित्वं चरेष्ट इत्यत्र टित्वं गापोष्टगित्यत्र टित्व-
 कित्वे असाम्प्रतिकइत्यादौ तु नैकमप्यनुबन्धकार्यमिति व्यवस्था ।
 अन एव प्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योणित्यादौ पुनःपुनर्णित्करणं
 सार्थकम् । कथं तर्हि घटेन तरतीति घटिकः । तरतीत्याधिकारे
 नौ द्वयचष्टन्निति ठन् । कथं च धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो

वा धन्यः । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्यधिकारे गोद्वयचो
 संख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति चेत् । अवृत्तिकृताद्वयज्व्यपदेशाद्भ-
 विष्यति । न च बाहुक इत्यादौ मुख्यद्वयचि चरितार्थत्वाद्गौणे
 कार्यासम्भव इति वाच्यम् । अश्वादिप्रतिषेधेनेह गौणस्यापि
 मुख्यसमकक्षताया ज्ञापनात् । अत एव किरिणेत्यादौ सावे-
 काचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं न भवति । आवृत्तिकृतेन द्वयज्व्यप-
 देशेन स्वाश्रयस्य एकाज्व्यपदेशस्य निवर्तितत्वात् । नहि
 त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावाल्ला-
 घवरूपसाधकबलाच्चाकारव्यक्तिरेकैवेति सर्वं सुस्थमिति चेन्न ।
 उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्त्यैक्यस्य बाधात् । ध्वनि-
 धर्मा एवैतदित्युक्तमिति चेत्तर्हि कत्वगत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति
 अकारेकारादीनामप्यैक्यप्रसङ्गः । तदेतदुच्यते । अखण्डं पदं
 वाक्यं वा वाचकमिति । किं बहुना मास्त्वेवं व्यंग्यो वर्णः व्य-
 ञ्जकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् । उक्तं च हरिणा ।
 अनेकव्यक्त्यभिगंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्वयक्त्य
 एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति । तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव
 निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव, नोचेत् कखयोरिवोदात्तानुदात्तादी-
 नामपि भेद एवेति न्यायतः परिनिष्ठिते सति 'एवं ध्वनिगतान् भे-
 दानुदात्तस्वरितादिकान् । वर्णा अनुपतन्तः स्युरर्थावगतिहेत-
 व' इतिमीमांसकमतमर्द्धजरतीयत्वादुपेक्ष्यमिति स्थितम् । एवं च
 अनन्ता वर्णा इति नैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्या यद्ययं जातिपरो नि-
 र्देशस्तर्हि अस्य च्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति किं ग्रहणकशास्त्रे-
 ण । तदुक्तम् । सवर्णेण्ग्रहणमपरि भाष्यमाकृतिग्रहणादिति ।
 तपरमूत्रं तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैवातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय । त्यदा-
 दीनाम इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्य

ते । विधेयविशेषणत्वात् । पद्वेकत्ववत् । अस्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता । ग्रहैकत्ववत् । किं तु अणग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षोभिप्रेतः । एका अवर्ण-
व्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव । अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउणिति यदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरणग्रहणवैयर्थ्यम् ।
व्यक्तिनिर्देशे तूक्तरीत्या अस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानु-
पपत्तिरिति महत्सङ्कटम् । तस्मादिह सूत्रकारस्याशयो दुर्वच इति चेत् । उच्यते । त्रिष्वपि पक्षेषु अस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः । तथा हि । स एवायमकार इतिप्रत्यभिज्ञावलादकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनाद्यथा के अण्कार्यं न भवति यथा चाप्रत्ययादिविधिस्थले न दीर्घादिप्रवृत्तिः । तथास्य च्वावि-
तिविधिरपि मालीभवतीत्यादौ न प्रवर्ततेति ग्रहणकशास्त्रं क्रिय-
ते । तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायते । तच्च आक्षरसमास्नायिकस्यैव चेत्पुनरपि न व्यवतिष्ठेतेति सार्व-
त्रिकी प्रतिज्ञा । एवमपि अस्य च्वावित्यादौ अनण्त्वादेव ग्रा-
हकत्वं न स्यादिति चेत् । विवृतह्रस्वत्वादेरविशेषेण तस्याप्यण्-
त्वात् । नहि मुण्डत्वजटिलत्वादिवेदेशभेदेनानुपात्ताः स्वरूपमा-
त्रानुवादेन विहिता अपि श्यामो दीर्घश्चतुर्बाहुरित्यादयो व्यव-
तिष्ठन्ते । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानु-
पात्ता न भेदका इति वृद्धिसूत्रे वक्ष्यते । अनन्ता एव व्यक्तय इ-
ति पक्षे अष्टादशअवर्णव्यक्तय इतिपक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुत-
साधारणी एका जातिः कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्व-
निव्यंग्यतावच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्याह्रस्वमात्रवृत्तिर-
पि जातिरस्ति । तथा च । अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशः
तेन तज्जातीये एकत्र कृतं विवृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति । अत

एव सर्वेपि ह्रस्वा अणो भवन्त्येवेति अस्यच्चावित्यादौ न
 कश्चिदोषः । अवात्तामित्यादिष्वपि ह्यैव गतिः । अन्यथा
 अवात्सतामितिस्थिते सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव
 झलत्वं स्यान्न तूभयोः । अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात् । ततश्च
 झलोझलीति न प्रवर्तेत सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्था इत्यादिः
 स्यात् । एवं च दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि
 सिद्धान्तः संगच्छते । अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्वीकृत्य
 अणग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ
 लवर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात् । न च ऋलवर्णयो-
 रिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः । अकः सवर्णइत्यादौ
 चारितार्थात् । किञ्च । अस्य च्चावित्यादौ व्यापकजाति-
 निर्देशः त्यदादीनाम इत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश इत्यस्य
 नियामकाभावे सङ्करोपि स्यात् । न चानुवाद्याविशेषणं विधेयवि-
 शेषणं च ग्रहैकत्वपञ्चेकत्ववद्विवक्षितमविवक्षितं चेतिमीमांसक-
 मर्यादा वैयाकरणैः स्वीकर्तुं शक्या । उपेयिवाननाश्वाननूचान-
 इचेत्यत्र उपेत्यविवक्षितं नञ्प्रभृति तु विवक्षितमिति स्वीकारा-
 त् । आर्द्धधातुकस्येड्वल्लदेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहु-
 शो विवक्षणाच्च । तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परि-
 भाषैव सिद्धांते शरणम् । व्याख्यानं तु लक्ष्यानुरोधीति यद्य-
 प्यगत्या तत्रतत्राश्रीयते तथापि नैतद्वलेन ग्रहणकशास्त्रस्य प्र-
 त्याख्यानं चमत्कारमावहति । ग्रहणकशास्त्रवलेन हि अप्रत्ययो
 ऽविधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटतरं प्रतीयते । उल्लंघिता
 चेयं मीमांसकमर्यादा धर्मशास्त्रेपि बहुशः श्रेयांसं न प्रबोधयेदि-
 त्यादिषु । एकः पूर्वपरयोरितिसूत्रे एकग्रहणमपीह ज्ञापकम् ।
 अन्यथाद्गुण इत्येकत्वस्य पञ्चेकत्ववद्विवक्षासंभवात्किं तेनेति

दिक् । अथवार्थवत्त्वस्याविवक्षायामपि इहोच्चारितो ऽकारादिः
स्वसदृशीः षड् व्यक्तीः सादृश्याख्यसम्बन्धेनोपस्थापयति । न-
चैवमपि वृत्त्या ऽनुपस्थितानां शाब्दबोधो ऽन्वयप्रतियोगितानु-
पपत्तिः । अर्थाध्याहारवादे बाधकाभावात् । अतिप्रसंगभंगस्तु
तात्पर्यग्राहकबलेनैव । अन्यथा तवापि लक्षणाध्याहारादेरति-
प्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् । स्पृहेरीप्सितइत्यनुशासनबलात्पुष्पे-
भ्य इत्यादौ पदाध्याहारः क्लृप्त इति चेन्न । ल्यब्लोपे कर्मणि
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थाध्या-
हारस्यापि स्थलविशेषे क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गवित्ययमाहे-
त्यादावगतेश्चेति वक्ष्यते ॥

ऋलृक् । ननु विधिवाक्येषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन
ऋकारादीनष्टादश यथा गृण्हाति तथा लृवर्णानपि द्वादश ग्रही-
ष्यति तत्किं पृथग्लृकारोपदेशेन । न च भिन्नस्थानतया सा-
वर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यम् । ऋकारलृकारयोः सवर्णवि-
धिरिति वार्त्तिकबलेन वाचनिकस्य सावर्ण्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् ।
अन्यथा इहोपदिष्टेपि लृकारे प्राल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादिति
धातौ वासुप्यापिशलेरित्यस्याप्रवृत्तिप्रसंगात् । ननु क्लृपि-
स्थस्य लृकारस्येदमनुकरणम् । तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वा-
दकार एवायमिति उपसर्गाद्वतीत्यादि सेत्स्यतीति चेन्न ।
कृपोरोल इति विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्यास्यासिद्ध-
त्वविरहात् । स्यादेतत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादयम-
प्यसिद्ध एव । स चातिदेशोवश्याश्रयणीयः । द्विः पचन्त्व-
त्याहेति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचन्त्वित्याद्युदात्तं पठ्यते
तथापि भाष्योदाहृते शाखान्तरीये पचन्तुशब्दस्य तिङ्ङतिङ्
इति निघातो यथा स्यात् । नह्येतत्तिङन्तम् । तिङन्तपदार्थक-

त्वात् । स्वाद्युत्पत्तिस्त्वह विवक्षाभेदेन वैकल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे
वक्ष्यते । अग्नी इत्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव । अति-
देशे ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाणइति सौत्रनिर्देशः । नह्य-
त्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते । अभिव्यक्तपदार्था ये इति
न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । तथा च प्रयु-
ज्यते, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धे इति । नन्वनेनैवातिदेशेन अत्व-
स्यावश्यकत्वादुदाहृतप्रयोगोनुपपन्न एवेति चेत् । न । उदाह-
तज्ञापकसूत्रएव त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषस्याकरणेन एतत्तदोः
सुलोप इत्यादिनिर्देशैश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात् । अथवा
प्रावृत्तशरत्कालदिवां जइति सूत्रे ऽप्योनियन्मतुषु चेति वा-
र्तिकेनेयं परिभाषा अस्या अनित्यता चेत्युभयमपि ज्ञाप्यते । त-
थाहि । कारीर्यामप्सुमन्तावाज्यभागाविति श्रुतम् । अप्सुमे
सोमः, अपस्वग्ने सधिष्ठेवेति हि तत्र मन्त्रौ । तत्राप्सुशब्दाद-
नुकरणभूतान्मतुष्यस्यवामीयमित्यादाविवानुकरणस्य विभक्ति-
त्वाभावादेव लुकोऽप्रसङ्गादलुग्विधानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति ।
मतुषुत्पत्तेश्च प्रथमान्ततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्याव-
श्यकी सा च प्रत्ययान्तत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायाम-
मतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापि सिद्धा । एतेन
युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगा व्याख्याताः । प्रकृत-
मनुसरामः । लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्धत्वात्प्रात्का-
रीयतीत्यादाबुपसर्गाद्वीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येनेति
चेन्न । तथा सति रेफपरत्वप्राप्तावपि लकारपरत्वासिद्ध्या प्र-
कृते ऽनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेव त्वयापि वाच्यत्वात् । ननु
रेफपरत्वे सिद्धे ऽतिदेशाद्रेफस्य लकारो भविष्यतीति चेन्न ।
एवमपि गम्तृष्टृलृइत्यादिस्थस्य लृकारस्यानुकरणे त्वदुक्ताति-

देशादेरुक्तिसम्भवाभावात् । तस्मात्सवर्णत्वस्यावश्यकत्वे लृकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत् । अत्रोच्यते । न तावद्वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः । आरब्धे ऽपि वार्त्तिके ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एव लृकारोपदेशः । तेन क्लृप्तेष्वशिखेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः सिध्यति । अन्यथा ऽनृत इति निषेधः स्यात् । ऋकारेण लृकारग्रहणात् । क्लृप्यमानश्चलीक्लृप्यमान इत्यादौ ऋवर्णान्नस्येत्यौपसंख्यानिकणत्वस्याप्रवृत्तिस्तु क्षुभ्नादित्वेनापि सुवचा । अन्यथा प्रक्लृप्यमानादौ कृत्यच इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । इदं त्ववधेयम् । वार्त्तिकमते सवर्णेणग्रहणमपरिभाष्यमितिसिद्धांतादृकारे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाच्च प्राक्कारीयतीत्यत्र कार्यानिर्वाहस्तदवस्थः । सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णदीर्घे होतृ लृकार इत्यत्र इकोसवर्णइत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन चरितार्थः । न च ऋत्यक इत्यस्य प्राप्तिः । ग्रहणकशास्त्राभावादेव । एवं च दीर्घं संपाद्य कृतार्थं लृकारपाठः सावर्ण्यानित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति । तस्मादणग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य तत्स्थाने ऋग्रहणं कर्त्तव्यम्, अप्रत्ययग्रहणं च न कार्यमित्याशयः कल्प्यः । यद्यप्येवं पल्लप्रभृतीनां लृदितां नाग्लोपीत्यृदित्कार्यं प्राप्नोति, पृथगनुबन्धकरणं तु लृदितप्रयुक्तस्य अङादेशस्य ऋदित्स्वप्रवृत्त्या चरितार्थत्वादसङ्करं ज्ञापयितुमसमर्थं तथापि सावर्ण्यस्यानित्यतयैवेदमपि समाधेयम् । यद्वा । स्वरसन्धिप्रकरणे लृवर्णस्य ऋवद्भाव एव वाच्यः । सावर्ण्यं च नोपसंख्येयं प्लुतस्तु प्रकरणांतरस्थ इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः । उरण्रपरइतिपरिभाषा तु कार्यकालतया स्वरसन्धिप्रकरणस्येति उरित्यनेन लृवर्णग्रहणोपपत्तिः । अस्मिन्नपि पक्षे लृकारोपदेश इह

कर्त्तव्य एव । क्लृप्ते शशिख इत्यत्र प्लुतो यथा स्यात् । क्लृप्त
 इति च द्वित्वम् । प्रक्लृप्त इति च स्वरितः । अत्र ह्यन्तर्भावित-
 प्यर्थात् कर्मणिक्तः । तेन गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 कर्मणि यः क्तस्तदन्ते उत्तरपदे तद्विधानात् । ततः शेषनिघाते
 कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । न चात्र कृपोरोल इत्यस्यासि-
 द्धत्वाशङ्कापि । पूर्वत्वात् । परं हि पूर्वं प्रत्यसिद्धं न तु परं प्रति
 पूर्वम् । एवं च गम्लृप्रभृतीनां लृकारस्येत्संज्ञाप्यनायासेन
 सिध्यति । अन्यथा तु पुषादिद्युताद्यलृदितइति लृकारे परतः
 कृतेन यणादेशेन इत्संज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन कथंचित्साधनीया
 स्यात् । एवम् इदितोनुमित्याद्यनुवादानाम् ऋत्यक इत्यादिनिर्दे-
 शानां च साम्यादिकारादयोपि न निर्दिश्येरन् । यथाश्रुतसूत्र-
 रीत्या तु ब्रूमः । ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्ता कुमारी करणापाट-
 वाद्यदा लृकारमुच्चारयति तदनुकरणस्याप्यच्कार्यासिद्धिः फलम् ।
 अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । नन्वेवं
 लृवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति व्याहन्येत । अनुकरणस्य तत्रापि
 सुलभत्वादिति चेन्न । न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात् । इदञ्च
 न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिष्विति वार्त्तिकाल्लभ्यते । तथाहि ।
 लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन
 लृकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तम् । दध्यलृतकाय देहीति यह-
 च्छाशब्दः । कुमारीलृलुक् इत्याहेत्यशक्तिजानुकरणम् । प्लुतद्विर्व-
 चनस्वरिताश्च प्लुत्यादयः । एतदर्थं लृकारोपदेश इति हितस्यार्थः ।
 तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्त्तिकम् । न्याय्यभावादिति ।
 अस्यार्थः । ऋतिस्तावद्वतेरीयङिति निर्दिष्टः सौत्रो धातुस्तस्मादौणा-
 दिकः क्वुन् । तत्र ह्येवं सूत्रितम् । क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति ।
 शिल्पिन्याभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरूपपदाच्च धातोः क्वुन्

स्यादित्यर्थः । रजकः तक्षक इत्यादि शिल्पिनि । चरकः भषकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणम् । तथा च ऋतकशब्दः शास्त्रानु गतत्वान्न्याय्यः । तत्संज्ञावात्स एव संज्ञा तथा च कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादि गृह्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति । एवं वदता शास्त्राननुगतदेशभाषया यत्कूचीत्यादि नाम क्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतम् । आदिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं दर्शयता लृ-
वर्णस्य दीर्घा न सन्तीति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता । तस्माद्विष्णुभादिभ्यः कू-
चीमञ्ज्यादीनामिव गात्रीगोण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घलृवर्णानुक-
रणस्यापि न्यायतो न किं चिद्वैलक्षण्यं किन्तु वाचनिकमिति स्थितम् । मन्त्रशास्त्रे तु मातृकान्यासादौ दीर्घ लृवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि प्रातिशाख्यन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यतएवे-
त्यवधेयम् । एवं वचंत्यादीनामपि शिष्टैरनङ्गीकृतानां न्यायसा-
भ्यादसाधुतोक्ता । तथा चाहुः । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यत
इति । एवं च न्याय्यभावादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्तप्रयो-
जनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतम् । लृतकश्चासाधुरेव ।
इदं च त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिर्न संति यदृच्छा शब्दा इति पक्षे-
णोक्तम् । पक्षान्तरैरपि हि परिहारा भवंतीति भाष्यकारः । एत-
द्ग्रन्थपर्यालोचनया तु चतुष्टयीति पक्षे लृतकादयोपि टिष्ठुभादि-
वत्साध्वसाधुवहिर्भूताः साधव एव न तु टिष्ठुभादिविलक्षणा
इति लभ्यते । अन्यथा हि पक्षान्तरैरिति न ब्रूयादिति । न च
गृह्यस्मृतिविरोधः । तावतापि कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति गृह्यमु-
ल्लंघ्य कृतस्याप्यौपगवादेरिव शब्दसाधुताभ्युपगमे बाधकाभा-
वात् । पुरुषस्तु साधूनपि प्रयुजानो देवब्राह्मणादिनिन्दकवद्धर्म-
शास्त्रोल्लंघनात्प्रत्यवैतीत्यन्यदेतत् । यत्तु द्वितीयप्रयोजननिराक-

रणार्थं वार्त्तिकम् अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेऽपि । तस्या-
यमर्थः । शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव । अशिष्टं च तदप्रति-
षिद्धं च साध्वसाधुवर्द्धिभूतं टिप्पुमादि तस्यानुकरणमपि तादृ-
गेवाऽऽर्थादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वेवेति । इदं तु भाष्ये दूषितमे-
व । हेलयो हेलय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामसाधुतायां
बीजाभावात् । नह्यपशब्दवाचकत्वमात्रेण तथात्वम् । अपश-
ब्द इत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः । न चै प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन
साधुतातिदेशः । अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगादिति दिक् । तस्मा-
द्वार्त्तिककृता दूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्या स्थितम् ।
यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकम् । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात्प्लुत्यादय इति, तस्यायमर्थः । नुड्विविधिलादेशवि-
नामेषु प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वाद्कारैकदेशस्य रेफस्य ल-
त्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेनाच्कार्यसिद्धिरिति । न चैवमनृत
इति प्रतिषेधापत्तिः । अरवत इति न्यासात् नह्येकदेशविकृत-
न्यायेन रेफवत्ताप्यायाति । लोकेऽपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्व-
प्रयुक्तकार्यं नायात्येव । न चैवं होतृकारादेर्द्विर्घस्याप्यरवत इति
प्लुतप्रतिषेधापत्तिः, ह्रस्वस्य रवतो नेति न्यासात् । किं त्वेवं
सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्यानाय सूत्रभंगाश्रयणे विप-
रीतमेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकारः । सेयं महतो वंश-
स्तम्बाल्लटवानुकृष्यतइति । लट्वा पक्षिविशेषः फलविशेषो
वा । लटलौल्ये इति धातोरशूष्मिणिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्व-
भित्यौणादिकः क्वन् । नेड्विशिकृतीतीडभावः । लट्वा करञ्ज-
भेदे स्यात्फले ऽवधे खगान्तरे इति विश्वः । ननु कृपोरोलइति
सूत्रम् अअइत्यस्मात्पूर्वमस्तु । एवं च लत्वस्यासिद्धत्वादेव प्लु-
त्यादयः सेत्स्यान्ति । नवानृत इति निषेधापत्तिः । प्राचामिति

योगविभागेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः । अगतिकग-
त्याश्रयणन्तु सर्वेषां सममिति चेन्न । एवं हि सति ग्रोयङीत्यस्याप्यु-
त्कर्षः स्यात्ततश्च लत्वस्यासिद्धतया निजेगिरयतइत्यत्र हलि
चेति दीर्घः स्यात् । ननु बह्वचप्रातिशाख्ये ऋकारलृकारावथ
षष्ठोष्मा जिह्वामूलीया इति ऋलृवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्री-
त्या ग्रहणकशास्त्रेणैव निर्वाहाद् लृकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न ।
उक्तरीत्या ऋलृवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानं परं प्रत्याख्यायतां
लृकारोपदेशस्तूक्तरीत्या क्लृप्तशिखे प्लुतसिद्धये सावर्ण्यानित्य-
तां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक् ॥

एओङ् । ऐऔच् । यद्यपि छन्दोगानां मध्ये सात्यमुग्रि-
राणायनीया अर्द्धमेकारम् अर्द्धमोकारं चाधीयते सुजाते एअश्व-
सृनृते अध्वर्यो ओअद्रिभिः सुतमिति अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्या-
कारस्यैङः परस्य तदीयप्रातिशाख्ये ऽर्द्धमेकारमोकारं च विदधति ।
तथापि प्रातिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे ऽस्मिन्
शास्त्रे तस्य न ग्रहणम् । ज्ञापकाच्च । यदि हि अकारादिभिर-
ष्टादशानामिव एङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हीह
लाघवार्थमेकमात्रावेव एङावृपदिशेत् । अकारादिवत् । न
चैवमदेङ् गुण इत्यत्र तपरत्वान्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति
वाच्यम् । तत्र एओइतिस्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे ऽनणत्वेन सव-
र्णाग्रहणोपपत्तेः । एवमप्यर्द्धमात्रालाघवात् । तव हि वर्णोपदेशे
एओइतिदीर्घयोर्मात्राचतुष्टयम् । गुणसंज्ञायां तु एङितिसार्द्धद्व-
यम् । संकलनया सार्धाः षणमात्राः मम तु वर्णोपदेशे मात्राद्व-
यम् । गुणसंज्ञायां तु चतस्र इति मिलिताः षडेव मात्राः । तस्मा-
द् द्विमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयते । न-
न्वेवं एच इण्स्वादेशइति व्यर्थं स्यात् । तद्धि स्थानेन्तरतमपरि-

भाषया प्राप्नुवतोरर्द्धकारार्द्धकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियतइति चेन्न ।
वेकलिपकप्राप्तिमतो ऽकारस्य व्यावृत्तये तदारम्भात् । एचां द्वि-
पूर्वो भागो ऽकारसदृश उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः तत्र उभयां-
तरतमस्य ष्वस्वस्याभावात्पर्यायेणाकारः स्यात् । इकारोकारौ च
स्यातां तस्मान्मा कदाप्यवर्णं भूदिति सूत्रारम्भः । वस्तुनस्तु प्र-
त्याख्यास्यते सूत्रम् । तथा च तत्र वार्त्तिककारो वक्ष्यति । सिद्ध-
मेकः सस्थानत्वात् । एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अस्यार्थः ।
शब्दपरविप्रतिषेधेन एक उत्तरभागान्तरतमौ इववर्णावेवेति सि-
द्धम् । यद्वा । एकारः शुद्धतालव्यः औकारस्तु शुद्धौष्ठ्य इति मते
सिद्धमित्यर्थः । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम् । तालव्यावे-
कारचवर्गाविकारैकारौ यकारः शकार इति । शेष ओष्ठ्योपपाद्य
इति च । पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः ।
उवर्णः पवर्गः ओ औ उपध्मानीयश्च ओष्ठ्य इति सूत्रार्थः । इदं
च प्रातिशाख्यवृत्तिकृता व्याख्यातम् । तद्भाष्ये तु शेष ओष्ठ्यो-
पवाद्येति पाठः । तत्र अपवाद्येत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणान् विहा-
येत्यर्थः । न्यायसिद्धस्यैव वाध्यंवाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थं चेदं
सूत्रम् । तदेवं शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन स्थानसाम्याद्वा सिद्धमि-
ति समाधानद्वयं एङ्क्षु फलितम् । एतच्च यद्यप्यैक्ष्वपि तुल्यं तथापि
तत्र समाधानान्तरमप्यस्तीत्याह । एचोश्चेति । चकारो भिन्नक्रमः ।
हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्द्धमात्रा ऽवर्णस्य । अध्यर्द्धमात्रा इव-
र्णोवर्णयोरितिपक्षे मङ्गग्रामादिवद्भूपसा व्यपदेशादपि इकारोकारौ
भविष्यत इत्यर्थः । समप्रविभागपक्षोप्यस्तीत्यष्टमे वक्ष्यते । तत्र
तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव शरणम् । तत्रापि शब्दपरविप्रति-
षेधपरं प्रथमव्याख्यानं यद्यपि विवरणे स्थितम् । तथापि त-
दभ्युपगमे ऽप्रतिपत्तिर्वोभयोरित्यादिविप्रतिषेधे परमिति सूत्रे वा-

र्त्तिकं भाष्यं च विरुध्येत । नहि गोस्त्रियोरितिसूत्रेण गोशब्दे
विधीयमानो ऋह्रस्योऽन्यत्र चरितार्थः । येनाप्रतिपत्तिः स्यात् ।
ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन विकल्पे प्राप्ते परमेवेति नियमोस्त्व-
ति चेन्न । एवं हि सति अचः परस्मिन्नितिसूत्रे नित्यः परय-
णादेशः परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण
सिध्यतीत्यादिभाष्यसन्दर्भो विरुध्येत । तद्वलेन हि लक्षणवा-
क्ययोः पूर्वापरीभाव एव विप्रतिषेधसूत्रस्य विषयोऽन्यस्तु, अन्त-
रङ्गम्बलवदित्यस्येति लभ्यते । इदं च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः ।
द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धकारादिवत्प्रातिशाख्योक्तस्य प्रायेणा-
नादराद् दुर्बलम् । अथ छन्दोगाभिमतस्यापि चतुर्मात्रस्य तपरक-
रणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्वादिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या
ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्य-
म् । अथ शिक्षान्तरानुसारेण वार्त्तिकारम्भस्तर्हि एचइगितिसूत्रा
रम्भोपि तथैवास्ति वाति दिक् । तस्मादेव इगितिसूत्रवलेन अर्द्धका-
राद्धौकारौ न लभ्येते इति स्थितम् । ननु प्रातिशाख्योक्तावपि
ताविह गृह्येते चेत्तदा किमनिष्टमापद्येत येन तयोरग्रहणं य-
त्नतः प्रतिपादयसीति चेत् । न । एचो ह्रस्वविधौ अन्तरतम-
त्वेन तयोरेव प्रसङ्गात् । एच इगिति सूत्रं तु प्रत्याख्यातमे-
व । एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु गौरवमेव दोषः । स्यादेत-
त् । एत् ओत् ङ् इत्यादिक्रमेण तपरानेव निर्देक्ष्यामः ।
तथा च ऊकालसूत्रे अच्शब्देन तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां
तत्कालग्रहणादर्थ एकार ओकारो वा ह्रस्वसंज्ञां न लभेत तेन
ह्रस्वविधिविधेयोप्यसौ नेति । मैवम् । त्रिमात्राणामप्यनच्त्वा-
पत्तेः । ततश्च गो३ त्रात इत्यत्र अनचिचेत्यचः परस्य विधी-
यमानं द्वित्वं तकारस्य न स्यात् । प्रत्यङ्ङैतिकायन उदङ्ङौ-

पगव इति ङमुट् न स्यात् । प्लुतसंज्ञाविरहात् प्लुतविधिर्न प्रवर्त्ते-
 त । न च ओमभ्यादानइत्यादिविधिसामर्थ्यात्तत्तिसिद्धिः ।
 उवर्णविधानेन चरितार्थत्वापत्तेरिति दिक् । तदेतदाह वार्त्तिक-
 कारः । सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्, प्लुत्यादिष्व-
 ज्विधिः । प्लुतसंज्ञा च । अतपर एव इग्वस्वादेशे एकादेशे
 दीर्घग्रहणमिति । अस्यार्थः । श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशावयवत्वा-
 त्संघीयमानमक्षरं सन्ध्यक्षरमित्यन्वर्था पूर्वाचार्यसिद्धा एचां सं-
 ज्ञा । तपर उपदिश्यतेनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुच्यते ।
 तथा च एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति चेत्तर्हि तपरोच्चारणं
 तावत्कर्त्तव्यम् । प्लुतत्वे सत्यप्यज्विधिर्द्वित्वङ्मुडादिर्न सिद्ध्य-
 ति । तत्राप्लुतस्यैव ङमुडादिः, तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सू-
 चयितुमादिशब्दः । प्लुते तदुत्तरवर्णेषु चेष्टं कार्यं न सिध्यती-
 त्यर्थः । अभ्युपेत्यवादो ऽयम् । वस्तुतस्तु अनच्त्वात्प्लुतसंज्ञैव
 न सिध्यति । तस्माद् दुष्टस्तपरनिर्देश इति वार्त्तिकत्रयेणोक्तम् ।
 यथान्यासपाठे त्वाह । अतपर इति । सूत्रं कर्त्तव्यं स्यादङ्गैका-
 रादिनिवृत्तये इत्यर्थः । वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्रं कर्त्तव्यम् ।
 उभाभ्यामपि न वा कर्त्तव्यमिति समनन्तरमेवोपपादितम् । त-
 स्मान्नायं दोष उद्भावनार्हः, पक्षद्वयसाधारण्यात् । स्यादेतत् ।
 तपरत्वाभावपक्षे गङ्गोदकं रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां
 स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एवादेशाः स्युः । आन्तरतम्यात् । न-
 चाकः सवर्ण इति सूत्रे दीर्घ इति योगं विभज्य एकः पूर्वपर-
 योरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न
 त्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यम् । पशुं विद्धं पचन्तीत्यत्र दोषप्रसं-
 गात् । ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु । प्रथमयोरिति सूत्रात्पूर्वसवर्णो-
 नुवर्त्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथा-

जातीयकः पूर्वः स एव यथा स्यात् दीर्घो मा भूदिति । तेन पशुमिति तावत्सिद्धम् । सम्प्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वशब्दोऽनुवर्तते । हल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा सम्प्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते । तेन विद्धमित्यपि सिद्धम् । अतो गुण-इत्यत्रापि पर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणसामर्थ्याद्यादृशः परस्तादृश एवादेशो न तु तद्विलक्षणः । तेन पचन्तीत्यपि सिद्धम् । तस्माद्योगविभागेन एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति चेन्न । एवं सति कृष्णार्द्धिस्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात् । इह हि दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेदोतौ न । तस्माद्दीर्घ इति योगविभागो दुष्ट एव । तेन गङ्गोदकं रमेश इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति । न च प्लुतश्च विषये स्मृत इति वाच्यम् । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे सत्येव तदिति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु तथापि चतुर्मात्रः कथमापद्यते तस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धेरिति चेन्न । छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः । वस्तुतस्तु लोकेऽप्यस्ति प्रसिद्धिः । तथा च प्लुतावैच इदुताविति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति । इष्यतएव चतुर्मात्रः प्लुत इति । अत्रोच्यते । गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशान्नोक्तदोषः । तदेतदुक्तं वार्त्तिककृता, एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । तस्यैव संज्ञित्वादिति भावः । न त्वेतद्वार्त्तिकं दीर्घग्रहणांतरकर्तव्यतापरं नापि योगविभागपरम् । उक्तयुक्तेः । स्यादेतत् । संज्ञासूत्रे अदातोस्तपरकरणेऽपि एडैचोः कथं तत्कालग्राहकता । सहिवहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर इति पञ्चमीसमासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् । एवमपि तात्पर्याभ्यामेडैच्छब्दाभ्यामस्तु दीर्घाणामेवोपस्थिति, रूपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णानामशेषाणां ग्रहणं दुर्वारमेव । नहि तेऽपि तात्पराः । अनुच्चारितत्वात् । ग्राहकत्वं परमनु-

चचारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव । दीर्घाज्जसि-
 चेति ज्ञापकात् । ल्वादिभ्यः प्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्च । तेन
 चमूष्वित्यादिषु षत्वादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते । तस्मात्तात्पर-
 स्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यम् । डमो-
 ह्रस्वादिति सूत्रे ङमुडिति प्रत्याहारे कृतं टित्वं संज्ञायां व्यर्थं
 तत्सामर्थ्यात्संज्ञिषु ङादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापि
 तात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु तत्काला-
 वधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोषः । यद्वा । अणुदित्सू-
 त्रे ऽशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्तते । शब्दस्य संज्ञायां विधेयायामण् सव-
 र्णान्न गृह्णातीति ऊकालोजित्यत्र भाष्ये स्फुटम् । उपपादयि-
 ष्यामश्चेदं तत्रैव । अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रह-
 णम् । तपरकरणं तु स्पष्टार्थम्, ईदूदेदिति वत् । अन्यथा हि
 किमैवावेचेह निर्दिष्टौ किं वा आकारोपीत्यादिसन्देहः स्यात् ।
 तत्र च मालादीनांचेत्यादिज्ञापकानुसरणक्लेशः स्यादिति दिक् ।
 युक्ततरश्चायमेव पक्षः । आद्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायाम् आ इति
 दीर्घस्यानणत्वेन सवर्णाग्राहकतया तपरकरणमैजर्थमिति स्थिते
 ङमुटीव सामर्थ्यमस्तु गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्यु-
 पगमात्पूर्वत्र चरितार्थस्य क्व सामर्थ्यं येनेदं संज्ञिनोरेदोतोरुप-
 कुर्यादिति तत्र सवर्णग्रहणं स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशे
 दीर्घग्रहणमिति वार्त्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्या-
 ख्येयम् । स्यादेतत् । प्रथमपक्षे तादपि परस्य तत्कालग्राहक-
 त्वाद् ऋदोरप् यवः स्तव इत्यादावेव स्यान्न तु लवः पव इत्या-
 दावपीति चेत् । अत्र भाष्यम् । नायं तकारः किं तर्हि अस-
 न्देहार्थः मुखसुखार्थो वा दकारोयमिति । नन्वेतद्भाष्यं तिति
 प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरेण तित्स्वरितमित्यत्र-

त्यभाष्येण सह विरुध्येत । तथाहि । तत्र तिति प्रत्ययग्रहणं
 कर्त्तव्यम् इह मा भूत् दिवउत् द्युभिरक्तुभिरिति पूर्वपक्षयित्वा
 द्वित्वमाश्रित्य समाहितम् । ततो भाव्यमानस्याप्युकारस्यादसां-
 सेर्दादित्यत्रेव सवर्णग्राहकता स्यादित्याशङ्क्य तपरसूत्रे दकार-
 स्यापि चत्वंभूतस्य निर्देशादपरोपि तत्कालग्राहक इति परिहृतम् ।
 एवं च उक्तदित्यादावापि दपरत्वमेव । अन्यथा स्वरितप्रसङ्गात् ।
 अयमेव च दपरानिर्देशो भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकतां
 ज्ञापयतीति स्थितम् । इह तु ऋदोरिति दकारनिर्देशाल्लवः
 पव इत्यादौ दीर्घेपीष्टं साध्यते । अत्र प्राञ्चः । थकारस्था-
 निको धकारस्थानिको वा दकारोत्र भाष्यकृतो विवक्षितः
 अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति । ऋजवस्तु वार्त्तिकमते स्थित्वेदं
 भाष्यमतो न विरोध इत्याहुः । वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र
 दकारो न निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात् । दिवउत् ऋतउदित्यादौ तु
 तपरत्वादेवेष्टसिद्धिः । नन्वेवं तित्स्वरितमित्यस्य प्रसङ्ग इति चेन्न ।
 प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधा-
 नात् । यच्च तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, तस्यास्तु
 परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनादयं यत्नो महानस्मा-
 भिरादृत इति । तत्रेदं वक्तव्यम् । थकारस्थानिको धकार-
 स्थानिको वा दकार इत्येवंरूपो यत्नस्तावदेओङ्सूत्रे स्थित्वा
 पूर्वाचार्यैरेवोक्त इत्यत्रत्यकैयटग्रन्थएव स्फुटम् । नन्वत एवा-
 स्माभिरादृत इति ब्रूमो नतूनीत इतीति चेत् । सत्यमादृतः ।
 तथापि परिभाषाया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुरङ्गस्येति सूत्रप्रत्या-
 ख्यानाय भाष्ये कण्ठरवेणैव एतत्परिभाषोपन्यासात् । निरुतं
 दुरुतमित्यादिसिद्धये सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थिते व्यर्थेयं परिभाषे-
 त्याशय इति चेत् । तथापि थकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थ

इति व्याख्यानक्लेशो निष्फलतया मूलस्वरसविरुद्धतया चाद-
रणानर्ह एव । दिवं उदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव वि-
रहेण दकारमश्लेषादेर्निर्वर्जित्वात् । तथाहि । उदित्येषा उका-
रस्य संज्ञा तथा प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते । तथा च संज्ञा-
यास्तित्त्वेपि संज्ञिनः किमायातम् । वस्तुतस्तु संज्ञापि तान्ता
न तु तित् । तपरइति हि सूत्रितं न तु तित्दिति । यदि हि
संज्ञावत् संज्ञयपि तान्त एव तर्हि अतो भिस ऐस् भवद्भिरि-
त्यादावेव स्यान्न तु वृक्षैरित्यादौ । तपरस्तत्कालस्येति सूत्रं च
व्यर्थमेव स्यात्स्वं रूपं शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् । न च
ङमुडादाविव संज्ञायां कृतं लिङ्गं संज्ञिनि लब्धुं शक्यम् । तद्वदिह
सामर्थ्यविरहात् । एवञ्च तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थः
सर्वोप्यभ्युपेत्यवाद एव । स्थाध्वोरित्त्वेति सूत्रे इच्चकस्य तका-
रेत्वमित्यादिग्रन्थोप्येवमेव । तस्मान्नायं तकारः किन्तर्हि दकार इति
इहल्यभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहृदयैराकलनीयम् ।
अयमेव च ग्रन्थोभ्युपेत्यवाद्रूपतामुत्तरग्रन्थानां गमयति । एतेन
औत्, इटोदित्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावो व्याख्यातः ।
तित्त्वं तु दूरापास्तमिति दिक् । इह अकारादयो वर्णाः सांशाः
इष्यन्ते । यदाह तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं, पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तर-
स्येदुताविति । वार्त्तिककारोप्याह । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ।
तत्र सन्ति केचिदंशाः स्वतन्त्रवर्णांतरस्य सदृशाः । यथा । आका-
रादिष्वकारस्य सदृशौ भागौ । एक्षु पूर्वभागो ऽकारस्य उत्तर
इवर्णोवर्णयोः । ऋकारे उभयतोऽभक्तेरर्द्धमात्रा मध्ये रेफस्य
सदृशोर्द्धमात्रभागः । लृकारेऽप्युभयतोऽभक्तिः मध्ये स्वतन्त्रलका-
रसदृशो भागः । तत्र स्वतन्त्रतत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं
तत्तत्सदृशेष्वंशेषु न प्रवर्त्तते । तत्सदृशा हीमे न तु तएव नर-

सिंहवज्जात्यन्तराक्रान्तत्वात् । गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकम् । यदि हि भागा अपि स्वतन्त्रवर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणान्वादेर्यदिति नौद्वयचष्टमिति च सूत्रद्वये द्वयज्ग्रहणेनैव गतार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत । तेनाग्ने इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न । न चैचोयवायाव इत्यनेन तस्य बाधोस्त्विति वाच्यम् । अयादयो हि येननाप्राप्तिन्यायेन मध्येयवादन्यायेन वा यण एव बाधकतया अग्नआयाहीत्यादौ चरितार्था अग्ने इन्द्रमित्यादौ परेण दीर्घेण बाधेरेन् । अन्तरङ्गोपि दीर्घोवयवमात्रापेक्षत्वात् । तथाग्रणीति एङःपदान्तादित्येतन्न । आलूय प्रमायेत्यत्र तुङ्न मालाभिरित्यत्र ऐस्न यातेत्यादावतोलोपो न वाचा तरति वाचो निमित्तमित्यत्र द्वयज्-लक्षणौ ठन्यतौ नेति दिक् । नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम् । तथाहि द्विहलग्रहणमपनीय तस्मान्नुडित्येव सूत्रं कर्तव्यम् । नचैवमानृधतुरित्यत्रेव आटतुरित्यादावपि नुटप्रसङ्गः । अश्नोते-श्चेत्यस्य नियमार्थत्वात् । नियमश्च सामान्यापेक्षः । अकारोपधस्य यदि भवत्यश्नोतेरेव न तु अटत्यादेरिति । यदि त्वश्नातिमात्रं निवर्त्य स्यात्तर्हि नाश्न इत्येव ब्रूयात् रोल इत्यत्र स्वतंत्रास्वतन्त्रसाधारणी जातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता । एकदेशस्य च पृथङ्निष्कर्षायोगात्तद्द्वारा ऋकारस्यैव लृकारादेशः फलति । स्वतन्त्रवर्णवृत्तिजातेर्नायं निर्देशः किं तु अंशांशिसाधारण्या एवेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च क्लृपस्तासि च क्लृपः ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति निर्देशाः । यद्वा । कृप उः रः ल इति छेदः कृप इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तच्च तंत्रेणावृत्त्या वा योज्यम् । कृपेर्यो रेफस्तस्य लः कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफः रेफसदृश इति यावत्, तस्य च लकार इति तेन चलीक्लृ-

प्यतइत्यादि सिद्धम् । ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव कुपे-
रिति सूत्रपाठस्य प्रामादिकत्वं निर्णीयते । तदेवं नुद्विविधिला-
देशयोः समाहितम् । विनामो नतिः, तल्लक्षणं चोक्तं प्रातिशा-
रूपे, नतिर्देत्यमूर्द्धन्याभाव इति । प्रकृते तु नस्य णत्वं नतिः, तत्रे-
दं प्रतिविधानम् । छन्दस्यदवग्रहादित्यत्र योगविभागः कार्यः,
ऋतः, ऋतः परस्य नस्य णः स्यात् । गृणाति वृणोतीत्या-
दि । ततः छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव, पितृयाणं द्युम-
दित्यादि । नन्वेवमपि तपरकरणात् पितृणामित्यादौ ण-
त्वं न स्यादिति चेत् । एवं तर्हि लत्वविधात्रिवेहापि रषा-
भ्यामिति रेफतत्सदृशभागसाधारणी जातिर्निर्दिश्यते क्षुभ्ना-
दिषु वृणोतिशब्दपाठाज् ज्ञापकात् । न च परयाज्भक्त्या
व्यवधानं, व्यवयेपीति विभज्य सामान्येन व्यवयेपि णत्व-
विधानात् । न चैवं कृतेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । अदकुप्वाङ्नुम्-
भिरिति नियमात् । आक्षरसामान्याधिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्य-
वाये यदि भवति तर्हेतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थः । यद्वा वृणो-
तिशब्दपाठेन होवृपोतृप्रशास्तृणामित्यादिनिर्देशेन च ऋवर्णा-
न्स्य णत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात् । एवं हि व्यवयेपीति
योगविभागोपि न कर्त्तव्यो भवतीति । भाष्ये तु वर्णैकदेशा
वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते इति द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः । स तु बहु-
प्रतिविधयत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते । ननु यदि वर्णैक-
देशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते तर्हि कुक्कुटः पिप्पली पित्तमित्यादौ
संयोगसंज्ञा न स्यात् । अखंडस्य मात्राकालस्य क्क्प्प्त् इत्यस्य
एकहल्त्वात् । तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेनाग्रहणात् । नन्वखंड-
स्यानुपदेशात् कथं हलत्वमिति चेत् मा भूत्तर्हितदपि । अवयवानां
हलत्वं तु कुतः सत्यता सव्वत्सरः यल्लोकमित्यादौ तु एकव-

र्णानामपि हलत्वं भविष्यति । अणसूपदिष्टैर्ग्रहणात् । तदवयव-
योस्तु हलत्वं न स्यादेव । ततश्च संयोगसंज्ञाविरहे ततः पूर्वस्य
गुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति । अत्राहुः । व्यञ्जनमर्द्धमात्र-
मेव । आशूच्चारणाच्च तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः । इदं च शिष्ट-
समाचारात् प्रक्रियादशायामवश्यं स्वीकार्यम् । परमार्थदशायां
तु, पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानाम-
त्यन्तं प्रविवेको न कश्चेनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं सिद्धा-
न्तयतां क्वास्य पूर्वपक्षस्यावसरः ॥

हयवरद् ॥ हकारोऽयं द्विरुपदिश्यते । यदि तु परत्रैवोपदिश्येत
अडश्हश्इण्ग्रहणेषु न गृह्येत । ततश्च अर्हेणेत्यत्राड्व्यवायेपीति
णत्वं न स्यात् । महान् हीति स्थिते महौहीति न स्यात् । अत्र हि
दीर्घादटिसमानपादइति रुः । आतोटिनित्यमित्यनुनासिकः । भो-
भगोअघोअपूर्वस्येति यत्वम् । हलिसर्वेषामिति यलोपः । तत्रा-
प्यशीत्यनुवर्त्ततइति वक्ष्यते । ब्राह्मणो हसतीत्यत्र हशि चेत्युत्त्वं
न स्यात् । तथा लिलिहिद्वे लिलिहिध्वइत्यत्र विभाषेष्ट इति मूर्द्ध-
न्यविकल्पो न स्यात् । तत्र हि इणः षीध्वमिति सूत्रादिण इत्य-
नुवर्त्तते । तदेवमटि अशि हशि इणि चेति चतुर्षु ग्रहणं प्रथमोपदे-
शस्य फलमिति स्थितम् । यदि तु परत्र नोपदिश्येत । वल्रल्-
श्लश्शल्ग्रहणेषु न गृह्येत । ततश्च रुदिहि स्वपिहीत्यत्र रुदा-
दिभ्यः सार्वधातुकइति वलादित्वप्रयुक्त इण् न स्यात् । षिणह
प्रीतौ । स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र
रलोव्युपधादिति कित्त्वं न स्यात् । अदाग्धां अदाग्धमित्यत्र
धत्वस्यासिद्धत्वाद्धकारादश्लः परः सिजिति श्लोश्लीति न
प्रवर्त्तेत । अधुक्षत् अलिक्षदित्यत्र श्ल इगुपधादनिट इति कसो न
स्यात् । तस्मात्प्रत्याहाराणां चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये च

द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति स्थितम् । स्यादेतत् । रेफस्य य-
कार्याणि प्राप्नुवन्ति । तद्यथा मद्रद्भदो भद्रद्भद इत्यत्र अचः प-
राद्धकारात् परस्य यर इति विधीयमानं द्वित्वं नह्यस्तीत्यादौ
यकारस्येव प्राप्नोति । न च रोरीति लोपः सुकरः । लोपं प्रति
द्वित्वस्यासिद्धेः । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिक इति वक्ष्यमा-
णत्वात् । पक्षे रेफद्वयं श्रूयेत । न च व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य
वा उच्चारणे विशेषो नास्तीत्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्यकृता वक्ष्य-
माणत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । सूक्ष्मत्वाद् दुर्लक्ष्यो विशेष
इति तदर्थत् । ननु सर्वथा विशेषविरहो ऽभिप्रेतः । शरोचि
हलो यमामित्यादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । तथा चतुर्मुख इत्यादौ
यरोनुनासिकेनुनासिको वेति पक्षे णकारः प्रवर्त्तते । स्थानसा-
म्यात् । कुण्डं रथेनेत्थादौ वा पदान्तस्येति पक्षे रेफः प्रवर्त्तते ।
रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीत्येतद्विजातीयः सवर्णो नास्तीत्येवंप-
रम् । स्वस्य स्वयं सवर्णो भवत्येव । तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । रोरीति
लोपस्तु नास्ति । तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । अथ द्वित्वानु-
नासिकपरसवर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्र रेफोऽनुकृष्येत । हरयव-
डिति । तर्हि रलो व्युपधादित्येतद्वकारान्तेष्वपि प्रवर्त्तते । ततश्च
देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत । नन्वव्युपधादि-
ति छित्वा अवकारांताद् व्युपधादिति व्याख्यास्यतइति चेत् ।
एवमपि गौधेरः पचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तते ।
रेफस्य बल्यनन्तर्भावात् । रलीति वक्ष्यामीति चेत् । हयगतौ,
हय्यादित्यादौ यकारेतिप्रसङ्गः । ननु यथाश्रुतएव सूत्रे वलीति
सरेफं पदं छित्वा, रेफे बलि चेति व्याख्यानान्नोक्तदोष इति
चेत् । एवमपीकोरणचि संयोगादेरातोधातोरण्वतः उदात्तरणो
हल्पूर्वादिग्रणः सम्प्रसारणमित्यादिक्रमेण यणग्रहणानि सर्वाणि

रेफेण ग्राह्याणि स्युः । न चैतावतापीष्टनिर्वाहः । इकोरणित्य-
त्र संख्यातानुदेशेनेकारस्य रेफः उकारस्य यकारः ऋका-
रस्य वकार इति बहूपप्लवप्रसङ्गात् । ननु यथाश्रुतेपि यथासं-
ख्येन निर्वाहो दुरूपपादः । तथाहि । विधीयमानतया यवलाः
सवर्णान्न गृह्णन्तीति चत्वारस्तावद् यणः । गुणानामभेदक-
तयानुनासिकसंग्रहेपि पृथग्गणनाविरहात् । इकस्तु सवर्णग्रह-
णात् षट्षष्टिः । न च षट्षष्टेरुपस्थापकानामिक्शब्दवाच्याना-
मिकारादीनां चतुष्टयमस्त्येवेति वाच्यम् । तृतीयचतुर्थाभ्यामृ-
कारलकाराभ्यां प्रत्येकं तस्या एव त्रिंशत् उपस्थितौ सत्यां लृकारे
रेफादेशस्य ऋकारे च लकारादेशस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्स्था-
नेन्तरतम इत्यनेनैव प्रकृते निर्वाहः । यथासंख्यसूत्रन्तु नन्दिग्रहिप-
चादिभ्य इत्यादिषूपयोक्ष्यत इत्येव निष्कर्षः । तथा चेकोरणिति न्या-
सेपि तेनैव निर्वाहोस्त्विति चेन्न । वैषम्यात् । यथाश्रुते ह्यविरो-
धात्परिभाषाद्वयमपीकोयणित्यत्र प्रवर्त्तते । इको यथासंख्यमन्त-
रतमो यण् स्यादिति । रणिति न्यासे तु परिभाषयोर्विरोधात्
परत्वेन यथासंख्यमेव प्रवर्त्तते । तस्मादनुचितो रेफस्य स्वस्था-
नादपकर्षः, यथाश्रुते तु द्वित्वादिदोषत्रयं दुर्वारमिति । अत्रोच्य-
ते । रेफस्य विशेषतः श्रुतेन द्वित्वं प्रति निमित्तत्वेन सामान्यतः
श्रुतं कार्थित्वं बाध्यते । यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डि-
न्यौ परिवेष्टामिति विशेषतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डि-
न्ययोः सामान्यतः प्राप्तं भोजनं बाध्यते तद्वत् । यद्यपीह लक्ष्य-
व्यक्तिभेदेनोभयं सम्भवति तथापि सत्यपि सम्भवे सामान्यतः
प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यत इत्यभ्युपगमान्न दोषः । एवं चाचो-
रहाभ्यामिति सूत्रे यर इति रेफभिन्नपरमेवेति स्थिते अनचिचे-
त्यत्रापि तथैव । अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन ह्यनुभव इत्या-

दावपि रेफस्य न द्वित्वम् । नन्वेवं दध्युदकादौ यण् न स्यात् ।
 विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेनेकां निमित्तत्वस्य बाधादिति चेन्न ।
 तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षे हि प्रतिल-
 क्ष्यमसकृल्लक्षणं प्रवर्तते । यद्वा । प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां ल-
 क्षणानां तन्त्रेणोच्चारणमिकोयणचीति । ततश्चेकामपि तात्पर्यतो
 निमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः । नचैवं श्रीश इत्यादावपि यण्
 प्रसंगः । व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमवलेन तद्व्यक्ति-
 विषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनात् । एवमपवादविषयेपि सुश्रि-
 यावित्यादौ बोध्यम् । परिहृत्यापवादविषये तत उत्सर्गोभिनि-
 विशतइति न्यायात् । जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधाद्व्य-
 वस्थया ऽऽश्रीयेते इति पस्पशायामेवोक्तम् । तस्मादित्युत्तर-
 स्य पत्युत्तरपदाण्य इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम् । भाष्ये तु ने-
 मौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि निमित्तमिमावित्युक्तम् ।
 तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थं तस्य यर्बहिर्भूततया यथा न द्वित्वे
 कार्यिता तथा यरन्तर्भूतस्यापि रेफस्येति । एवमनुनासिकपरसव-
 र्णविधी अपि स्थानेन्तरतमपरिभाषासंस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभया-
 न्तरतमे एतन्मुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादौ क्वचिल्लब्धावकाशौ अनं-
 तरतमे प्रागुक्ते न प्रवर्तते जातिपक्षाश्रयणादेवेति संक्षेपः ।
 अत्र वार्तिकम् । अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे ।
 अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोत्यविधिद्विर्वचनं स्थानिवत्त्वनिषेधा
 इति । अस्यार्थः । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु सम्बन्धो
 येषां ते ऽयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारस-
 म्बन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः ।
 अयोगाश्च ते वाहाश्चेति कर्मधारयः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृही-
 तत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः । ते च विसर्जनीयजिह्वामूली-

योपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम् । एतच्च ऋति ऋ वा
 लृति लृ वेति विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपलक्षणम् । तथा च तु-
 ल्यास्यसूत्रे भाष्यम् । तयोरच्त्वं वक्ष्यामीति । तत्फलं तु तत्रैव
 स्पष्टम् । तत्र यमानां लक्षणमनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः ।
 एषामदसूपदेशः कर्त्तव्यः णत्वं फलम् । उरःकेण उरःपेण
 उरःकेण उरःपेण अहव्यवायइति णत्वं विसर्जनीयजिह्वामू-
 लीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपि सिध्यति । नायमज्ञाताद्यर्थे कः । सो-
 पदादाविति सत्वप्रसङ्गात् । किं तु उरः कायति उरः पातीति
 विग्रहः । कै शब्दे । पा रक्षणे । आभ्यामातोनुपसर्गे कः ।
 कुप्वोऽकऽपौ चेति चकारात् पाक्षिको विसर्गः । न चैवमपि
 गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेः समासाभ्युपगमात् सोपदा-
 दाविति प्रवर्त्ततेति वाच्यम् । तस्य दधिसेचौ धनक्रीतेत्यादिसि-
 द्ध्यर्थमनित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् पाशकल्पेत्यादिपरिगणनाच्च ।
 प्रोम्भणम्, अट्कुप्वाङितिसूत्रे नुमग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ।
 अत्रेदमवधेयम् । अट्सु क्रियमाण उपदेशो ऽकारानन्तरमिकारात्
 प्राक्कर्त्तव्यः । तेनेण्सु अनन्तर्भावात्पयःसु यशःस्वित्यादौ इण्
 कोरित्यधिकृत्य विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवति ।
 अक्षु चान्तर्भावात्संस्कृतेत्यत्रानुस्वारादचः परत्वमाश्रित्य सका-
 रस्य द्वित्वं कैयटेनाष्टमे वक्ष्यमाणं संगच्छते । न चैवं हरिः
 करोतीत्यादाविको.यणचीति यण्प्रसङ्गः । विसर्गस्यासिद्धत्वात् ।
 एवं हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं बोध्यम् । शर्षु
 चोपदेशः कर्त्तव्यः । जश्भावस्तावत्प्रयोजनम् । तथाहि ।
 वार्तिकमते उब्ज आर्जवइति धातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यते ।
 तत्र झलां जश् झशीति जश्भावे आन्तरतम्याद्धकारादेशः ।
 उब्जिता उब्जितुम् । शर्षूपदेशाद्धि नांतरीयकत्वादेव झलत्वमप्या-

याति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । तथाहि । उपध्मानीयोपधत्वपक्षे
उब्जिजिषतीति न सिध्यति । अम्यासे वकारमात्रश्रवणप्रसङ्गात् ।
हलादिःशेषेण जकारस्य निवृत्तेः । यदि तु पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचन-
इत्युक्तेः सबकारस्य द्वित्वं तदा स्पष्ट एव वकारस्य शेषः । अथ
उभौ साम्यासस्येत्यनेनानित्यताज्ञापनाद् द्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमा-
श्रीयते । औजिहदित्यत्र यथा । तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्य
शेषे अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन वकार एव श्रूयेत । इष्यते त्वभ्यासे
जकार इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे उपध्मानीयमात्र-
मभ्यासे श्रूयेत तच्चोच्चारयितुमप्यशक्यम् । जश्त्वं तु दुर्लभम् ।
प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इत्यष्टमे सिद्धांतायिष्यमाणत्वात् । उपध्मा-
नीये ऽत्त्वस्यापि सत्त्वेन तावन्मात्रद्वित्वापत्त्याभ्यासे इकारदौर्ल-
भ्याच्च । किं च । अत्र पक्षे अस्मात् घञि कृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे
अभ्युब्जाः समुब्जा इति स्यात् । इष्यते त्वभ्युद्गः समुद्ग इति । नन्वत
एव कुप्वोरित्यधिकारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य चेति
वार्तिकेन कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारो विधीयते ततो जश्त्वेन
दत्त्वं भविष्यतीति चेत्सत्यम् । उपध्मानीयस्य चेति वार्तिकारंभ
एव तु गौरवार्ह इति ब्रूमः । वकारोपधोयमिति वृत्तिकारमते तु
वकारस्य द्वित्वनिषेधः समुद्ग इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि
वचनेनैव साधनीयं स्यात् । तस्माद्वकारोपध एवायमभ्युद्गः स-
मुद्ग इति यथा स्यात् । कथं तर्हि उब्जिता उब्जितुमित्यादि
सिध्यतीति चेत् । शृणु । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कु-
त्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे वकारोच्चारणेनानुमीयते । उब्जेरकुत्व-
विषये दकारस्य भकारविधायकं वकारविधायकं वा वचनम-
स्तीति तच्चानुमीयमानं वचनं भउद्जेरिति वा, बउद्जेरिति
वा । उभयथापि स्तोश्चुना इचुरित्यस्यानन्तरं कल्पते । उद्जः

स्तोर्दकारस्येति यावत् । श्चुना योगे भकारो वकारो वा भव-
तीति सूत्रार्थः । उद्जेरिति किम् । तज्जः । श्चुनेति किम् । अ-
भ्युद्गः समुद्गः इह हि चजोः कुधिण्यतोरिति कुत्वे कृते श्चुना
योगो नास्ति, स्तोः श्चुनेति पदद्वयोपजीवनार्थं चोक्तस्थलएव
कलनं युक्तम् । अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात् । एवमुञ्जि-
जिषतीत्यपि सिद्धम् । नन्द्रा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् । न
च परत्वाद्भत्ववत्त्वे । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादु-
त्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तरङ्गत्वाद्भत्ववत्त्वे इत्यपि न ।
असिद्धत्वादेव । न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्र-
तिषेधः शङ्क्यः । द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः । न तु द्वित्व
निषेधेऽपि । इह तु नन्द्रा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे कर्त्तव्ये निर्वाधमे-
वासिद्धत्वमिति दिक् । अथवा मास्तु वाक्यशेषानुमानं भुजन्पु-
ञ्जाविति निपातनादेव वकारोस्तु । नचैवमसिद्धताविरहाद्वकार-
स्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याञ्जि-
शब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य वकारप्रवृत्तेः । न
चास्मिन्पक्षे ऽभ्युद्ग इत्यादावपि वकारप्रसङ्गः । अकृत्वविषये
एव वकारो निपात्यतइत्यभ्युपगमात् । नन्वेवं कृत्वाविषये
चरितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तम् । येन द्वित्वा-
नन्तरमेव वकारः प्रवर्त्तेतेति चेत् । अनभिधानादतो घनादि
मास्तु निपातनं चैवमविशेषेणास्तु । अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतन्नोब्जे
रूपम् । किं तु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्गपेरन्येष्वपि दृश्यतइति
उपलक्ष्यः । व्युत्पत्तिमात्रं चेदम् । रूढिशब्दत्वात् । समुद्गकः
सम्पुटक इत्यमरः । तदेवमयोगवाहानां शर्षूपदेशस्य जशत्वाभा-
वरूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमते ऽस्ति । भाष्यकारमते तु नास्तीति
स्थितम् । तथा षत्वमपि प्रयोजनं सर्पिःषु धनुषु । नुम्विसर्जनी-

यशर्व्ववायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । शर्व्व-
वायइत्येव सिद्धत्वात् । नुमग्रहणं तूभयथापि कर्त्तव्यमेव नुम-
स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
पुंस्त्विति । नुमग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य लक्षकम् ।
अन्यथा ऽसम्भवात् । नहि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमा
व्यवहितः षत्वविधौ सम्भवति । अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वा-
दित्याहुः । अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुमत्वम् । तथापि स्वाश्र-
यस्यानुस्वारत्वस्यापि सत्वात् शर्व्वेनैव सिद्धे नियमार्थता युक्ता
नियमश्च सजातीयापेक्ष इत्यनुस्वारेण व्यववाये चेद्भवति तर्हि
नुमैव न त्वन्येनेति फलितम् । वस्तुतस्त्वातिदेशं प्रति अनुस्वा-
रस्यासिद्धत्वादतिदेश एव दुर्लभः सुहिन्स्वित्यादौ विधायक-
त्वसम्भवे नियामकत्वानुपपत्तिश्च । तथापि लक्ष्यानुरोधांलक्ष-
णेत्येव शरणम् । यथाटुकृष्वाङ्मूत्रे । तत्र प्रेन्वनादौ णत्वं मा
भूत् प्रोम्भणादौ च स्यादित्येवमर्थं लक्षणोति चेत् । इहापि सुहि-
न्सु पुंस्वित्यादौ मा भूदिति तुल्यम् । णत्वविधावनुस्वारमात्रे
लक्षणा षत्वे तु नुमस्थानिकएवेत्यन्यदेतत् । अस्मिन्च पक्षे शर्षू-
पदेशेपि ह्रस्वत्वमिव ह्रस्वत्वयत्वे अपि नान्तरीयकत्वादेव सिध्यत-
स्तत्फलं तूत्तरवार्त्तिकव्याख्यानात्समनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति ।
तथा खत्वमपि । तेन कुप्पोऽकः पौचेति सुत्रान्तर्गतो विसर्गः
सिद्धः । एवञ्च सौत्रनिर्देशेनैवोक्तवार्त्तिकस्यार्थो ज्ञाप्यतइति
बोध्यम् । अनेन सौत्रं विसर्गग्रहणमेवोपष्टभ्य शर्षूपदेशं प्रत्याच-
क्षाणा यथाश्रुतमदसूपदेशपरं वृत्तिग्रन्थं व्याचक्षाणाः परास्ताः ।
अदसूपदेशेनालत्वाच्त्वयोर्लाभेपि ह्रस्वत्वयत्वालाभात् । तत्फल-
स्य च वक्ष्यमाणत्वात् । न चादस्वेव यकारोत्तरमुपदेशात्तल्लाभ
इति वाच्यम् । तथा सति पयःस्वित्यादाविणः परत्वेन षत्वा-

पत्तेः । अच्त्वासिद्ध्या समःसुटीत्यत्रत्यकैयटादिग्रन्थविरो-
धापत्तेश्चेति दिक् । अविशेषेणेत्यादि वार्त्तिकस्यायमर्थः ।
यत्रयत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्रतत्रोपदेशः कर्त्तव्यः प्रयो-
जनानि तु संयोगसंज्ञादीनि पञ्चेति । तथाहि । वार्त्तिकमते
उब्जेरुपध्मानीयोपधतया उपध्मानीयस्य हल्संज्ञां विना संयो-
गसंज्ञा न सिद्ध्यति जडत्वं त्वसिद्धं ततश्च संयोगे गुर्विति
गुरुसंज्ञाया अपि विरहादुब्जक इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न
स्यात् । तस्मात्प्लुतगुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञाहल्संज्ञानामुत्तरोत्तर-
सापेक्षतया प्लुतसिद्ध्यर्थं हल्संज्ञा एषितव्या । तदेतदभिप्रेत्यो-
क्तं संयोगसंज्ञा प्रयोजनमिति । तथोपधासंज्ञापि प्रयोजनम् ।
निष्कृतं दुष्कृतमिदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात् । भाष्यकार-
स्त्वाह । इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्यानाच्चेदं प्र-
योजनम् । उपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा । इदुद्भ्यां परस्य विस-
र्गस्येत्येवेष्टसिद्धिरिति । अल्लोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्त-
रति विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स इति पक्षे अन्त्यस्य सत्वं यथा
स्यात् । पदस्य यो विसर्जनीयं इति व्याख्यानाभिर्दिश्यमान-
स्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनम् । द्विर्वचनं
च प्रयोजनम् । उरःकः उरःपः, अनचि चेत्यच उत्तरस्य यरो
विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति । तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि
प्रयोजनम् । यथा उरःकेणेत्यादौ अङ्गव्यायेति णत्वं सिद्धं
भवति । एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावा-
त्सकारस्य तत्रानल्लिधाविति प्रतिषेधो ऽल्लत्वे सति सिध्यति ।
न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यम् । न
पदान्तसूत्रशेषभूतस्य तस्याचः परस्मिन्नित्येतद्विषयकत्वात् ।
स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया न्यायसिद्धं तदिति

पक्षे तु नेदं प्रयोजनम् । उरःकेणेति णत्वं संस्कर्त्तव्यत्र सकारस्य द्वित्वं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक् । यद्यपि सर्वमिद-
मट्शरोरूपदेशेन सिद्ध्यत्येव तथापि वार्तिकाक्षररचनाया द्वे-
धापि सम्भव इति भावः ॥

लण् ॥ अत्राकारोनुनासिकः प्रतिज्ञायते । न तु हकारादि-
ष्विवोच्चारणार्थः । तेनोरण् रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणं भव-
ति । प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकस्तु ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति
वार्तिकनिर्देशः । ननु अइउणित्यत्रानुबद्धो णकारः स एवेहा-
नुबध्यते तेनाण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च पूर्वेण परेण वेति सन्देहः
प्राप्नोति । तस्मादसन्देहायेहानुबन्धान्तरमेव कुतो न कृतमिति
चेत् । न । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति
परिभाषां ज्ञापयितुमनुबद्धस्यैव पुनरनुबन्धात् ॥

अमङ्गणनम् ॥ झभञ् ॥ अत्र मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्या-
ख्यातः । स हि प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते । अम् यम् ङमिति तच्च
त्रयं वकारेणैव निर्वहति । तथाहि । पुमःखट्यञ्परे इत्येवास्तु ।
न च झकारभकारपरः खयस्ति येनातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा
हलो यत्नां यञि लोप इत्येव पाठ्यम् । न च झकारभकारौ झ-
कारभकारपरौ स्तः । हल उत्तरयोस्तयोः सम्भवे तु झरोझरीति
लोपेन भाव्यमेव । तथा ङञोङ्स्त्रादचि ङञुणित्यमिति पाठ्यम् ।
न च झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । उज्झेल्लभेश्च क्वपि तौ स्त
एवेति चेन्न । उज्झेर्दोषधतया संयोगान्तलोपे सत्युदिति रूपाभ्यु-
पगमात् । लभेस्तु जश्त्वविधानात् । नन्वेवमप्यागमिनस्त्रयो
ङ्गणनेभ्यः परे अच आगमास्तु पञ्चेति संख्यातानुदेशो न स्या-
दिति चेन्न । यथासंख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दि-
श्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते । न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां

प्रयोगगतम् । तस्मान्मास्तु मकारोनुबन्ध इति स्थितम् ॥

घढधष् ॥ जवगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥
 हल् ॥ इति माहेश्वराण्यक्षरसमाम्नायसूत्राणि । अत्रायं संग्रहः ।
 एकस्मान्ढञ्जणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ
 चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्य इति । अस्यार्थः ।
 ङञ्जणवटा एकस्मात्परे ग्राह्याः स्युः । तथाहि । ङकार एकारा-
 देव परो ग्राह्यः । एङि पररूपमिति यथा । ननु पिङ्गिदादि-
 भ्योङ् अस्यतिवक्तिरुयातिभ्योङित्यकारेण ग्रहणमस्त्विति चेन्न ।
 आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतो ऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः ।
 अत एव रोःसुपीति न प्रत्याहारग्रहणम् । सुपि चेत्यत्र
 तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति । यवादाविति विशेषणात् ।
 उत्तरत्र च बहुवचने झलीति विशेषणात् । सुप्तिङन्तं पदमित्यत्र
 तिङ्साहचर्याच्छास इदङ्हलोरित्यत्र तु अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि
 प्रत्याहारग्रहणं न भवति । अङादौ हलादौ चेति हि व्याख्या-
 ने अङ्हलोरिति व्यर्थमेव स्यात् । द्विविधा एव हि कृङितः
 प्रत्यया अङादयो हलादयश्च । व्यतिशसै इत्यत्र तु कृङित्व-
 मेव नास्ति । अटा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावेनाङादित्वाच्च ।
 ऋदृशोङीत्यपि न प्रत्याहारः । ऋकारान्तेषु ऋच्छत्यृतामिति
 गुणविधानाज्ज्ञापकात् । सनि च इङश्चेति न प्रत्याहारः । इको
 झलिति कित्त्वविधानात् । अज्झनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च ।
 इङन्तानां सनि गम्यादेशे हि साति उदात्ततसूत्रद्वयं निर्विषयं
 स्यात् । परिमाणारूपायां सर्वेभ्यः इङश्चेत्यपि न प्रत्याहारः ।
 वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि । इकारान्तेभ्य एरचा भाव्यम् ।
 उकारान्तेभ्य ऋदोरवित्यपा । लृकारान्तास्सन्त्येव न ।
 एजन्तानामप्यनैमित्तिकेनात्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यम् ।

अतः प्रत्ययोत्पत्तिबेलायामेजन्ता न सन्त्येव । ऋदन्ताः परमव-
 शिष्यन्ते । तत्रोरित्येव लाघवाद् ब्रूयात् । वस्तुतस्तु सामान्य-
 लक्षणेनैव ऋदन्तेषु घञः सिद्धत्वात्सूत्रमेवेदं न कुर्यात् । अथो-
 ष्येत । इङ्गच्चेत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णोवर्णान्तेष्वेवाजब्भ्यां सह
 वैकल्पिको घञ् समाविशत्विति । तदपि न । एवं हि सति अज-
 पोर्विधावेव वाग्रहणं कुर्यात् । क्रीङ्जीनां णाविति न प्रत्याहारः ।
 क्रीङ्गोः पृथग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न चेकारान्तानां मध्ये एतयोरेवे-
 ति नियमार्थं पृथग्रहणमिति वाच्यम् । एवं हीक इत्ये ब्रूयात् । एङ्-
 न्तानां सामान्यलक्षणेनैवात्वस्य सिद्धत्वात् । इङ्गधार्योरित्यपि न
 प्रत्याहारः । धारिणा साहचर्यात् । तस्मात्सिद्धं ङकार एकस्मा-
 देवेति । तथा अकारोप्येकस्मादेव । अतो दीर्घो यवीति । तथा
 अङ्गणित्येव णकारोप्येकस्मादेव । अणिति तथा । अथेणः षी-
 ध्वमित्यादाविणप्रत्याहारोप्यनेन कुतो नेति चेन्न । आचि श्नुधातु-
 भ्रूवां य्वोरित्यत्रेकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात् । अन्यथा हि
 संहितायां मात्रालाघवात्पदच्छेदेऽप्यर्द्धमात्रालाघवादिण इत्येव ब्रू-
 यात् । व्याख्यानाच्च पूर्वेण न तु परेण ग्रहीष्यते । व्याख्यानं च सि-
 द्धान्तेऽपि शरणम् । य्वोरित्यपि हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घ-
 योरुत यकारवकारयोरिति सन्देहः स्यादेव । एवं चैच इग्घृत्वादेश-
 इति सूत्रे इणित्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं वक्तव्ये इग्रहणमपीदं लिङ्गम् ।
 इणग्रहे हि तत्र यथासंख्यप्राप्तिरेव नेति न तत्परिहाराय यतित-
 व्यमिति दिक् । एवं वकारोप्येकस्मादेव । नञ्छव्यप्रशानिति ।
 एचोयवायाव इति सूत्रे अविति न प्रत्याहारः । अयादिसा-
 हचर्यात् । एवं टकारोप्येकस्मात् । अट् कुप्वाङिति । द्वाभ्यां
 षः । एकाचो वशो भष् झषन्तस्य स्त्वोरिति यथा । ककार-
 स्त्रिभ्यः । अकः सवर्णे । इको यण् । इसुसुक्तान्तात्क इति

यथा । लणित्यत्र ल्यो णकारोपि त्रिभ्यः । अणुदित्सवर्णस्येत्येक
एवाण् । इणः षीध्वमित्यादयः सर्वे इण इको यणित्यादौ यण् च ।
तत्र यण् तावत्पूर्वेण न सम्भवत्येव । इण् तु सम्भवन्नपि ज्ञापकात्त्यक्तः ।
अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते कपूर्वेण क वा परेणेति विवक्षायां
ग्रहणकशास्त्रे परेणैवान्यत्र तु पूर्वैणैवेति सिद्धान्तः । उक्तं हि
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति । न हि परेश्चघाङ्कयोरित्यादौ
व्याख्यानादन्यान्नियामकमस्ति । किं च । अण् ग्रहणानि तावत्पञ्च ।
उरण् रपरः अणुदित्सवर्णस्य द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः केणः अणो
ऽप्रगृह्यस्येति । तत्र उरण् रपर इति तावत्पूर्वेण । ऋत इद्धातोरिति
धातुग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्धि मातृणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियते ।
परेण च ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या व्यावर्त्या-
प्रसिद्धिः । ननु चिकीर्षतीत्यत्राज्जनगमामिति दीर्घे रपरत्वे
च सति उपधायाश्चेतीत्वमेषितव्यम् । तद्वन्मातृणामित्यत्रापि
प्रसङ्गे तद्व्यावर्तकतयोत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न ।
एवं हि सत्युत्तरत्रैव कुर्यात् । इह करणं ज्ञापकमेव । तथा च वक्ष्य-
ति । नु इवाच्यं उत्तरार्थं तु इह किञ्चित्त्रपो इतीति । किञ्चा-
ण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वैणैवायम् । यदि हि परेण स्याद्वरजित्य-
ज्ग्रहणमेव कुर्यात् । कृतिः कृतं प्रकृतं नृःपाहि मातृणामित्यादौवाद्यु-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां रपरतायाः परेणाण्ग्रहेणो-
पपादयितव्यायास्तावतापि लाभात् । कर्त्ता कारक इत्यादौ गुणवृ-
द्धिप्रसङ्गे एचामवर्णस्य चाविशेषाद्रपरत्नस्य विकल्पेन प्रसङ्ग इत्य-
प्यज्ग्रहणेन सिध्यत्येव । स्यादेतत् । कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणि रपरत्वे
रेफद्वयश्रवणार्थमण्ग्रहणं स्यात् । न ह्येतदज्ग्रहणेन सिध्यति । हलो-
यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । ज्ञयोहोन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यां-
ग्रहणानुवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकं हणकशास्त्रे ऽण्ग्रहणम् । तद्धि सद्य-

न्ता सव्वत्सरः यल्लोकमित्यादौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य
 यग्रहणेन ग्रहणादनचिचंति द्वित्वे कृते, पक्षे यवलानां त्रिकस्य श्र-
 वणार्थं क्रियते । हलोयमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात् ।
 यद्यपि गुणानामभेदकत्वेनैव सानुनासिकयवलानां द्वित्वसिद्धेर्ग्रह-
 णकशास्त्रे ऽजग्रहणमवोचितं न त्वणग्रहणं, तथापि गुणा भेदका इ-
 त्यपि पक्षं ज्ञापयितुमणग्रहणम् । भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्य-
 क्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । अत एव चतस्र्याद्युदात्त-
 निपातनमित्यादि सङ्गच्छते । अत एव चाष्टन आ विभक्तावित्यादा-
 विदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेति वक्ष्यामः । यत्तु विकल्पानु-
 वृत्तौ ज्ञापकान्तरवर्णनम् । अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं
 द्वित्वं, नित्ये हितस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यादिति । तत्तु
 भाष्ये दूषितम् । तथाहि । लोपस्य नित्यत्वे ऽचो रहाभ्यामिति द्वि-
 त्वेनारम्भसामर्थ्यात्तद्वाधः । द्विविधा एव हि यरः यमो झरश्चेति ।
 तत्र हलोयमामिति झरोझरीति च लोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात् । किं
 तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणमिति चेत् । यत्रान्तरेण द्वित्वं व्यञ्जन-
 त्रयं लभ्यते । यथा ऽऽदित्यो देवतास्य आदित्यः प्रत्तं अवत्त-
 मिति । एवं स्थिते चतुर्ष्वित्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो
 न स्यादेव । ततश्च सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं विभाषानुवृ-
 त्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् । सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थित-
 त्वात्पाक्षिकरेफद्वयश्रवणार्थमणग्रहणमस्तिवाति । अत्रोच्यते ।
 कर्त्रर्थमित्यादौ सत्यपि रपरत्वे रेफद्वयश्रवणं दुर्लभम् । रोरीति
 लोपात् । न च तत्र पदान्तस्येति व्याख्यातुं युक्तं, जर्गधर्लङ्
 अजर्घाः पास्पर्द्धर्लङ् अपास्पा इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । न
 चाणग्रहणसामर्थ्यात्तद्वाधः । पूर्वेणापि ग्रहणे ऽवाधेनैवोपपत्ते-
 रिति दिक् । तस्माद्वातुग्रहणसामर्थ्यादणग्रहणसामर्थ्याद्वोरणू-

रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव
 ज्ञापकम् । अण्ग्रहणस्य लाकृतिरित्यादौ लपरताफलमित्यपि वक्तुं-
 शक्यत्वात् । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परेणैव । उर्क-
 दिति लिङ्गात् । तत्र हि कृत संशब्दनइत्यस्माच्चुरादिष्यन्ताल्लुङि
 चङ्चचीकृतदित्वत्र ऋकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्व एव यथा
 स्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृतं, ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य
 ऋकारस्य न स्थानित्वं न षादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तपरत्वं
 स्यात् । ननु सत्यपि परेण ग्रहणे उर्कदित्यत्र तपरत्वं वृथैव ।
 भाव्यमानेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न । वक्ष्यति हि तत्र वृत्ति-
 कारः । न चायम्भाव्यमानोऽङ्किंतु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपे-
 णाभ्यनुज्ञायतइति । कृते तु तपरत्वे तद्वलादेव दीर्घस्थाने भाव्य-
 मानतापि लभ्यतइत्यन्यदेतत् । तस्माद् ग्रहणकशास्त्रेण परेणेति
 स्थितम् । तत्फलं तूरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणा-
 दृतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः । ढलोपे पूर्वस्य दीर्घो
 ण इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादेचान्तु विशेषाभावादनर्थकमेवा-
 ण्ग्रहणं स्यात् । ततश्चाचश्चेत्येव सिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वे-
 ण । ननु वृहूद्यमने अस्मात्तृचि ऊदित्वादिढभावे गुणे ढत्वधत्वष्टत्व-
 ढलोपेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यादृकारे ढलोपस्यासिद्धत्वादुपधा-
 याश्चेतीत्वे पूर्ववद् गुणे वर्धेति यथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात् ।
 एवं तर्हि तृतीयेति निर्देशाल्लिङ्गात्पूर्वेणैव । परेण हि ग्रहणे हल
 इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेः संप्रसारणे कृते दीर्घः
 स्यात् । तथा दृढादिषु वृढशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्यः ।
 वृहू उद्यमने अस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टत्वढलोपेषु कृतेषु वृढ इति
 रूपम् । दन्त्योष्ठ्यादिश्चायम् । उद्वृहरक्ष सह मूलमिन्द्रेति
 दर्शनात् । मूलमस्यावर्हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टमेतत् ।

तुदादौ एतद्धातूत्तरत्वेन पठ्यमानयोः वृह् स्तृह् हिंसायामिति
 भात्त्वरपि निष्ठायां वृढः स्तृढ इति रूपं बोध्यम् । दृढः
 स्थूलबलयोरिति तु इडभावे नकारद्वकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य
 ढत्वं च निपात्यते न च्वसिद्धकाढस्थढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति
 वक्ष्यते । तेन परिद्रढय्य पारिद्रढी कन्येत्यादौ लघुत्वप्रयुक्तो
 णेरयादेशः ष्यङ्भावश्च सिध्यतीति दिक् । तेन द्रूलोपसूत्रे
 परेणाणग्रहणपक्षेपि वृढतृढस्तृढेष्वेवातिप्रसङ्गो न तु दृढेपीति
 विवेकः । केण इत्यत्र परेणाणग्रहणे गौका नौका गीष्का
 लपानत्का चतुष्कमिति धत्वविसर्जनीययोरासिद्धत्वाद्भ्रस्वप्रसङ्गः,
 तथापीह द्रस्वश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्यावाधाय पूर्वेण भविष्य-
 ति । अबाधेनोपपत्तौ हि बाधो न न्याय्यः । अणो ऽप्रगृह्यस्ये-
 त्यत्र परेण सति, कर्तृ । अग्ने । वायो । पचै । पपौ । मालामाच-
 क्षाणो माल् । वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् । अत्रापि प्राप्नोति ।
 रेफवर्जिता अन्तस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्यु-
 क्तत्वात् । तस्मादिहाप्रगृह्यस्येति पर्युदासादच एवानुनासिको
 बोध्यः । न चाणग्रहणसामर्थ्यान्नजिवयुक्तन्यायस्य बाधः ।
 तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात् । अत्र लण्सूत्रे स्थित्वा वृक्षव्शब्दमि-
 त्यं कैयटो व्युदपादयत् । वृक्षं वृश्चतीति क्वपि कृते वृक्षवृश्च-
 माचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि वृक्षव् इति
 भवति । क्वपि तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । क्वौ विधिं प्रति न
 स्थानिवादित्युभयथापि स्थानिवद्भावाविषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गो
 लोपोव्योर्वलीति लोपम्बाधित्वा तदपवादस्योऽऽठः प्रसङ्गश्च ।
 विचि तु स्थानिवद्भावाद्बलनिमित्तो बलोपो न भवति । नन्वेव-
 मपि वृक्षव् करोतीत्यत्र हालि सर्वेषामिति प्राप्नोति । न च स्था-
 निवद्भावः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्न । भो भगो इत्यतोशी-

त्यनुवत्त्वांशि हलि तद्विधानादिति । न च विच्पक्षेऽपि णिचः
 प्राग्भाविनं विवपमेनाश्रित्योऽत् प्रसज्जनीयः । अन्तर्भूतविववा-
 श्रयतयान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिर्भूतणिजोक्षतया बहिरङ्गस्य णिलोप-
 स्यासिद्धत्वात् । इदं त्विह वक्तव्यम् । विच्पक्षेऽप्येकदेशविकृ-
 तस्यानन्यत्वेन ब्रश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद् ब्रश्चेति षत्वं दुर्वारम् ।
 न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । पदान्तविधौ नेति निषेधात् ।
 पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च । तस्मान्नायं वृश्चतिरपि तु वेतिर्वा-
 तिर्वा, वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वृक्षं वातीति वृक्षवाः । वृक्षव्यं वृक्षवां
 वाचष्टे वृक्षव्, विच्, न तु विवप् । ऊट्प्रसङ्गात् क्वौ विधिं प्रति
 स्थानिवत्त्वनिषेधात् । तथा च देवयतेर्देयुरिति सिद्धान्तितम् ।
 न चैवमपि लोपोव्योरित्यस्य प्रसङ्गः । स्थानिवत्त्वात् । न च
 पदान्तविधित्वम् । पदान्तश्चेद्विधीयतइत्यर्थात् । लोपस्य चान-
 वयवत्त्वात् । विभावितं चेदं भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक् ।
 यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । वृक्षव् कुरोतीत्येवं-
 रूपः प्रयोगो नास्त्येव । अनभिधानात् । लण्सूत्रे न पदान्ता
 हलोणः सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीयतइति,
 तच्चिन्त्यम् । लण्सूत्रभाष्ये न पदान्ताः परेणः सन्तीति पा-
 ठात् । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाश्रयणेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे
 कार्यभाजो न सन्तीत्येवंपरतया कैयटेन तद्विवरणाच्च । ननु
 चायमस्ति कर्तुं इत्युत्तरभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च । त्वदुदाहृतपाठे
 उत्तरभाष्यस्योक्तिसम्भवालाभाच्च । अत एव भोभगो इतिसूत्रे
 भाष्यकारवृत्तिकारादीभिः सर्वैरपि वृक्षवित्युदाहृतम् । स्वयम-
 पीह तथैवोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधो भाष्यवृत्तिकैयटा-
 दिसकलमहाग्रन्थाविरोधो मूलयुक्त्यभावश्चेति तिष्ठतु तावत् ॥
 प्रकृतमनुसरामः । मकारोऽपि त्रिभ्यो ग्राह्यः । पुमः स्वयम्परे ।

हलो यमां यमि लोपः । ऊमो ह्रस्वादचीति । चकारश्चतुर्भ्यः ।
 इकोयणाचि । इच एकाचोम् । एचोयवायावः । पूर्वौ तु
 ताभ्यामैजीति । यकारोपि चतुर्भ्यः । अनुस्वारस्य ययि । मय
 उजः । झयो होन्यतरस्याम् । पुमः खयीति । रः पञ्चभ्यः ।
 यरोनुनासिके । झरोझरि सवर्णे । खरि च । अभ्यासे चर्च ।
 वाशरि । शकारः षड्भ्यः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि । हशि
 च । नेद्वाशि कृति । झलां जश् झशि । एकाचो वशो भष् ।
 लकारोपि षड्भ्यः । अलोन्त्यस्य । हलि सर्वेषाम् । इड्वला
 देः । रलो व्युपधात् । झलां जश् । शल इगुपधादिति । अयं
 च चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभरिद्धिः संपन्नानामष्टाध्याय्यां व्यवहृ-
 तानां प्रत्याहाराणां संग्रहः । तेन सुप्तिङादेरप्रत्याहारस्य अम-
 न्ताड्ड इत्युणादिषु व्यवहृतस्य अमप्रत्याहारस्य यमिर्जपन्तेष्व-
 निडेक इष्यतइति व्याघ्रभूतिना व्यवहृतस्य च चयो द्वितीयाः
 शरि पौष्करसादेरिति वार्तिककृता व्यवहृतस्य चवप्रत्याहार-
 स्य चाधिक्येप्यदोषः । संख्यानियमश्चायमुत्तरत्र एकचत्वारिं-
 शद्विर्व्यवहारादध्यवसीयतइति बोध्यम् । अत्र श्लोकवार्तिक-
 कम् । प्रत्याहारे ऽनुबन्धनां कथमज्ग्रहणेषु न । आचारादप्र-
 धानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः । प्रत्याहारोक्षरसमाम्नायः । तत्र ये-
 नुबन्धास्तेषां मज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणम् । अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु
 कथं नेति ग्रहणमिति शेषः । आदिरन्त्येनेति सूत्रेण हि अ-
 कारमारभ्याचकाराद्वर्णानां भवन्त्यच्संज्ञा मध्यस्थत्वाविशेषादि-
 कारादीनामिव णकारककारङ्काराणामपि स्यात् । ततश्च दाधि
 णकारः दधि ककारः दधि ङकार इत्यादौ यण् स्यात् । एवम-
 ङ्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्बुचीनामित्यादावङ्ग्यत्रायइति णत्वं
 स्यात् । एवमिण्ग्रहणेन चकारग्रहणाद्बुचिध्वे इत्यादौ विभाषेत

इति ढः स्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वार्द्धस्यार्थः । उत्तरमाह । आचारादिति । आचारो ऽत्र सूत्रकृतो निर्देशः । उणादयो बहुलम्, तृषिभृषिकृशेः, ङसिङ्सोश्चेत्यादौ यणो ऽकृतत्वान्मध्यस्थानामप्यनुबन्धानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यतइत्यर्थः । समाधानान्तरमाह । अप्रधानत्वादिति । अणित्यादिसंज्ञाः प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनायानुबन्धा उच्चार्यन्ते । ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषामप्राधान्यम् । इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात्प्राधान्यम् । तेन तेषामेव संज्ञा नत्वनुबन्धानाम् । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्पत्त्ययइति न्यायात् । नन्वेवमकारस्याच्संज्ञा न स्यात् । संज्ञाप्रतिपादने चकारस्येव तस्याप्यङ्गत्वाविशेषादिति चेन्न । स्वं रूपमित्यनुवृत्त्याऽऽदेरपि संज्ञित्वात् । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शकताया औत्सर्गिकत्वात् । इतेति तृतीयया इतो ऽप्राधान्यलाभात् । तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकालेनुबन्धानां संनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितम् । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह । लोपश्चेति । बलवानेव बलवत्तरः स्वार्थे तरप् । अल्पाच्चतरमिति यथा हलन्त्यमितीत्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीनामच्संज्ञा प्राप्नोति लोपश्च । तत्र परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्त्वादेव तेषामजादिसंज्ञा नेति भावः । यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योनुबन्धोपेक्षितस्तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तेः प्राग् लोपाभावः । लुप्तेपि वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति । अन्तःपातिनां तु लुप्तानां न संज्ञा । श्रूयमाणेष्विकारादिषु सावकाशत्वादिति । ननु हल्प्रत्याहारे ऽकारस्य प्रवेशो दुर्वारः । नहि तत्र लोपो लभ्यते । ततः प्रागच्संज्ञाविरहेणोपदेशेजितीत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः । एवं चाद्यसमाधानमपि दुरुपपादम् । उदाह-

तस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति चे-
न्न । सोस्यादिरिति निर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन च-
रमस्य च समाधानस्य सूत्रपादत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ २ ॥

—***—

वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्या-
त् । संज्ञाप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः । तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं
बोध्यम् । इहाच्च ऐच्चेतरेतरयोगद्वन्द्वः सुपां सुलुगिति सुलु-
ग्वा । अथवा समाहारे द्वन्द्वः, । नचैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति
टच् स्यादिति वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अत्र ज्ञा-
पकं तु द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति षविधानम् । तद्धि बहुव्रीहौ स-
कथ्यक्षणोरिति षचि प्रकृतेऽपि क्रियते । षचश्चित्त्वसामर्थ्या-
ज्जायमानमन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा
बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्ध्नसु बहुव्रीहाविति विधीयमा-
नमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा बाधिष्ठेत्येवमर्थम् । तच्च द्वित्रि-
भ्यामित्यस्य क्व चिच्छब्दावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते न त्व-
न्यथा । अवकाशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव ल-
भ्यते । त्रिमूर्दानं सप्तरश्मिं गृणीष इति यथा । तस्मात्षप्रत्ययवि-
धानं ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा द्वित्रिभ्यां पादन्निति सूत्रे बहुव्रीहि-
ग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा पादन्मूर्ध्नेष्वित्येव निर्दिशेत् । एवं हि
सति कृतसमासान्तपादन्प्रक्रमोऽपि न विरोत्स्यते । बहुव्रीहिभिन्नं
त्र समासान्तविरहादेव वारयिष्यते । ननु षष्ठीतत्पुरुषादि-

वारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु । तथाहि । द्वयोर्दन्ता इति विगृह्य
द्विदितः पश्येति प्रयोगे पदन्निति दत्तादेशः, स एवेह निरनुबन्ध-
कत्वाद्वा गृह्येत । न च पदन्निति सूत्रे तदन्तविधिदौर्लभ्यात्कथ-
मेतदिति वाच्यम् । ष्यङःसम्प्रसारणमिति सूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन
सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्तिकन्यायेन चाव-
यवस्य कार्यलाभात् । अन्यथा हास्तिशीर्ष्याउपैषीत्यादावगते-
रिति वक्ष्यते । तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् ।
न । पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्यप्रविष्टस्य वारणसम्भवात्
दत्त इति सानुबन्धस्यापि सुपठत्वाच्च । स्फिगपूतवीणां जोध-
कुक्षिसीरनामनामचेति सूत्रे ऽपाच्चेत्यनुवृत्त्या ऽपस्फिगमित्यादा-
बुत्तरपदान्तोदात्तविधायके ऽध्वशब्दग्रहणमपीह लिङ्गम् । उपस-
र्गादध्वन इत्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्वादेव सिद्धं स्यात् ।
तथा प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषइति सूत्रे ऽश्वादिगणे राजन्शब्दस्य
पाठोपीह लिङ्गम् । अन्यथा राजाहः सखिभ्यष्टजिति टचैव
सिद्धे किन्तेन । यत्तु ऋक्पूरब्धूः पथामित्यत्र टिलोपस्येव प्रकृ-
तिवदनुकरणमित्यातिदेशेन प्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदकरणं ज्ञापक-
मिति । तन्न । अतिदेशो ऽयमनित्य इति ऋलृक्सूत्रे प्रपञ्चित-
त्वादिति दिक् । कृतमनयोः साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रन्थाश्चास्मि-
न्पक्षेनुकूलाः । अनयोः पदयोरिति स्वरसात् । अथ वा ऽऽदि-
त्यसमस्तमेव । पस्पशायां शब्दाप्रतिपत्तिरिति वार्तिके भाष्यका-
रैरेव वृद्धिः आदैजिति प्रदविभागप्रदर्शनात् । अस्मिश्च पक्षे
अनयोः सूत्रस्वण्डयोरिति ज्ञेयम् । पक्षान्तराभिप्रायकमेव वा तत् ।
वृद्धिशब्दस्तु तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः । द्विर्वचनेचीग्यणः
सम्प्रसारणमित्यादाविबोभयथाप्यदोषात् । अदिति तपरकर-
णमैजर्थं तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैच्चां संज्ञा न भवतीत्याद्येओङै-

औचसूत्रयोः प्रपञ्चितम् । नचैवं तकारस्योत्तरशेषतैव स्यादिति
 पदान्तताविरहाज्जशत्वं न स्यादिति वाच्यम् । असन्देहा-
 र्थतया ऽऽकारशेषत्वस्यापि सम्भवात् । अस्तु वादैजिति पद-
 म् । ऋत इद्धातोरित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोपि
 प्रश्लिष्यतइति तित्स्वरितामीति सूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् ।
 दात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षो
 भ्युच्चयमात्रम् । इह तु तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं
 न विस्मर्त्तव्यम् । ननु चोः कुरिति कुत्वमैच्शब्दे प्राप्नोति
 चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे ऽस्य संज्ञाशब्दतया लौकि-
 कत्वेनानुशासनविषयत्वात् । त्रयीपक्षेपि जातिशब्दत्वसम्भवात् ।
 वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातित्वस्वीकारे वैयाकर-
 णपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु सिद्धान्ते
 व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सास्तु ।
 व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अतद्भेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधाय-
 काः । तदुक्तम् । तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । आद्यन्ताव-
 यवद्वारा समुदायानुकरणं वा एच् शब्दः । अनुकरणशब्दाश्च
 जातिशब्दा एव । तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । न
 चाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यम् । मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या
 इति नियमार्थं सूत्रारम्भात् । तदुक्तं कैयटेन, अनेकशक्तेः शब्दस्य
 शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकि-
 कत्वादिति । अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अवच्छेद-
 कभेदेपि लाघवाच्छाक्तिरेकैव, औपाधिको भेद इति प्रवादस्तु उपा-
 धिभिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेनाऽऽद्यः पक्षः । उपाधिस्थि-
 त्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपधेयेपि भेदोस्तीति मतेन द्वि-
 तीयः कल्पः । नकोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति ।

तद्धितबुग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अवच्छेदः सं-
 कोचः । स च यद्यपि शक्तेर्निरवयवतया न सम्भवति तथा-
 पि तदितरस्मिस्तात्पर्यविरहएव शक्तिसङ्कोचोत्राभिमतः । सर्वे
 सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमेपि तात्पर्यं क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवा-
 दत्वात् । शक्तिः परं कारणतापरपर्याया सर्वत्र द्वावरेत्युक्तम् ।
 न चैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्य निर्विषयता । पौरुषेयसङ्के-
 तनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाणं बहुषु न क-
 ल्पनमिति तदर्थात् । गौणमुख्यविभागोपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धि-
 निबन्धन एव गाव्यादीनामसाधुतापि सङ्केतविरहे सत्येव ।
 अत एव प्रसिद्धोपि पक्षे गोण्यादीनां गोण्यां साधुत्वमस्त्येवे-
 त्यन्यत्र विस्तरः । उक्तं च । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः
 संज्ञानि क्वचित् । नित्य एव तु सम्बन्धो ङित्यादिषु गवादिव-
 त् ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृ-
 त्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवादिति ॥ वस्तुतस्तु साध्व-
 साधुवहिर्भावपक्षेऽप्येषामनुशासनविषयतास्त्येवेति पस्पशायां सा-
 धुत्वनिर्वचनप्रसङ्गेनोपपादितम् । तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्ये-
 वोति चेत् । सत्यम् । अयस्मयादीनि छन्दसीति भत्वप्रवृत्त्या
 कुलोपयोगिनी पदसंज्ञा प्रतिवध्यते । जश्त्वविध्यैकवाक्यताप-
 न्ना तु पदसंज्ञास्त्येव । समुष्टुभासकृत्वतागणेनेत्यत्र तु
 विपरीतम् । कुत्वे पदत्वमस्ति जस्त्वे तु नेति विषयभेदेन
 संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशे परं दृष्टान्तता बोद्धव्या । तेनोपदेशे-
 जनुनासिक इदित्यादौ कुत्वाभावो जस्त्वं च सिद्धयति ।
 छन्दासि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य छन्दोवत्सूत्रा-
 णि भवन्तीति भाष्यम् । इष्टिरियं भाष्यकृतः । यद्वा । छन्दःशब्दः
 स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारः, अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमि-

त्यर्थः । तेन छन्दोङ्गेष्वपि तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्वोद्ध्या । संज्ञाद्वयस-
 मावेशस्तूभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्तिकवचनात् ।
 षष्ठीयुक्त इति सूत्रे छन्दासि वेति विभज्य एका संज्ञेति निय-
 मस्य छन्दासि विकल्पनाद्वा । यद्वा । अयस्मयादीनीत्यनेनो-
 भयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः समुदाया निपात्यन्ते । न तु प्रकृता
 भसंज्ञैव विधीयते । अत एव कार्यविशेषपुरस्कारसम्भव इति
 बोध्यम् । तस्मात्कुत्वं नेति स्थितम् । कुशब्दस्याणुदिदित्यनेन
 संज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्त्वाज्जाति-
 विशेषः प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्यक्तिविशेषोपाहिता सत्तैव वा । शब्द-
 स्वरूपं वा तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति पस्पशोक्तरीत्या व्यक्ति-
 विशेषणतया भानाभ्युपगमात् । तथाचोक्तत्रितयान्यतमत्वमिह त्व-
 प्रत्ययार्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रित्य
 तथाभूतधर्मस्य त्वतलर्थताया वक्ष्यमाणत्वात्प्रायद्वा प्रकृतिः शब्द-
 स्वरूपपरा प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मतान्त-
 रमपि वक्ष्यते । उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो व-
 क्ष्यते । तेन कुत्वं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोर्थः । आह
 च । सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता । संज्ञाशब्दस्व-
 रूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति ॥ इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं-
 चोक्तम् । वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः । तथाहि । समानविभ-
 क्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया ऽऽकारादयो वृद्धिं प्र-
 त्यभेदेन संसर्गेण विशेष्याः । विरूपोपस्थितिस्तु विशेषणीभूतं
 शब्दस्वरूपमादाय बोद्ध्या । एतेनेन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादि व्या-
 ख्यातम् । न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्वाच्ये लक्षणेति
 ग्राह्यम् । उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः । अत एवोद्भिदधिकरणे
 विशिष्टविधिपक्षं मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन दूषयित्वा नामधेयत्वं सिद्धा-

न्तितम् । अन्यथा नामधेयत्वेऽपि लक्षणायास्तुल्यतया ऽधिकर-
णस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । किमादैज्मा-
त्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद् वृद्धिशब्दमावर्त्य वृद्धिरिति ये आ-
दैचस्ते वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञावत्तद्भाविता-
नामेवेति । नाद्यः । सर्वभासः सर्वकारक इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ
सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु समास-
स्येत्यन्तोदात्तः । न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता शङ्क्या ।
सतिशिष्टेन समासस्वरेण बाधात् । सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहु-
व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासान्तोदात्तत्वे बाधिते सर्व-
स्य सुपीति भवत्येव । इह तु कर्मधारयत्वात्समासान्तोदात्तत्वमे-
वेति बोध्यम् । किं च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ तावद्भा-
र्यो न सिद्ध्येत् । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रति-
षेधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । शालीयो मालीय इत्यादौ वृद्धल-
क्षणस्य छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । किं चैवमाम्रमयं शालम-
यमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति नित्यो मयद् न स्यात् ।
किं चाम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः, उदीचां वृद्धादगोत्रा-
दिति वृद्धलक्षणः फिञ् न स्यात् । ननु प्राचामवृद्धात्फिन् बहु-
लमिति फिनाप्येतत्सिद्धम् । नह्यत्र फिञ्फिनोः स्वरे रूपे वा
विशेषोऽस्ति । जिनित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वा-
त् । न चाम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धित-
स्यारक्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्त्तव्य इति
वाच्यम् । जातेऽचेत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः । न चाम्रगुप्तायनेच्छा-
त्रा इति वृद्धाच्छे विवक्षिते फक्फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विक-
ल्पेनाम्रगुप्ताया आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूप्यमिष्टं तच्च फिञं
विना न सिध्यतीति वाच्यम् । फक्फिञोरित्यत्र यूनीत्यनुवृत्त्या

त्वदुदाहतरूपद्वयस्य सिद्धान्तेऽप्यसम्मतत्वात् । अत एव तत्र यू-
 न्येवोदाहृतम् । यास्कस्यापत्यम् । शिवादिभ्योण् । यास्कः त-
 स्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् यास्कायनिः तस्य छात्रा
 यास्कीया यास्कायनीया इति तस्मात्फिनाप्येतत्सिद्धौ किमर्थं
 फिञेवेव्यतइति चेत् । उच्यते । उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचा-
 मुदीचां वाचार्याणां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावद्दोषः । सिद्धान्ते ह्यु-
 दीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टः प्राचां त्वनिरिष्टः । उक्तरीत्या तूदीचां न
 सिद्धयेत् । प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोरपि स्वमतप्र-
 च्यवः । तथा च ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे जहर्हेत्यादौ गुणे
 रपरत्वे च कृते ऽनजन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमानु-
 पपत्तेर्ऋतो भारद्वाजस्येतीदं विधायकं स्यात्ततश्च पेचिथेत्यादा-
 विण्न स्यादिति दूषणे प्राप्ते अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भार-
 द्वाजस्य । उपदेशे लतः । भारद्वाजस्येत्येव । तत, ऋतः । भारद्वा-
 जस्येति निवृत्तम् । एवं च सकललक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रभङ्गेन
 समाधाय भाष्यकारो वक्ष्यति । सिध्यत्येवम् । अयं तु भारद्वाजः
 स्वस्मान्मतत्प्रच्यवितो भवतीति । अत एवाचस्तास्वदित्यत्रो-
 पदेशेत्वंत इत्येतदुपदेशग्रहणमपकृष्य सिद्धान्तयिष्यतीति दिक् ।
 किं च फिनि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीर-
 गोत्रे 'फेच्छचे' ति छठकौ न स्याताम् । तत्र हि फिञेव गृह्यते न
 तु फिन्, वृद्धादित्यधिकारादिति स्थितम् । ततश्चाम्रगुप्तायनी-
 य आम्रगुप्तायनिक इति न स्यात् । न च यमुन्दश्च सुषामा-
 च वाष्प्यायणिः फिञः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनाद-
 न्येभ्यश्छठकौ न भवत एवेति वाच्यम् । भाष्यकृता परिगणन-
 स्यानाश्रयणात् । अन्यथा ऽत्रैव सूत्रे सौवीरोष्विति किं,
 तैकायनिरितिप्रत्युदाहरणं न सङ्गच्छेत । तैकायनि-

शब्दस्य तत्रापाठात् । अत एव यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते । तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः तस्यापत्यं युवा 'फेञ्छ' तैकायनीयस्तस्य छात्राः युवप्रत्ययस्य लुकि कृते वृद्धाच्छः तैकायनीया इति । नहि सति परिगणने तैकायनेश्छः सम्भवति न वा तल्लोपः । अत एव यूनि लुक्सूत्रे स्थित्वा परिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोप्याहुः । अपि च फिञि सत्याम् गुप्तायनेरपत्यं युवा प्राग्दीव्यतोष् । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षावितो यूनि लुगणिञो' रिति लुक्याम्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते । फिनि तु सति तन्न स्यात् । वितः परत्वाभावात् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः । किं च तज्जावितग्रहणपक्षे मालादीनां चेत्यनारम्भणीयं स्यात् । प्रस्थे वृद्धमकक्यादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तत्वसिद्धेः । अपि च वृद्धिशब्दे तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणादौरवम् । मृजेर्वृद्धिरित्यादिविधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशट्कवज्जाविसंज्ञा विज्ञेया स्यादिति चापरं गौरवमिति । अत्रोच्यते । आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा । नचैवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्र ह्युत्तरपदग्रहणं स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते । तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते । यथा सर्वपाञ्चालः सुसर्वाद्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः । इदं च तज्जावितग्रहणेऽप्यवश्यं वक्तव्यमेव । अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारक इत्यादावतिप्रसक्तेः । एवं तावज्जार्येण्यदोषः । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यन्निमित्तं तत्रैव पुंवज्जावप्रतिषेधात् । वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्स्ना वृद्धिः प्रतीयतइत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये । यत्कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तमिति । न च वै-

याकरणभार्ये तथा सौवश्वभार्ये ऽतिप्रसङ्गः । फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् । ऐचौ प्रति फलोपधानमप्यस्तीति चेन्न । तयोर्वृद्धिशब्देनाविधानात् । केचित्तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते । वैयाकरणे तु ऐचं प्रति तद्धितो न निमित्तं निषेधसन्नियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसङ्गभङ्गात् । तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसङ्गः । परिषदोप्यः पारिपद्या भार्येत्यादौ त्वाकारमात्रोपहितत्वेऽपि स्वरूपयोग्यता सकलवृद्धिं प्रत्यस्तीत्याहुः । तस्मात् 'आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धितः । मालादीनां चेति लिङ्गाद्व्याप्तिन्यायात्तथैव च ॥ भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितम् । आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा विधीयते' ॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोगनियमार्थमादेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभावार्थं चेदं सूत्रमिति षट्पक्षी तु भाष्यएव निराकृतत्वादसम्भवदुक्तिकत्वाच्च नेह तन्यते । संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि का संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तु बहवो न्यायाः । तथाहि । 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याहुर्देश्यलक्षणम् । तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमि'त्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यन्तावत्संज्ञित्वे लिङ्गं तच्चादेङ्गुण इत्यादौ स्पष्टमेव । वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणैर्न्यायान्तरैरादैर्चां संज्ञित्वे निर्णीते सत्यादैर्ज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपूर्वीज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथम्यान्न व्यभिचारः । पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते । इदं च शाब्दबोधे हेतुरिति यैर्नेष्यते तेषामासन्नानासन्नकथोच्छेदः स्यात् । पदसमूहालम्बने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदर्थानां विषयत्वाविशेषात् । आवृत्तिश्च संज्ञात्वे लिङ्गम् ।

व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात् । भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वे क्व चिन्निर्णीयेते । बहूनां ह्येका संज्ञोचिता । लाघवात् । न त्वेकस्य बह्वयः संज्ञा, गौरवात् । न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बह्वयः संज्ञाः इष्यन्तएव । तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात् । कृत्कृत्यप्रत्यय-संज्ञावत् । तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च । लघ्वक्षरत्वमपि टिष्ठभादौ संज्ञालिङ्गं यथायथं बोध्यम् । इह त्वावृत्त्या ऽभेदेन च वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थिते तद्वलेन श्रुतानुपूर्वीभङ्गादादैचां प्राथम्यमपि योजनीयम् । यद्वा । स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते इति पक्षं विहाय व्यवहाराय नियम इति पक्षे योज्यम् । अथेपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक् । एतेनार्द्धधातुकं शेषः कृदतिङ् अपृक्त-एकालप्रत्ययः स्वरूपंशब्दस्य अणुदित् तपर आदिरन्त्येन येनविधिस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यभिचार उद्धृतः । तत्रापि विपरीतानुपूर्वीकल्पनात् । कल्पकत्वस्य च प्रागेवोक्तत्वात् । पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च । अत एव स्थानिवत्सूत्रे वत्करणङ्गिमर्थमित्याशङ्क्य स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति भाष्यमप्युपपन्नम् । यत्त्व-पृक्त एकालिति परिभाषा न तु संज्ञेत्युक्तम् । तद् वृद्ध्यादावपि सुवचम् । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्तिकस्य तद्भाष्यस्य च प्रतिकूलम् । तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक् । ननु मृजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः, संज्ञया हि विधिर्विहितानां च संज्ञेति । न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह भाविसंज्ञाविज्ञानं सम्भवति । तस्माद् वृद्धिशब्द एवादेशः स्यात् । अन्यत्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत् उत्कृष्येह विधातुमशक्यत्वादिति । अत्राहुः । माष्टी-त्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यादिना बोध्यते न त्वपूर्व आकारो भाव्यते

येनान्योन्याश्रयः स्यात् । उक्तं च वार्त्तिककृता । सतो वृद्ध्या-
दिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वादिति । अथ लक्षणैकचक्षुष्कः कश्चिद्व्याकरण-
बलेनैव मार्ष्टीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पित्सेत तथापि न क्षतिः ।
शालामालादावाकारे श्रुते आत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या मार्ष्टी-
त्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यता-
ग्रहात् । सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे त्वात्वजातौ शक्तिग्र-
हात् शक्यनुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वे-
नैवातिप्रसङ्गभङ्गाभ्युपगमाद्वा । अन्यथा गेहे घटोस्तीति वाक्या-
दप्यपूर्वव्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक् । अत एव नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्य-
कारो वक्ष्यति । साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाभेरित्यादिना तस्यैव
विकल्पापत्तिः । तस्मात्सम्प्रसारणाद्येव विकल्प्यतइति । एषैव लडा-
दिविधौ गतिः । न चैवं साध्वनुशासनत्वभङ्गः । साधुत्वविशिष्टस्यैव
सर्वत्र लक्षणया विधानमिति कुन्मेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरु-
क्तत्वात् । केवलविधानेपि यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति श्रुता-
र्यापत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च । इह च प्रत्येकं
वाक्यपरिसमाप्तिः । मालादीनां चेत्यादिलिङ्गात् । ब्राह्मणा
भोज्यन्तामित्यादौ तथा दर्शनाच्च । यद्यपि गर्गाः शतं
दंध्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । गुणकर्म-
भूतानामपादानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोधेनेप्सिततमकर्मतया
प्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात् । तथापीह शास्त्रे यत्नं
विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते । अत एव उभे अभ्यस्तं सहेति
सहग्रहणं वार्त्तिककृद्वक्ष्यति । भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतदर्थ-
मिति वक्ष्यति । अन्यथैकाचो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमुभेग्रह-
णेन । संयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमेवान्वर्थ-

ताविज्ञानार्थमिति यत्नः । अत एव सह सुपेति सहग्रहणं योगविभागेन तिङन्तादिसमासाविधानार्थमिति स्थापयिष्यते । इह तपरकरणमैज्यर्थमीदूदेदितिवदुच्चारणार्थमसंदेहार्थं चेति प्रपञ्चितमेओङैऔजितिसूत्रयोः । यत्विहोक्तं वार्तिककृता । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति, तत्तु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानणि विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य । भाष्ये त्वभेदका गुणा इति स्थितम् । गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्तइत्यर्थः । अनङुदात्तो ऽङुदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकम् । अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेल्लाघवात् । ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यद्वक्ष्यति भाष्यकारः हंत्यादेशस्य वधेः स्थानिवद्भावादानुदात्तत्वादिद्विप्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । तथा चैकाच उपदेशइति सूत्रे एकाज्ग्रहणं न कर्तव्यमिति । तदेतद्विरुध्येत । अविवक्षाप्रसङ्गात् । अथोच्येत । तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायतइति । एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठे चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीति तद्विरुध्येत । चतुश्शब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे नूः संख्याया इति फिदसूत्रेणाद्युदात्तः चतेरुरनिति व्युत्पादनेपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव । तत्स्थानिकस्य चतसृशब्दस्यापि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगात् । अपि च अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादन्तादेशस्यानङोपि स्थान्यनुरूपेनुदात्तएवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फलमेव,

प्रत्युत क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येऽप्यविवक्षां ज्ञापयेत् । यद-
 प्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति, तदपि
 चिन्त्यम् । एवं सत्यनङ्गोऽप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धाबुदात्तग्रह-
 णवैयर्थ्यार्पितेः । उक्तज्ञापनासम्भवाच्च । तथाहि । किं ज्ञा-
 प्यम् । स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यतइति । आहोस्वि-
 दसति यत्नाविशेषे न विवक्ष्यतइति । आद्ये निपातनस्वरो न
 विवक्ष्येत । अन्त्ये तूदात्तोच्चारणएव विवक्षाहेतौ यत्नाविशेषे
 स्थिते कथं ज्ञापकोत्थानं मूलशैथिल्यात् । तस्माद् गुणानाम-
 भेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भाष्यमुत्तरग्रन्थविरुद्धमेवेति चेत् ।
 उच्यते । विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकमैकश्रुत्यमङ्गीकृत्य पक्षा-
 न्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन तत्रतत्राबुदात्तनिपातनं
 करिष्यतइत्युक्तम् । इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरू-
 पेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसम्भवाबुदात्त-
 ग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तमतो न विरोधः । यद्वा । अणुदित्स-
 र्वणस्येत्यत्राज्ञग्रहणेनैव सिद्धे गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय
 क्रियमाणमणग्रहणं गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति । भेदका-
 भेदकत्वपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्यु-
 क्तं हलसूत्रे । तेन भेदकत्वपक्षाश्रयणेनाबुदात्तनिपातनं करि-
 ष्यतइत्यादि भाष्यं बोध्यम् । अत एव चेदमस्त्यदाद्यत्वे अष्टन
 आ विभक्तावित्यादौ चानुनासिको न प्रवर्तते । नन्वणग्रहणं
 हलो यमामिति लोपे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्यु-
 क्तमिति चेत् । न । उभयज्ञापयत्वेष्यविरोधात् । नह्येकेनै-
 कमेव ज्ञाप्यमिति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य
 ज्ञाप्यत्वात् । अत एवाऽऽत्वत्रिकल्पः कृतात्वस्य षट्संज्ञा चेत्यु-
 भयमप्यष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । अत एव च

संहितायामित्यधिकारेण संहिताया अनित्यत्वं कालव्यवायेप्या-
नङादिप्रवृत्तिश्चेत्युभयं ज्ञाप्यतइति दिक् । एवं चाकारस्य तप-
रकरणं सवर्णार्थमितीहत्वं वार्तिकमपि भेदकत्वपक्षेण साध्वेव ।
भाष्ये तु पक्षान्तराभिप्रायेण ऐजर्थत्वमुक्तम्, तदपि यथोद्देश-
पक्षे बोध्यम् । आदैचां संज्ञाविधावनुवाद्यत्वेन सवर्णग्राहकत्व-
प्रसक्तेः । कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येनैव वृद्धिसंज्ञा विशिष्टाना-
मादैचां भाव्यमानतया सवर्णग्रहणं न प्राप्नोत्येव । यथा च
उयोतिष्ठोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्या-
न्नामधेयत्वावगतिर्न तु वाक्यान्तरेण । तथास्मिन्पक्षे वृद्ध्यादीना-
मपि, वृद्धिरादैजिति सूत्रं त्विकोगुणवृद्धीतिवत्पदोपस्थाप-
कम् । उपस्थाप्यस्य संज्ञितया परं संज्ञासूत्रव्यवहारः । आद्य-
पक्षे तु यन्न दुःखेनेत्यादौ स्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैव वृद्ध्यादि-
शब्दार्थावगम इति विशेषः । तदयं निर्गलितः सूत्रार्थः । कृताना-
मकृतानां चादैचां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यात् । आश्वलायनः ।
एतिकायनः । अश्वलेतिकशब्दाभ्यां नडादित्वात्फक्यादिवृद्धिः ।
उपगोरपत्यमौपगवः ॥

अदेङ्गुणः ॥ अदेङां गुणसंज्ञा स्यात् । तपरकरणमिह
सर्वार्थम् । तेन तरतीत्यत्राकार एव न तु कदा चिदाकारः । न
च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्ध-
मात्रत्वादपरस्यार्द्धवृतीयमात्रत्वात् । पचन्ति चेता स्तोता ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रे-
क इति षष्ठ्यन्तमुपस्थितं बोध्यम् । चेता स्तोता । अहर्षादि-
त्यादि । इक इत्युक्तेर्नैह । याता ग्लायति उम्भितेति । तथा च वा-
र्तिकम् । इग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति । ननु नै-
तानि सन्ति प्रयोजनानि ज्ञापकेनानिकां व्यावृत्तिसिद्धेः ।

तथाहि । अकारस्य पचतीत्यादौ शपन्तिपञ्चाश्रित्य यथाक्रमं
 पुगन्तेति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च सूत्रेण सत्यपि गुणे
 रूपे विशेषो नास्ति । अचिकीर्षीदित्यादौ त्वतो लोपेन वृद्धिर्वा-
 द्यते ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रा-
 रम्भपक्षेपि ह्येषैव चिकीर्षक इत्यादौ गतिः । अचोऽङ्गितीत्यत्र नि-
 र्दिष्टस्थानिकत्वेनेकूपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अयासीदित्यादौ तु
 सिचि वृद्धौ सत्यामपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु सा परत्वात् सगिद्भ्यां
 बाध्यते । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्वाध्यतइति तु नि-
 ष्कर्षः । न च याता वातेत्यादावातो गुणप्रसङ्गः । गापोऽङ्गिति
 टकः किञ्चेनाकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तद्धि किञ्चं
 सामग इत्यादावल्लोपार्थं क्रियते । यदि त्वाकारस्य गुणः स्या-
 त्ताहं द्वयोरकारयोः पररूपेण सामग इत्यादिरूपसिद्धौ किं कि-
 त्त्वेन । न चेह चिकीर्षक इत्यादाविव परत्वादांगत्वाच्चातो
 लोप एवोदाहर्तुमुचितो न तु पररूपमिति वाच्यम् । तावतापि
 ज्ञापकत्वे बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यम् ।
 तत्र ह्यनुदात्तोपदेशेत्यतोऽनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुकस्य विशे-
 षणादार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्यातो लोपो विधीयते ।
 अन्यथा गतो गतवानित्यादावतिप्रसङ्गात् । न चासिद्धवत्सूत्रेण
 निर्वाहः । तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । किं चाय
 पय गतौ, आभ्यां क्विप्प्यत् पदिति रूपं माधवादिभिरुदाहृतं त-
 दपि यथाश्रुते न सिद्ध्येत् । तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणम् ।
 कथं तर्हि धिनुतः कृणत इत्यादावतो लोप इति चेत् । सन्नियोग-
 शिष्टतया उपत्ययोपदेशवेलयामेवाकारस्यापि बुद्ध्यारोहादिति के-
 चित् । अन्य तु धिन्विकृण्व्योरचेति सौत्रक्रमानुरोधात्प्रथममकारा-
 देशस्तदनन्तरं चशब्दाकृष्ट उपत्यय इति नोक्तदोष इत्याहुः । नन्वेवं

सामगायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादातोधातोरित्यालो-
पः स्यादिति चेत् । अत्र कैयटः । अकारमाश्रित्य कृतो यशब्दः
सन्निपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयति । दीर्घत्वं तु कष्टायेति
निपातनाद्भवतीत्येओङ्सूत्रे स्थित्वा समाहितवान् । तस्यायमा-
शयः । यादेशे हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकम् । तद्विधावत
इत्यनुवृत्तेः । तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्य-
त्वमात्रमादेशेऽप्यनुवर्त्तते । तदपि चेच्छोपेन निवर्त्येत तर्हि परि-
भाषाविरोधः । दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते । न चैव-
मंशान्तरेपि तद्धाधोस्त्विति वाच्यम् । तदबाधेऽप्युपपत्तेः । प्रकृत-
सूत्रे एओङ्सूत्रे च गापोष्ठकः कित्त्वस्यानन्यार्थतां वदन् भाष्य-
कारश्चात्र प्रमाणम् । एतेन शुभंयाशब्दस्य नपुंसके ह्रस्वत्वे डे-
र्यादेशे दीर्घे च सत्त्यातोधातोरित्यालोपे च शुभंय्य इत्यादि मा-
धवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । अत एव नपुंसके श्रीपं ज्ञा-
नवदिति ग्रन्थं श्रीपायेति रूपपरतया यथाश्रुतमेव समञ्जसं
भङ्क्त्वा माधवानुरोधेन प्रायेण ज्ञानवदिति व्याचक्षाणा अपि
प्रत्युक्ताः । तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्या-
द्गुणो न भविष्यति । इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत् । मात्रा-
लाघवविरहेऽपि प्रक्रियालाघवसत्वात् । न चैवमायादेशोऽपि न
स्यादिति वाच्यम् । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वा-
ध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यतइति न्यायात् ।
गुणं प्रति द्व्यकारोपदेशोऽनर्थकः । ग्लै इत्यस्यापि सुपठत्वात् ।
आयादेशस्य तु निमित्तमेव । न च ग्लायइत्येव पठ्यतामिति
वाच्यम् । तथा सति हि त्वया ग्लायतइति रूपं न स्यात् ।
यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् । जग्लावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । य-
त्तु एकाजजन्तत्वाभावादिद्विप्रसङ्गेन ग्लायतेत्यादि न स्यादिति ।

तन्न । अनुदात्तोपदेशेष्वेषां सुपठत्वात् । न चैवमग्लासि-
 ष्टामित्याद्यासिद्धिः, रनादन्तत्वेन सगिटोरसम्भवादिति वा-
 च्यम् । लोपो व्योरिति यलोपे कृते सगिटोः सुलभत्वात् ।
 सन्निपातपरिभाषा त्वनित्येति कृतितुग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । तेन
 बल्सन्निपातेन कृतो यलोपो बल्सन्निपातविघातकमपीदं प्रव-
 र्त्तयिष्यत्येव । अनित्यताश्रयणेनैव हि दाक्षिः गोद इत्यादा-
 वदातोर्लोपः । अन्यथा इत्कप्रत्ययौ प्रति तयोरुपजी-
 व्यत्वाल्लोपो न स्यात् । अस्तु वा सन्निपातपरिभाषाश्रयणा-
 दग्लासिष्टामित्यादि न सिध्येदित्यपि यान्तोपदेशे दोषान्तरम् ।
 सर्वथापि संध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद् गुणो न । आयादयस्तु
 भवन्त्येवेति सिद्धम् । स्यादेतत् । आदेच इत्यात्वमपि तर्हि बाध्यतां,
 नह्यैजुपदेश आत्वस्य निमित्तम् । ग्लै इत्युपदेशेपि तस्य सुकरत्वा-
 त् । शिति गुणेनशित्यात्वेनैचोपहारे प्राप्ते ऐजुपदेशसामर्थ्येन गु-
 णात्वयोर्मध्ये कतरद्वाध्यं कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभय-
 बाधध्रौव्यात् । न चैवमात्वविधेः कोवकाश इति वाच्यम् । घेद्
 पाने शो तनूकरणे इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् । नन्वेवमादे-
 र् इत्येव ब्रूयात् । तथा चैजग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् ।
 न । उत्तरार्थत्वात् । मीनातिमिनोतीत्यत्र ह्येच इत्यनुवृत्त्या आ-
 कारान्तानामेजन्ताः प्रकृतय एजन्तानामपीकारान्ता इति
 घुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकारिष्यति । अत्राहुः । अन्य-
 तरबाधेनैव संभवे उभयबाधकल्पनं तावदन्थाव्ययम् । तत्र यद्य-
 पुरापि विशेषो नावधार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभय-
 बाधः । अस्ति चेह विनिगमकम् । न ध्याख्येति सूत्रे ध्याय-
 तेः कृतात्वस्य निर्देशेनात्वाबाधज्ञापनात् । किञ्च एजग्रहण-
 सामर्थ्यादप्यात्वं भवति । यत्तुक्तमुत्तरार्थं तदिति । तन्न । मी-

नातीति सूत्रेण हि नैचःस्थाने आत्वं विधीयते किन्त्वेज्जनिमित्ते
 प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवान्त्यमात्रस्यात्वं विधीयते ।
 अन्यथा दाय इत्यादौ भावे घञं बाधित्वा एरच् स्यात् । ईषद-
 वदानः स्ववदान इत्यातो युच्च न स्यात् । अवदाय इति श्याद्व्यधेति
 णो न स्यात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं षष्ठ्यैव भाष्यकृता । एवं
 चैज्जनिमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमानेपि दापयति मापयतीत्यादि सि-
 ध्यत्येव णिचो गुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वृद्ध्या गुण-
 बाधेपि योग्यतानपायात् । न चेह फलोपधानं विवक्षितम् ।
 आत्वस्यैज्जिषये प्रागेव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । अन्यथा घञ्-
 युच्णप्रत्यया न स्युरिति समनन्तरमेवोक्तम् । तस्मादात्वं भव-
 त्येव । गुणस्त्वैकारोपदेशसामर्थ्याद् बाध्यतइति स्थितम् । व्यं-
 जनानां गुणः स्यादिति परमवशिष्यते । ततश्च ईहितेत्यत्र
 हकारस्य कंठ्यत्वादकारः स्यात् उम्भितेत्यत्र भकारस्यौष्ठ्य-
 त्वादोकारः ततश्च येता उनवितेति स्यात् । ईकार-
 स्य यणि कृते ऽकारस्येटा सहाद्गुणः । न त्वलोपः । आ-
 र्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात् ।
 उम्भेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वादिति, नैष
 दोषः । सप्तम्यां जनेर्द्ध इत्यत्र डप्रत्ययस्य डित्करणं ज्ञापकम्
 न व्यंजनस्य गुणो भवतीति । यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्या-
 र्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारे गुणे कृते त्रयाणामकाराणामतो
 गुणइति पररूपे च सिद्धं रूपमुपसरजो मंदुरज इति तार्त्कि
 टिलोपार्थेन डित्करणेन । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय
 प्रथममुपसरणमुपसरः । प्रजने सत्तेरित्यप्रत्ययो घञोपवादः !
 प्रजनः स्यादुपसर इति संकीर्णवर्गे ऽपरः । प्रजायतेस्मिन्प्र-
 जनः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी । उपसरे जात

उपसरजः, मंदुरायां जातो मन्दुरजः ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहु-
लमिति ङह्रस्वः । वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः । न च ङकारः
श्रवणार्थोस्तिवति वाच्यम् । प्रावृद्दशरत्कालदिवां जइति कृत-
टिलोपनिर्देशाल्लिङ्गात् । ननु नेदं लिङ्गं जै क्षये इत्यस्य कप्रत्य-
यान्तस्य ज इति निर्देशोपपत्तेः । कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहि-
त आतः कः प्रावृषिज इत्यादौ स्यादिति चेत् । द्विपः पादप
इत्यादिसिद्धये सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमा-
त् । सत्यम् । ङकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत । न च
प्रयोजनाभावः । टिलोपार्थत्वात् । न च गुणेनान्यथासिद्धिः । तद-
भावस्यापि ज्ञाप्यत्वात् । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन फलमुख-
गौरवस्यादोषत्वात् । ङकारस्य श्रवणार्थताभ्युपगमे सिद्धं तु-
नित्यशब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नित्वेकत्वात्सिद्धमिति वृ-
द्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्च । नन्वसति ङित्वे रूपं न सिध्य-
ति । नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसङ्गात् । न च
निरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति
वाच्यम् । पररूपविधानेपि गुणानामभेदकतया पर्यायेण सानु-
नासिकप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति । मैवम् । एङि पर इतीपता सि-
द्धे रूपग्रहणादधिकाद्यत्नाद् गुणविवक्षोपपत्तेः । तस्य त्वेतदेव
फलम् । यादृशं परस्य रूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा
स्यादिति । तस्माज्जनेर्दवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भ-
वतीति । एवं चेग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति वा-
र्तिकमसङ्गतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्थं सिद्धान्तमाह ।
उत्तरीत्या ज्ञापकेनैवात्सन्ध्यक्षराणां निरासेपि व्यञ्जननिवृ-
त्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव । यच्चूक्तं जनेर्दवचनं ज्ञापकमिति । तन्न ।
गमेरपि ह्ययं ङो वक्तव्यः । गमेश्च गुणे क्रियमाणे आन्तर्यत

ओकारः स्यात् । ततश्च नगः अगः अभ्युद्रः समुद्र इत्यादि न सिध्येत् । ततश्च तत्र चरितार्थं ङित्वं कथं व्यञ्जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति । ननु जनेर्ङ इत्येव ङप्रत्ययो गमेर्न विधीयते किं तु गमेश्च अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति प्रकरणे पठितेनान्यत्रापि दृश्यतइति वार्तिकेन ङप्रत्ययान्तरमेव । तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्ययं ङ इति । सत्यम् । सप्तम्यां जनेर्ङ इति प्रकरणे तावदन्येष्वपि दृश्यतइति सूत्रेण ङो विधीयतइति निर्विवादम् । तत्र चान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ङो दृश्यतइत्यक्षरार्थः । तेनाजो द्विजो-नुज इत्यादि सिद्धम् । एवमपि धात्वन्तराङ्गविधायकाभावात्परितः खाता परिखेल्यादि न सिद्धयेदित्याशङ्क्य तत्र वार्त्तिककृतोक्तमन्येभ्योपि दृश्यतइति । अयं च सौत्रदृश्यपिग्रहणसूचिते एवार्थो वार्त्तिकेन विवृतो न त्वपूर्वः संगृहीतः । तथा च तत्र वृत्तिकार आह । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादापि भवति । परितः खाता परिखेलि । दृशिग्रहणात्कारकान्तरे कालान्तरे चेत्यादि तत्रैव स्पष्टम् । एवं स्थिते सौत्रेणैवानेन परिखेल्यादेरिव नगोगइत्यादेरपि सिद्धावन्तात्यन्तेति प्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमेव । क्रियमाणं वा एतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवतोक्तं, । गमेरपि ह्ययं ङो वक्तव्य इति । नन्वेवमपि ङित्वं व्यर्थमेव । गमेर्विचैव सिद्धे गमेर्ङोरिति ङो प्रत्ययविधानेन मकारस्य गुण ओकारो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तस्माङ्गप्रत्ययस्य ङित्वं पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापकमेव । किं च । ङोप्रत्ययविधानमेव व्यञ्जनस्य गुण इति ज्ञापयति । अन्यथा विचैव सिद्धौ किं तेनेति चेत् । न । विचि हि सति गुणः क्रियमाणः सानुनासिक ओकारः स्यादिति निरनुनासिकसिद्धये ङोप्रत्ययविधानादिति

दिक् । अत्र वदन्ति । तनोतेर्दङः सन्वचेति डित्करणान्न व्यंजनस्य
गुणो भविष्यति । यत्तु शास्त्रातिदेशोयं कार्यातिदेशो वा, आद्ये
ऊर्णुनविषतीत्यत्रेव द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावेन तँतँ अउइति
स्थिते सन्यत इतीकारः सानुनासिकः स्यात् । द्वितीये लभ्या-
सकार्यं दुर्लभमिति । तन्न । आद्ये गुणानां भेदकत्वादिमौ इमे
इतिवदुपपत्तेः । द्वितीयेपि वभ्रुर्जुहूरित्याद्यर्थं धात्वधिकारीयद्वित्वे
ऽभ्याससंज्ञास्वीकारात् । अत एव लिटिधातोरिति सूत्रे धातुग्र-
हणानुवृत्तेरापाततो भाष्ये प्रदर्शितत्वेपि व्यङ्ग्यविधिभाष्ये ऽननु-
वृत्तेरेव सिद्धान्तिततया भाष्याशयस्येत्यमेव वर्णनीयत्वादिति
दिक् । किञ्च । यथा स्थानेन्तरतमपरिभाषा संस्कृतावनुना-
सिकपरसवर्णविधी स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे एतन्मुरारिस्त्वं
करोषीत्यादिकं विषयं लब्ध्वा चरितार्थौ चतुर्मुखः कुण्डं रथे-
नेत्यादौ न प्रवर्त्तेते इति हयवरदसूत्रे सिद्धान्तितम् । तथेहापि
सार्वधातुके जुसि गुणः सिचि वृद्ध्यादयः नेता अबिभयुः अ-
नैषीदित्यादौ चरितार्था, उम्भिता अनेनिजुरभैत्सीदित्यादिषु
न भविष्यन्ति । न चैवं नेता अनैषीदित्यादावेव स्था-
नगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तर्यलाभाच्चेता अचैषीदित्यादौ प्रमाणा-
न्तर्यविरहेण गुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यम् । सूयस्यदः कम-
रजिति कमरचः कनोश्च कित्करणेन प्रमाणत आन्तर्यस्याविवक्षा-
या ज्ञापनात् । न चैवमपि ईहिता ईशितेत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्वि-
वृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेवादेतौ स्यातामिति वाच्यम् ।
नाज्जलाविति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामीषद्विवृ-
ततायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न चैवं विवृतकरणाः स्वर-
स्तेभ्य एओ विवृततरावित्यादि शिक्षानुरोधाच्चेता नेतेत्या-
दावपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृताविवृततरत्वकृतवैलक्षण्यसत्त्वादिति

वाच्यम् । तथासति विधेर्निर्विषयतापत्तेः, जयः करणमित्यादिनिर्देशैः क्तुसन्धमरचप्रभृतीनां कित्त्वेन चेकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता । तथा च निर्देशाः यातिवातिद्रातिप्साति, ध्यायतेः सम्प्रसारणं च, वहतिचिनोतिदेशिषु चेत्यादि । अथ कनोः कित्त्वेनापि गुणवृद्धिविभावन्तरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न । सत्यामपीक्षपरिभाषायामीकारस्याकारादिनिवृत्तयेऽन्तरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति । तदेवं डओर्द्वित्वाद-नान्तर्यानिर्देशाच्च निराकृतं व्यञ्जनं भाष्यएवैव आकारश्च निराकृतः । तस्माद्व्यर्थं सूत्रमिदम् । अथ यद्युत्तरार्थता, विभज्ययोगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते । अत्रोच्यते । कृडिति चेति सूत्रे चकारस्य इतिशब्दपर्यायतामाश्रित्येक इति ये गुणवृद्धीतयोर्निषेध इति तावद्वक्ष्यते । अन्यथा लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणोपि निषिध्येत । औपगवादिस्तु तस्यावकाशः । तथा पौरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् । एवं स्थिते यदीयं परिभाषाप्रत्याख्यायते तदा कथञ्चित्तत्रतत्र गुणवृद्धिविधाविकामेव स्थानित्वपर्यवसानेपीक इति पदानुच्चारणेनेग्लक्षणत्वविरहान्निषेधो न प्रवर्त्तत । ततश्च कृतः कृतवान् कुरुतः छिन्नं छिन्नवानित्यादि न सिध्येत् । निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात् । परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोरप्रसिद्धत्वात् । तदेतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति । तस्य ह्ययमाशयः । यद्यपि सिचि वृद्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते । तथापीग्लक्षणत्वं विना निषेधो न प्रवर्त्तत । तस्मादुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं च वृद्धिग्रहणमिति । एवं च वदता न्यायसाम्याद् गुणग्रहणस्याप्येतदेव

प्रयोजनं सूचितम् । कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्य-
तिरेकेणैकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यतइति
चेत् । शृणु । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्जुसिचेतिगुणौ तावदलो-
न्त्यपरिभाषयाङ्गान्त्ये ऽलि प्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्सन्ध्य-
क्षरव्यञ्जनेभ्यो व्यावर्त्तिताविक्षेव विश्राम्यतः । मिदि पुगन्त-
लघूपधादिर्गुणेषु तु स्थानी निर्दिष्ट एव । तथाहि । मिदेर्गुण
इत्यत्र मिद इमिदिस्तस्य मिदेरित्यर्थः, पुक्यन्तः पुगन्तः लघ्वी उ-
पधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधाचेति समाहारद्वंदात् षष्ठी । न चैवं
यापयतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सन्निपातलक्षणपरिभाषयादन्तल-
क्षणस्य पुको गुणाप्रवर्त्तकत्वात् । ऋच्छत्युतामित्यत्रापि द्वयोर्ऋ-
तोर्दीर्घस्य चेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः । तद्यथा । आ च ऋच्च
ऋतः, ऋच्छतेरा ऋच्छत्या स च ऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुष-
द्वंद्वोभयगर्भो द्वंद्वः । ऋच्छत्या च आ च ऋतश्चेति त्रिपदद्वंद्वो
वा । तेन ऋच्छत्युकारस्य स्थानित्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु
चतुर्णामिह प्रश्लेषो बोध्यः । तेनारिवान् सर्वभूणान्यारुषीत्या-
दावर्त्तैः कसौ गुणः सिद्धः, पुनर्विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा कसोः
कित्करणसामर्थ्यात्तितीर्त्तानित्यत्रेव गुणो निषिध्येत । एतच्च
कमुश्चेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यामः । तथा ऋदृशोऽङीत्यत्राप्युरङि
गुण इति योगो विभज्यते । ततो दृश, उरित्याद्यनुवर्त्त-
ते । स्थूलदूरोति सूत्रेपि योगविभागः कर्त्तव्यः स्थूलदूरयुवह्रस्वा-
नां यणादिपरमित्येको योगः, क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः इ-
ति योगान्तरम् । तत्र स्थवीयानित्यादावोर्गुणेन सिद्धम् । आ-
भीयस्यासिद्धत्वस्य श्रसोरल्लोपं इति तपरकरणेनानित्यताज्ञाप-
नात् भाष्यकृता प्रत्याख्यानाच्च । यण आदिर्यणादिः ततः
परमिति समासः । तथा च क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदी पकारदकारौ

ततःपरस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यामेव च पूर्वस्येकारस्योकारस्य
च गुण इत्यर्थः तदित्थं गुणाः सर्वे इके विश्रान्ताः । मृजेर्दृद्धा-
वप्यच इत्यपकृष्यते । मृजेर्दृद्धिरचः, ततो ङिति, अच इत्येव ।
न चैवममार्द इत्यत्राटोपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । लादेशेषु
कृतेष्वडिति पक्षे परत्वाद् वृद्धौ सत्यामद् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न
भवति । सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् । यदा त्वासिद्धवत्सूत्रप्र-
त्याख्यानाय ल्लुङितिद्विलकारकनिर्देशमाश्रित्योपदेशे आर्द्धधा-
तुकइत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्य वा लावस्थायामेवाद् क्रियते । एर-
नेकाच इति विभज्येणो यणित्यनुवर्त्यानेकाचश्चेत्तर्हीण एवे-
ति नियममाश्रित्याद्धयैयातामित्यादौ यण् वार्यते । तदा ला-
वस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति । लकाराणां ङित्वेन मृष्ट इत्या-
दाविव तन्निषेधात् । ततश्चान्तरङ्गत्वादडागम एव । तथाप्य-
न्त्याभावेन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्याटो वृद्धिर्निवर्तनी-
या । परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाज्विशेष्यते
येन नाव्यवधानन्यायाच्च सिद्धममार्द इत्यादि रूपम् । सिचि
वृद्धावपि विधेयायां नास्तीक्परिभाषाया उपयोगः, व्यावर्त्या-
भावात् । न चाचिकीर्षादित्यकारो व्यावर्त्यः । ण्यल्लोपाविय-
ङ्ग्यण्गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनादल्लोपेनैव
सिद्धत्वात् । अन्यथा चिकीर्षक इति न स्याच्चिकीर्षायक इति
च प्रसज्येत । आकारस्य तु नास्ति विशेषः सगिङ्भ्यां बाध-
श्चेत्युक्तम् । एजन्तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात् ।
उदवोढामित्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धत्वात् । रैनौग्लौशब्दा-
नामाचारक्विवन्तानां सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न क-
श्चिद्विशेषः । गोशब्दात्क्वप्यगवीदित्यत्रापि नातिप्रसङ्गः । ऋ-
त इद्धातोरित्यतोनुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजाक्षिप्तस्य धातोर्विशे-

षणे सति धातुरेव यो धातुर्न तु कथं चित्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः । नन्वेवं कवेः अकवायीत्, विधोः अविधावीत्, पितुः अपितारीत् । अन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिर्वाधतइति वदन्माधवो विरुध्येत । सत्यम् । यद्यविरोधः सम्पादनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्यं वर्णनीयम् । धातोरिति वदोत इत्यप्यनुवर्त्तते । तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते । ओदन्तस्य धातोश्चेद्वृद्धिस्तार्ही धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति । यद्वा । नेटीत्यत्र नेति योगं विभज्य मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धानुवृत्त्या वा ओत इत्यनुवर्त्यौकारान्तस्य धातो वृद्धिर्निषिध्यते । अथवा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्य सिचि वृद्धिर्नामधाताविगन्तस्य भवति न त्वोदन्तस्येति कथं चित्समाधेयम् । व्यञ्जनेष्वन्तरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोरिवातिप्रसङ्ग उद्धृत एव । अभ्युपेत्य तु ब्रूमः । नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका भविष्यति । नेटीति निषेधस्तु हलन्तस्य यावती वृद्धिः प्राप्ता सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा तस्याः सर्वस्याः, न तु सूत्रविशेषप्रापितत्वे आग्रहः । तेनाकोषीदमोषीदित्यादौ द्विविधापि वृद्धिर्निषिध्यतइति सर्वं सुस्थम् । तस्मान्निषेधसिद्धयर्थमिग्लक्षणतां सम्पादयितुं सूत्रमिति स्थितम् । स्यादेतत् । कृतः कृतवान् छिन्नश्छिन्नवानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु । वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थम् । न च मृष्टो मृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलम् । योगविभागेन सिद्धत्वात् । तथाहि । मृजेर्द्विदिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङिति वेत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यम् । मृजन्ति मार्जन्तीत्यादिसिद्ध्यर्थम् । एवं स्थिते अजादौ क्ङितीति योगो विभज्यते । नियमार्थं चेदम् । क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेति, तेन मृ-

ष्टो मृष्टवानित्यादिं सिद्धम् । ततो जादावपि विकल्पेनेत्येतदर्थं वेति
द्वितीयो योग इति । तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादामिति ।
अत्राहुः । णु स्तुतौ धू विधूनने कुटादिषु पठ्येते । ताभ्यां लु-
ङि अनुवीदधुवीदितीष्यते तत्र सिचि वृद्धेः कृङ्ङितीति निषेधा-
येग्लक्षणतां सम्पादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति । नन्विहान्तर्भूत-
सिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गे उवाङि कृते हलन्तत्वान्नेटीति निषेधः
सिद्ध इति चेत् । न । सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति सिद्धान्तादुवङ्ङः
प्रागेव वृद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अन्तरङ्गं बलीय इति तावद-
चः परस्मिन्निति सूत्रे स्थापयिष्यते । तदविशेषात्सिच्यप्यस्तु ।
न चैवमचैषीदहैषीदित्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यम् । तस्यैव
वृद्धिसम्भवेनेष्टापत्तेः । नहीदानीं विधाविग्रहणमस्ति । येनैका-
रस्य वृद्धिर्न लभ्येत । न चैवमप्यस्तौषीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद्
गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे वृद्धयसम्भवः, बहुलग्रह-
णादनिगन्तानां नेति पक्षे त्वचैषीदित्यादावपि दोष एवेति वा-
च्यम् । ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति तृतीयपक्षा-
श्रयणेन सर्वसमाधानात् । अकार्षीदित्यादौ तु हलन्तलक्षणा वृ-
द्धिरस्तु । अत्राहीदित्यादौ त्वन्तरङ्गत्वाद् गुणे हलन्तलक्षणायां
वृद्धौ नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा
ऽतोल्लान्तस्येति नित्या वृद्धिः । अलावीदित्यादावप्यन्तरङ्गत्वा-
द् गुणावादेशयोः कृतयोरतोल्लान्तस्येत्यत्र लोपोव्योरिति लोपेन
वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति । मा भवान-
वीत् । अमवादीत्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेन्न ।
णिश्चिग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविमव्योः प्रक्षेपेण वृद्धिनिषे-
धात् । न ह्यस्मिन्पक्षे णिश्चिग्रहणमुपयुज्यते औनयीदश्वयी-
दित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषे-

धसिद्धेः । नन्वेवमवेरिव मवेरपि नित्यं निषेध एव स्यात् ।
 इष्यते तु विकल्पः । नैष दोषः । अतो ल्छान्तस्येत्यत्र वकारप्र-
 श्लेषेण या नित्या वृद्धिः प्राप्ता सैवेहाविमन्वयोर्नेत्यनेन मवे-
 र्निषिध्यते न त्वतोहलादेरित्येषापि । मध्येपवादाः पूर्वान्वि-
 धीन्वाधन्ते नोत्तरानिति न्यायात् । न चैवं जागर्त्तरपि तथा-
 प्रसङ्गः । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं
 बाध्यतइति स्वीकारात् । यद्वा । अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न
 प्रवर्त्ततइति जागर्त्तावाश्रयणीयं मवतौ तु प्रवर्त्तन्तइति बाध्यसा-
 मान्यविशेषचिन्तयोर्बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योश्च
 लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।
 न चैवमगवीदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्याद्वकारप्रश्लेषादिति वा-
 च्यम् । सिचि वृद्धेरिवास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात् । त-
 स्मात्सिच्यन्तरङ्गाश्रयणेनैवानुवीदधुवीदित्यादेः सिद्धौ कृडिति
 चेति प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति । अत्रोच्यते ।
 वकारप्रश्लेषे सति शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु विकारएवैनमार्या
 भाषन्तइति पस्पशायां भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शवधातोरपि
 नित्यवृद्धिप्रसङ्गः, तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्चिभ्यां निमा-
 नम् । गौरवप्रसङ्गात् । किञ्च । न वयं व्यसनितया सिच्यन्तरङ्गं
 नास्तीति ब्रूमः । किन्तु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च ।
 तथाहि । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते । सत्यपि
 सम्भवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् । अन्यथा तत्रेण दधि न
 बाध्येत । श्रमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्येर-
 न् । देशभेदेनोभयसम्भवात् । न च मध्येपवादन्यायेनोवडेव
 वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम् । बाध्यस्य भेदेन वि-
 वक्षायां हेतुदेवं स्यात् । बाध्यस्य सामान्याचिन्तायां तु स्वविषये

प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते, यथा ऽचिरइत्येतेन गुणदीर्घो-
 त्वानि । अन्यथा तत्रापि मध्येपवादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव
 बाध्येत न तु गुणम् । तस्य परत्वात् बाध्यस्य च क्व चिद्भेदेन
 चिन्ता क्व चित्सामान्यरूपेणेत्युभयमपि लक्ष्यानुरोधात्तत्रतत्राश्री-
 यते । णिश्चिग्रहणं चात्र लिङ्गम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाद् गुणायदेशयोः
 कृतयोर्यान्तानां नेति निषेधादेवौनयीदश्वयीदित्यादेः सिद्धौ
 किं णिश्चिग्रहणेन । ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये । यच्च करोत्यका-
 रग्रहणं लघोरिति कृतेपीति । अस्यायमाशयः । अतो हलादे-
 रिति सूत्रे ऽद्वग्रहणस्य न तावत्सन्ध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यम् । ल-
 घुग्रहणेनैव व्युदासात् । इदुदृतः परमवशिष्यन्ते अचेतीदको-
 षीदनतीदिति । तेप्यन्तरङ्गेण गुणेनापहृताश्चेत्तर्हि व्यर्थमद्वग्रहणं
 स्यात् । न चाकुटीदित्यादावुकारव्युदासाय तदिति वा-
 च्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे ङित्त्वान्नि-
 षिद्धेपि वृद्धेरप्रवृत्तेः । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य
 पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् । अत एव नान्तः पादमिति पाठे
 पूर्वरूपनिषेधे सत्ययादयोपि न प्रवर्तन्ते । तेन मुजाते अश्वसूनृते
 इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये । न चैवमपवादाभावे पु-
 नरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्याद् वृक्षावित्यादौ नादिची-
 तिपूर्वसवर्णे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्ततेति वाच्यम् । भिद्योद्धयौ
 नदे, तौ सदित्यादि लिंगेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोपि न प्रव-
 र्त्ततइत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् । तदेतत्तत्रतत्रोच्यते ।
 नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति । तथा च पक्षभेदाश्र-
 येणातो हलादेरित्यद्वग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ फलमप्य-
 स्ति । यदि हि सिच्यन्तरंगं स्यात्तर्हि चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगं-
 न्तेभ्यः चिरिणोतिजिरिणोतिभ्यां च लुङि सिचि अचेचायीदने-

नायीदाचिरायीदजिरायीदिति न स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्या-
 न्तानां नेति प्रतिषेधप्रसंगात् । यदि तु बाध्यविशेषचिन्तायां म-
 ध्येपवादन्यायमाश्रित्य उवङ्गेव बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते
 तदाप्येतन्न सिद्ध्येदेव । तस्मात्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवे-
 ति सिद्धान्तं साधयितुं बाध्यसामान्यचित्तैवाश्रयणीया । एतद-
 र्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः । अन्यथा न्यायेनैव सि-
 द्धेन्तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन । एवं स्थिते न्यनुवीत्
 न्यधुवीदित्यत्र कृडितिचेति निषेध एवाश्रयणीयस्तथा चेग्लक्षण-
 त्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्तव्यमेवेति स्थितम् । एवं च स-
 त्यसम्भवादपि वृद्ध्यासिच्यन्तरङ्गं सर्वं बाध्यते । यदि हि स्या-
 तर्हि क्वापि सिचीगन्तमङ्गं न लभ्येतेत्यवधेयम् । तथा चे-
 ग्लक्षणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्रतत्रात्सन्ध्य-
 क्षरव्यञ्जनादिव्यावृत्तिरपीक्परिभाषयैव सिध्यतीति ज्ञापकव-
 र्णनादिक्लेशोपि नाश्रयणीयः । न चैवं द्यौः पन्थाः इममित्यादा-
 वपीक्पदोपस्थितिब्रशादिकामेवौत्वमात्वमत्वं च स्यादिति वा-
 च्यम् । गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्धि-
 शब्दव्यापारोप्याश्रीयते । गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी न तु शब्दान्त-
 रेण विहिते इत्यनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा । नन्वचश्चेति सूत्रे ह्रस्वा-
 दिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्थास्यति त-
 त्सामर्थ्यादिव औत्पथिमथ्यृभुक्षामात्यदादीनाम इत्यत्रेकूपदो-
 पस्थानं न भविष्यति । यदि हि स्यात्तर्ह्यचश्चेत्यत्र संज्ञया विधा-
 नेतियत्नाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । दिवउदित्यादि-
 ष्वगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वर्चपरिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थत्वात् । अ-
 ष्टन आ विभक्तावित्यादाविको ऽसंभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च ।
 तस्मात् द्यौः पन्था इममित्यादिसिद्ध्यइहापि संज्ञाविधाने नि-

यमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्राञ्चः । ननु पन्था इत्य-
नुदाहरणम्, इतोदिति सिद्धे आद्विधिसामर्थ्यादेवेकपदस्या-
नुपस्थितेरिति चेन्न । ऋभुक्षिऋकारोकारयोरर्थे आद्विधिसम्भ-
वात् । न चेकः सोश्चानन्तर्यविवक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च
नैवमिति वाच्यम् । तथापि सम्बुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपक्षयात् ।
न चैवमित आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । ऋभुक्षणमिन्द्रमि-
त्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । आद्विधौ हि वा षपूर्वस्येति तत्सिद्धिरिति
दिक् । यत्तु भाष्ये स इममित्युदाहृतं, तत्र स इमं मन्त्रमपश्यादि-
ति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरणमात्रम् । उदाहरणं त्विममित्येव
न तु स इत्यपि । तच्छब्दइकोसम्भवेनेक इति नियमस्याप्रवृ-
त्तेरित्याहुः । वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणं साध्वेव । त्यदादीना-
म इति विधिवाक्यम् । तत्र चेक इत्यस्योपस्थितौ द्वीदमोरेवा-
त्वं स्यान्न त्वन्येषाम् । गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थ-
मुत्तरार्थं च स्यात् । तदोः सः साविति सत्वं हि त्यदादीनामेव
तदोर्विधीयते । अत्रेदमवधेयम् । शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि
गुणवृद्धिग्रहणं मास्तु । इकस्तावित्येतावतैव सिद्धेः । वस्तुतस्तु
तावित्यपि व्यर्थम् । इक इत्येव सूत्र्यताम् । सम्पूर्णं पूर्वसूत्रद्वय-
मनुवर्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते गुण इति चादेङ्गौ तत्रे-
क इत्युपतिष्ठतइति व्याख्यानात् । व्याख्याने लिङ्गन्तिवतोदिती-
द्ग्रहणम् । अन्यथा तत्रापीकपदोपस्थितावुक्तीत्या येन नाव्यव-
धानन्यायादकारोकारव्यावृत्तौ च सत्यां किं तेनेति । तदेतदि-
ग्रहणं किमर्थमिति भाष्येणेग्रहणमात्सन्व्यक्षरेत्यादिवार्तिकेन
च सूच्यते । अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात् । यत्तू-
त्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशयेनेग्रहणमित्युक्तमिति भा-
ष्याभिप्रायवर्णनम् । तन्न । पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थत्व-

स्यापि दुरूपपादत्वात् । समुदायापेक्षायां मण्डूकप्लुतेः सम्बन्धानुवृत्तेर्वा त्वयापि वाच्यत्वात् । इग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदंशेऽपि शङ्कानुत्थानाच्च । इक इति योगः किमर्थं विभज्यतइति प्रश्नबीजमिति चेत्तर्हि गुणवृद्धयंशेऽपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक् । यत्तु प्रधानावयवद्वारा समुदायापेक्षेयमिति, तदपि नातीव शब्दस्वरसानुगुणम् । तस्मादुक्त एवाशयः साधुः । न चैवं गुणवृद्धयधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः । तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयावृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्धेति दिक् । एवं चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां समर्थ्यतइतीह पर्यवसितोर्थः । ततश्चानेनैकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मृजेर्वृद्धिरच, उरळि गुण, इत्यादि बहुतरयोगविभागाद्याश्रयणेनान्यथासिद्धिवर्णनं नादर्त्तव्यमिति स्थितम् । इयं च परिभाषालोन्त्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तथा सह समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा तदपवादो वा पूर्वविप्रतिषेधात्तद्वाधिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्तपक्षाः सम्भाव्यन्ते यद्यपि, तथाप्याद्यानां षण्णां दुष्टत्वात्सप्तम एव सिद्धान्तितः । तथाहि । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमित्तवशात्परिभाषाद्वयं सन्निहितम् । तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवान्त्यमलं नीता अङ्गान्त्यस्य गुण इति, पश्चादिकाऽन्त्यो विशेष्यते तदेकपरिभाषा शेषभूता । यदि तु पूर्वमिकाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिरिगन्तस्याङ्गस्येति, ततः स च भवन्नलोन्त्यस्येति, तदा द्वितीयः पक्षः । तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तच्छेषपक्षइति भाष्ये व्यवहृतम् । इह पक्षद्वयेऽपि मिदे-

गुण इत्यादौ दोषः । यो हि मिदेरन्त्यः नासाविक् यश्चेक्
 नासावन्त्यः तथा चावश्यम्परिभाषायां त्यक्तायां सत्यां विनि-
 गमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुणः स्यात् । तदुक्तं वार्तिक-
 कृता । वृद्धिगुणावलोक्यन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छि-
 दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्येति । चकारो
 हेत्वर्थः । ततश्च सर्वादेशप्रसङ्गो हीति फलितम् । अथ मिद
 इमिदिः तस्य मिदेरित्यादिपूर्वोक्तरीत्या कथं चिदिह सर्वत्रेक
 एव स्थानित्वं लभ्येत तथापि भिन्नमित्यादावनिगलक्षणत्वाद्
 गुणनिषेधो न स्यात् । अथ क्रोः कित्वाज्ज्ञापकादनिगलक्षण-
 त्वेपि निषेधस्तर्हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रसङ्गः ।
 अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थि-
 तिपक्षएव लक्ष्यसिद्धये समाश्रीयताम् । एवं हि ज्ञापकाश्रयण-
 क्लेशोपि न भवति । कित्वेनापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यताम् । एवं
 हि ज्ञापकमूलकं वाक्यान्तरं न कल्प्यमिति लाघवम् । अस्तु
 तर्हि तृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्येकश्च द्वयोरपि गुण इति ।
 मैवम् । स्थानेयोगावयवसम्बन्धरूपस्यार्थद्वयस्य युगपदुच्चारितया
 षष्ठ्या दुर्लभत्वात् । स्थानेयोगं च विनालोन्त्यविध्यलाभात् ।
 स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिङ्गमिति वक्ष्यते । इक इत्यनेन
 सहावयवषष्ठीं विनान्वयायोगात् । आवृत्त्यादौ प्रमाणाभावाच्च ।
 एतेन मिदेरन्त्यस्य वेको वेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्तः ।
 विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । अस्तु तर्हि तदपवाद इति पञ्चमः
 पक्षः । तथाहि । गुणविधावङ्गस्येति न स्थानषष्ठी । किन्तु
 इगपेक्षयावयवषष्ठी । ततश्च लिङ्गाभावादलोन्त्यपरिभाषाया
 अनुपस्थितिः । अयमेव च बाधपदार्थः । यदीक्परिभाषा न
 भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वं तन्मूलकालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिश्च

स्यात् । सत्यान्त्रिक्परिभाषायां तदुभयं नेत्येतावतैवापवादत्व-
व्यवहारः । नहि वस्तुतो वचनेन प्रापितस्य बाधः सम्भवति ।
शास्त्रापामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचो बाध
इत्याहुः । एतेन द्वंद्वापवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातम् । नह्य-
नुत्पन्नायां विभक्तौ द्वंद्वस्य प्रसंगः । किन्तु यद्येकशेषो न भवेत्त-
र्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वंद्वश्च स्यात्सति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्त्वम् ।
अस्मिन् च पक्षे जुसि गुणो ऽजुहवुरित्यत्रेवानेनिजुः पर्यवेविष्टुरि-
त्यादावपि स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो भवती-
त्यादात्रिवेहितेत्यत्रापि स्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । इङ्मात्र-
स्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेध
इति । अत्र ह्रस्वादीति ह्रस्वस्य गुणः जुसि च ऋतोऽङि
सर्वनामस्थानयोर्धेङितीति गुणचतुष्टयं गृह्यते । ततश्च हे अग्ने
अग्रयः कर्तरि अग्नये । वाभ्रव्य इत्यत्र यथा ओर्गुणान्तं
गुणपञ्चकं भवति । एवं हे अग्निचित् अग्निचितः सन्ति
सुकृति अग्निचिते सौश्रुत इत्यत्रापि स्यादिति वार्त्तिकार्थः ।
यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा दुर्लभा । अग्निचिच्छ-
ब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च धेङितीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वार्त्तिक-
स्योक्तिसम्भवमित्थं वर्णयन्ति । ह्रस्वस्य गुणो जसिचेति
सूत्रयोस्तावद्भ्रस्वेनेग्विशेष्यते । दीर्घव्यावृत्तिश्च फलम् । अ-
थानियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठताम् । नहि
ह्रस्वस्य स्थानित्वे ऽतिप्रसङ्गोऽस्ति । अकारस्य ह्यकार एव
गुणो भविष्यतीति ब्रूयात् । तत्रेदं वक्तव्यम् । ह्रस्वान्तस्याङ्ग-
स्येको गुण इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च हे इन्द्र हे उपगो इत्या-
दावनन्त्यस्यापि स्यात् । अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यव-
च्छेद्यं स्यात् । तथा च ह्रस्वस्येक इत्यनयोर्न परस्परं विशेषण-

विशेष्यभावः । किन्त्वनयोरेकमङ्गस्य विशेषणमपरमङ्गस्य विशेष्य-
मिति । यद्वा । ह्रस्वस्येत्येतदङ्गस्य विशेषणं मा भूदित्यङ्गस्य
स्थानषष्ठीत्वं बाधितुमनन्त्यस्यापि गुणं सम्पादयितु-
मिक्परिभाषोपतिष्ठेत् । एवमृत ओरित्युभयत्राप्यनन्त्यस्य
गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव । घिसंज्ञा तु वर्णयोरेव न तु
तदन्तस्येति पक्षं गृहीत्वा घेङ्ङितीत्यस्य अग्निचित इत्यादावति-
प्रसङ्गो योज्यः । नह्यस्मिन्पक्षे ऋत ओरित्याभ्यां घेः किञ्चि-
द्वैलक्षण्यमस्तीति दिक् । नन्वस्मिन्पक्षे पुगन्तेति सूत्रस्य निय-
मार्थत्वादीहितेत्यादौ न दोष इति चेन्न । यदि हि सार्वधातुका-
र्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदव-
स्थः । यदि तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियम-
स्तथापीहितेत्यादौ दोष एव । अथावृत्त्या द्विविधोपि नियम-
स्तर्ह्यनेनिजुरित्यत्र दोषः । नह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं श-
क्यम् । लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च । हे बुद्धे बुद्ध्यः पिच-
वे हितः पिचव्य उगवादिभ्यो यत् । बुद्ध्ये वृद्ध्यइत्यादावनुप-
धाभूतेष्वतिप्रसङ्गस्तु दुर्वार एवेति तावद्वाचित्कत्तदयम् । वस्तुत-
स्त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन श्रूयमाणेन च जुसादिना इको विशे-
षणात्सकलदोषनिरासे सति तदपवादपक्षोपि समर्थयितुं श-
क्यतएव । अङ्गमेव प्रत्ययेन विशेष्यतइति गृहीत्वा परं भा-
ष्यवार्तिकग्रन्थप्रवृत्तिरित्यवधेयम् । अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध
इति क्रोष्ट्रीयसम्मतः षष्ठः पक्ष इति चेन्न । इक्परिभाषाया नि-
रवकाशत्वात् । नहि परस्परपरिहारेणावकाशलाभे ऽसति वि-
प्रतिषेधः । तस्माद्यदि सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्याश्रीयते
तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव । यदि त्वसम्भवे
बाध्यबाधकभावो, ऽस्ति चेह सम्भवो यदुभयं स्यादित्याश्रीय-

ते तर्हि तच्छेषादिष्वन्यतमपर्यवसानं न तु क्रोष्ट्रीयमतस्याव-
काश इति स्थितम् । तस्मात्पदोपस्थापनमिति सप्तमः पक्षः
सिद्धान्तसम्मतः । तथाहि । इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । न
तु संज्ञिपरम् । स्वरूपमिति वचनात् । न चाशब्दसंज्ञेति निषे-
धः, षष्ठ्यन्तस्यासंज्ञात्वात् । तदयमर्थः । यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति
वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठतइति । तस्य च
पदैकवाक्यतयान्वयान्तरङ्गोलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्येष्व-
वान्तरवाक्यार्थं बुध्वा तदैकवाक्यतयां सम्बध्यतइति तदन्व-
यो बहिरङ्गः । ततश्च जुसिचेत्यादाविकोङ्गस्येति सम्भवति सा-
मानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकाङ्गे विशेषिते
स्थानषष्ठी न विहितेति भवत्येवालोलोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः । मि-
देर्गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्यस्यासम्भवान्मिदेरिक
इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीविरहादोलोन्त्यपरिभा-
षा नोपतिष्ठते । न च मिदेरङ्गस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपीक
इति स्थानषष्ठ्यस्त्येवेति वाच्यम् । न ह्येषा ऽलोन्त्यपरिभाषो-
पस्थितावुपयुज्यते । अल्लसमुदायात्मकस्थानिनः परभूताया
एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् । इकश्चाल् रूपत्वात् । तथा
चालोलोन्त्यपरिभाषा इकपरिभाषानन्तरोपस्थितिका न तु त-
या सह युगपदुपतिष्ठते येनाविशेषादुभयोनिर्वृत्तिः स्यादि-
ति सकलेष्टसिद्धिः । तच्छेषतदपवादपक्षयोरपि दूषणमुद्धर्तुं
शक्यमित्युक्तमेव । तदिह सप्तपक्षमिध्ये पक्षत्रयं दुष्टमेव ।
पक्षचतुष्टयन्तु साध्विति स्थितम् । नन्वेतत्सूत्रमंगस्येत्यादि-
षदधिकारार्थमेव किं न स्यादिति चेन्न । एवं हि सतीको
गुणवृद्धी नेति नवा संयुज्यैव पठेत् । सर्वस्य द्वे पूर्वात्रासिद्ध-
मित्यादिवत् । न ह्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषे किं चित्संयुज्य

किं चित्तु विभज्य पठितुमुचितम् । वैरूप्ये हेत्वभावात् । प्रत्य-
यः परश्चेत्यादौ तु पारार्थ्याविशेषेण्यसंयुज्य निर्देशो विधेयभे-
दान्न विरुध्यते । नापीदं विधिसूत्रम् । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसा-
मर्थ्यात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि विशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति
दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
तृतीयमान्हिकम् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातु-
के परे तन्निमित्तिके गुणवृद्धी इको न स्तः । लोलुवः पोपुवः
मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि कृते यङोचि-
चेति यङ्लुकि लुङ्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी नि-
षिध्येते । यद्यपि कृत्स्नस्य धातोरपि क्व चिल्लोपोस्ति । तद्य-
था, दुरीणो लोपश्च । दुःशब्दे उपपदइणो धातो रक् प्रत्ययो
भवति धातोश्च लोपः । दुःस्वेन ईयते प्राप्यते दूरमिति ।
तथाप्येवंविधे विषये गुणवृद्धयोः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यम् ।
अतोत्र धातुशब्देन तदेकदेशो लक्ष्यते । धातुलोप इति च य-
दि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तदार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गु-
णवृद्धयोर्विशेषणं वा तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति त्रयः
कल्पाः । तत्राद्ये पक्षे आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सति य-
त्किञ्चिन्निमित्तिके गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च
प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्तके नलोपे च सति प्रेङ् इत्यत्र
प्राप्तुवन्नाद्गुणोपि निषिध्येत । यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः
स्थाने भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशमितीकस्थानिकत्व-
स्यापि सत्त्वात् । न चैवमपीग्लक्षणत्वविरहान्न निषेधः लैगवा-
यने ओर्गुणस्येवेति वाच्यम् । नह्यस्मिन्मूले इक इत्यस्य स्वरू-

पपरतार्या प्रमाणमस्त्युत्तरसूत्रे तु चकार इतिशब्दार्थकः
 प्रमाणमित्याहुः । अस्तु वार्थाधिकाराश्रयणबलेनेहापीक
 इति स्वरूपपरं तथापि भेद्यतइत्यादौ गुणो न स्यादिति
 तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्षद्वयेऽप्यस्त्येवेति बोध्यम् ।
 ननु उपेक्षः प्रेक्ष इत्युदाहरणस्येहोक्तिसम्भव एव नास्ति । त-
 थाहि । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति मते इद्धमित्यत्र नलो-
 पोन्तरङ्गः प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति द-
 र्शने तु गुणोन्तरङ्ग उभयथापि गुणो भविष्यति । बहिरङ्गस्य
 गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगात् । बहिरङ्गस्य निषेधस्यासिद्धौ
 गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च । सत्यम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति
 परिभाषा नेह प्रवर्तते नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकलृप्तिरिति निषे-
 धात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषा
 नेति । व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः । किं त्वस्मिन्पक्षएत
 ऐ इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत ऐत्वं कुतो नेत्याशं-
 क्य बहिरङ्गत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं वि-
 रुध्येत । तथा च बहिरङ्गस्यासिद्धताबलेन प्रेक्षमित्यादिसिद्धिरिति
 प्रतिपादनपरमिहत्यं भाष्यमपि विरुध्येत । तस्माद्यत्रोत्तरकाल-
 प्रवृत्तिके अच आनन्तर्यं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न स्यादिति कै-
 यटसम्मत एव नाजानन्तर्य इत्यस्यार्थः साधुः । पचावेदमित्यादौ
 हि पूर्वं गुणप्रवृत्तिः । तत्र चाजानन्तर्याश्रयणेऽपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके
 एतं ऐ इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरङ्गतयोद्धारः । उपेक्षः
 प्रेक्ष इत्यादौ तु गुणं प्राप्य निषेधः कार्य इत्युत्तरकालप्रवृ-
 त्तिको निषेधः । तत्राजानन्तर्याश्रयणाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषया
 सिद्धमेवैतत् । अतोत्रत्यं भाष्यमपि सङ्गच्छते । ननु षत्वतुकोर-
 सिद्ध इति सूत्रस्या परिभाषा ज्ञापयिष्यते । तत्र च कोसिचत्को-

स्यदित्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदान्तादित्यस्मिन्नजानन्तर्यं न
तूत्तरकालप्रवृत्ते षत्वेपीति कथं कैयटमतं समर्थनीयम् । तस्माद्यत्रा-
न्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यामिति हरदत्तोक्तरीतिरेव शरणी-
कर्त्तव्येति चेन्न । कैयटमते अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षया सर्वसा-
मञ्जस्यात् । अस्ति ह्युत्तरकालप्रवृत्तिके षत्वे अच आनन्तर्या-
श्रयणम् । इणः परस्य सस्येत्युक्तेः । एवं च प्रथमपक्षे प्रेङ् इत्या-
दौ दोषाभावोपि भेद्यतइत्याद्यासिद्धिरेव दूषणमिति दिक् । द्वि-
तीयपक्षे तु यत्किञ्चिन्निमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते
गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च कनूयी शब्दे इत्यस्मा-
णिचि पुक्लि यलोपे कृते पुगन्तलक्षणो गुणो निषिध्येत । तथा च
क्रोपयतीति न सिध्येत् । यदि तु चेलेकनोपेरिति निर्देशाद् गुण-
स्तर्हीहापि भेद्यतइत्यस्यासिद्धिरेव दोषः । तृतीयपक्षे त्वार्द्ध-
धातुकनिमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त
इति सूत्रार्थः स्यात् । तत्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्तं गौरवं ता-
वत्स्पष्टमेव । लोपेन सह गुणवृद्धयोरेकनिमित्तकत्वं च न लभ्ये-
त । ततश्च भेद्यतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इय इति
स्थिते नित्यत्वाणिजलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रि-
यमाणोपि गणो निषिध्येत । न च णिलोपात्प्रागेवान्तरंगत्वा-
द् गुणोस्त्वाति वाच्यम् । विभज्यान्वारूयानपक्षे तदसम्भवात् ।
उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गवा-
धतइति न्यायाच्च । अन्यथा दधतीत्यादावन्तरंगत्वात् श्रान्त
इत्यन्तादेशः प्रवर्त्तत । न चैवं श्लौ द्वित्वे च कृते अन्तादेशस्य
स्थानिवद्भावेनादभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्वाति वाच्यम् । अ-
ल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवात् । किञ्च । समर्थानांप्रथमाद्वेति सूत्रे
ऽकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति ज्ञापयितुं

समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते । द्वे एते परिभाषे समानफले इति च तत्रैव
स्फुटीकरिष्यते । तथा चेहापि पूर्वं गुणो न क्रियते कृतोपि वा नि-
वर्त्ततजग्मुष इत्यादाविडादिवत् । तस्माद्वातोर्लोपो यस्मिन्निति व-
ह्व्रीहिरेव साधुः । एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्धयोश्चैकानिमित्तक-
त्वं लभ्यतइति न कश्चित्पूर्वोक्तदोषः । स्यादेतत् । आरभ्यमाणेऽप्य-
स्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः । तथाहि । इह सूत्रे कृङिति
चेति सूत्रे च निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्णीता इक्पदोप-
स्थितिरेव सम्बध्येत । धात्वं शलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इक्पदं नोप-
तिष्ठते । ततश्च बेभिदः परीमृजो भिन्नो मृष्ट इत्यादौ व्यंजनस्य गुण-
वृद्धिप्राप्तिः परमेतस्य प्रघट्टकस्य फलं स्यात् । लोलुवादौ तु स्यादेव
गुणः । न च परिभाषां प्रति शेषिभूततयार्थतः प्रधानयोर्गुणवृ-
द्धयोरेव निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । शाब्दबोधे शाब्दप्राधान्यस्यै-
वान्वयनियामकताया उचितत्वात् । नहि राजपुरुषमानयेत्यादा-
वर्थतः प्रधानभूतोपि राजा आनयने नान्वेति अपि तु पुरुषएव ।
प्रकृते च शाब्दं प्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितेरेव ।
कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात् । आह च । सा-
कांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं
वाक्यमुच्यतइति । किं च सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रि-
ययैव सह नञोन्वयो नतु नामार्थेन । तदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधो-
यं क्रियया सह यत्र नञिति । अत एव पुरुषवचनयोरसंकरः ।
अन्यथा हि घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था
न स्यात् । घटाभावस्त्वदभावो मदभावश्चास्तीति त्वत्सर्वत्र प्र-
थमपुरुषापत्तेः । न हि परमते त्वं नासि त्वदभावोऽस्तीत्यनयोरर्थे
कश्चिद्विशेषः । नञर्थं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थापितस्यान्वयिताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारताभ्युपग-

मेपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात् । एवं चायौ
रूपाणामभावो ऽस्तीतिवद्रूपाणि न संतीत्यत्राप्यस्तीत्येकव-
चनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे
सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारकइति सूत्रे वक्ष्यमा-
णत्वाद्भूतले घटो नास्तीत्यादावधिकरणत्वं क्रियान्वयेव न तु
नवर्थान्वयि । तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां नवर्थान्व-
यः । नञो द्योतकतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरह-
परतेति सिद्धान्तः । उभयथापीह गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो दुर्लभ
एवेति । अत्राहुः । क्रियैव सह विधेरिव निषेधस्यान्वयः शा-
ब्द इति सत्यमेव किन्तु क्रियैव केति संशये त्वदुक्तरीत्या
सन्निहितापीकूपदोषस्थितिरिह न सम्बध्यते । तथाहि सति
दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः । न हि तत्रेकपरिभाषा-
लोत्पत्तिपरिभाषयोः फले विशेषोस्ति । एवं स्थिते ऽस्तिर्भवन्ती-
परो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या
भवत इत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वितस्य निषेधा-
न्वये सति गुणवृद्धयोरभावः फलितो भवतीत्येतावता गुणवृ-
द्धयोर्निषेध इत्युच्यते । यथा ऽऽधाराग्निहोत्राधिकरणे प्रती-
तितः सर्वोपि विशिष्टविधिरिव तात्पर्यतस्तु कश्चिद् गुणविधिरिति
सिद्धान्तितं तद्वन्निषेधेपि बोध्यम् । न्यायसाम्यात् । अत एव
हि विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभियुक्ताः । तस्माच्छोलुवः
योपुवो मरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धम् । प्रत्युदाहरणं तूच्यते ।
घातुलोप इति किम् । आर्द्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां षोडशिग्रह-
णाग्रहणयोरिव गुणवृद्धयोर्विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुकइति
किम् । तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वी हिंसायां मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः एभ्यो
ग्रहलुगन्तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके पिति परे तोतोर्त्ति मोमो-

र्त्तित्यादौ निषेधो मा भूत् । राल्लोप इति च्छबोर्लोपस्य गुणस्य
 चैकनिमित्तकत्वात् । इदं च राल्लोपे कृद्धिग्रहणाननुवृत्तिपक्ष-
 माश्रित्योक्तम् । तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचन-
 उदाहरणं बोध्यम् । अनुनासिकादिप्रत्ययत्वेन तत्र राल्लोप-
 प्रवृत्तेः । ननु तोतोर्त्तित्यादि प्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु । राल्लोपस्या-
 प्रवृत्तावपि लोपो व्योरिति लोपादिति चेन्न । तस्य वर्णमात्र-
 निमित्तकतया गुणेन सहैकनिमित्तकत्वाभावात् । न हि तत्र
 प्रत्ययग्रहणन्तदाक्षेपकं वा किञ्चिदस्ति । अत एव गौधेरादिषु
 प्रत्ययपरतां विनापि यलोप इति दिक् । इक इति किम् । अभा-
 जि रागः, भञ्जेश्च चिणि घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे
 कृते वृद्धिर्यथा स्यात् । कथं तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध
 इति चेत् । शृणु । पापच्यतेर्ण्वुलि यस्य हल इत्यत्राहर्द्यदिम-
 व्यीदित्यादिवारणाय यस्येति संघातगृहणेऽप्यादेः परस्येति ह-
 लमात्रलोपे कृते ऽतो लोप इति पृथगल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन
 पापचकादौ न वृद्धिः । न त्विह नधातुलोप इति सूत्रस्य कश्चि-
 दपि व्यापारः । यङ्लुगन्ताण्वुलि पापाचक इति भवत्येव वृद्धि-
 र्नानावेतिवत् । एतेन न धातुलोप इत्यत्रेक इत्यनुवृत्तेः पापाच-
 क इतिवन्नधातुसूत्रे वेभिदिता मरीमृजितेत्युदाहरणं च कौमुदी-
 कारः परास्तः । पृथगल्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसम्मतत्वे
 च सति वृद्धेरसम्भवात् । अत एव वृत्तिकारादयोऽप्यत्र सूत्रे
 ऽच्प्रत्ययान्तान्येव लोलुवादीन्युदाजङ्हुः । भिदिमृज्योस्तु यदि
 यङ्लुक् तर्हि तस्यानैमित्तिकत्वाद् गुणवृद्धी स्त एव । वेभेदिता
 मरीमार्जितेति यथा । यदि तु यस्य हल इत्यवयवलोपस्तर्हि
 स्थानिवद्भावादेव गुणाद्यप्रसङ्ग इत्युभयथापि नैतत्सूत्रोदाहरण-
 स्वमित्यवधेयम् । भाष्यकारस्तु यस्येति लोपइवाचि लुक्वापि

पृथगलोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । न च येन नाप्राप्ति-
 न्यायेनाचि यङो लुगतो लोपं बाधेतेति वाच्यम् । यस्य हल
 इत्यत्र यस्येति योगं विभज्यातो लोप इति चानुवर्त्य यशब्द-
 स्यातो लोपविधानेन लुग्बाधनात् । अवशिष्टं व्यञ्जनमात्रं
 लुकोवकाशः । ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव बेभिदिता मरीमृ-
 जिता पापचक इत्यादिवल्लोलुवादयोपि सिध्यन्तीति किं सूत्रेण ।
 न चैवं नोनाधेत्यादावपि पृथगलोपापत्तिः । चकारान्नकृष्टबहुल-
 ग्रहणाज्जायमानस्यानैमित्तिकस्य लुकोन्तरङ्गतया लकारोत्पत्तेः
 प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः । नन्वेवं चेक्रियः लोलुवः तोष्ठुव
 इत्यादापलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यथा गुणो न, एवमियडुवङ्गावपि
 न स्यातामिति चेत् । सत्यम् । अचमाश्रित्य न भवत एव ।
 उक्तयुक्तेः । किन्तु स्थानिवद्भावलब्धमकारमाश्रित्य भविष्यतः ।
 स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः । स्यादेतत् । लोलुवादिष्वकारे
 लुप्ते यलुगिति क्रमः । तत्र यकारावस्थानकाले अकारेण
 प्रत्ययत्वं न लब्धमेव । लुप्तेपि तस्मिन्नकारो नास्त्येव । ततः
 प्रागेव लोपात् । सोयमसत्कथं प्रत्ययतां लभेत । तल्लोपस्य
 स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति चेत् । स्थानिनि दृष्टं हि कार्यं
 तद्वदातिदेशेन लभ्यते । न तु तत्रादृष्टमपि । अत्राहुः । तत्र
 सम्भावितमात्रमतिदिश्यते । यदि हि लोपस्य स्थानिभूतो
 ऽकार इह लुप्तेपि यकारे तिष्ठेत्तर्हि प्रत्ययतां लभेतोवङ्गादिकं
 च प्रवर्त्तयेदिति कथं नातिदेशः । वरेनिषेधश्चेह लिंगम् । स
 हि यातेर्यङन्ताद्वरज्यल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो
 लोप इटि चेत्यालोपो मा भूदित्येतदर्थं क्रियते । स्थानिनि
 दृष्टस्यैवातिदेशे तु किन्तेन । न हि या या य इत्यस्यामवस्था-
 यामातो लोपस्य प्राप्तिः । अनजादित्वादिति दिक् । नन्वेवं

चेक्षियस्तोष्टुव इत्यत्रान्तरङ्गानपीति न्यायेनाकृत एवाकृतसार्व-
धातुकयोरिति दीर्घे यङो लुक् । ततोऽलोपस्य स्थानिवद्भावे
सत्यपि चेक्षिअअ तोष्टुअअ इति स्थान्यकारेण सह लघूपधम-
ङ्गमच्प्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादेव । सत्यम् ।
अन्तरङ्गावियङ्कुवङ्गौ भविष्यतः । यथाह वार्त्तिककारः । शच-
ङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । तथा च रि पि गतौ धि धारण-
इत्येषान्तुदादित्वाच्छे कृते रियति पियति धियतीति भवति ।
अशिथ्रियत् प्रादुद्रुवत्प्रासुस्रुवदिति च णिथ्रीति चङीयङ्कुवङ्गौ
भवतः । तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान्न धातुलोप इति
सूत्रनारम्भणीयम् । न चैवं मरीमृज इत्यत्र मृजेरजादौ संक्रम
इति पाक्षिकवृद्धिप्रसङ्गः । हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्र-
वृत्तेः, निष्कर्षे तु यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यादिष्टापत्तेः । व्य-
वास्थितविभाषा वास्तु । अत्र वदन्ति । गुणोपधालोपयुतां न
लोपाल्लोपयोरपि प्रसङ्गात्पृथगल्लोपो लुकि वक्तुं न शक्यते ॥
तथाहि । सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चैयङ्कुवङ्गोः कृतयोर्लघूपध-
लक्षणो गुणः प्राप्नोति । न चेह स्थानिवद्भावः । आदिष्टादचः
पूर्वत्वात् । किञ्च जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्यात् । अ-
थात्रानङ्गीति प्रतिषेधस्ताहिं दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोङ्गीति गुणः
स्यात् । अपि च देद्य इत्यत्र दिङोयुङ्गीति युद् स्यात् । किञ्च स-
नीलंसो दनीध्वंसः, अनदितामित्युपधालोपः स्यात् । अपि च
यायाः वावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात् । तस्मात्समुदायलु-
गेवेष्टव्यो लोलुवादिसिद्धये च सूत्रमारम्भणीयमिति । अत्रोच्य-
ते । लोलुवादिषु गुणस्तावन्न भवति । स्थानिद्वारकस्यानादिष्टा-
दचः पूर्वत्वस्य सत्त्वेन स्थानिवद्भावात् । अत एव हि न पदा-
न्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । शिण्डीत्यादावनुस्वारस्य स्थानि-

द्वारकमनादिष्ठादचः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णे कर्त्तव्ये इनसो-
 रल्लोपस्य स्थानिवद्भावा मा भूदिति । नन्वनादिष्ठादचः पूर्वत्व-
 स्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमतिदेश इति चेत् । अनादिष्ठादचः
 पूर्वत्वापेक्षे ऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेश इ-
 त्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्यमे-
 वोपपदिदत्त्वाच्च । ननु योत्रादेश उवङ् सोनादिष्ठादचः पूर्व-
 तां स्थानिद्वारा कथञ्चिल्लभतां न तु तस्येह किञ्चित्कार्यं विधी-
 यते येनाल्लोपः स्थानिवत्स्यात् । यस्य च कार्यं विधीयते उका-
 रस्य नासावादेशः येन स्थानिद्वारापि पूर्वतां लभेत । सत्यम् ।
 सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थान्यादेशिभावस्तावदर्थवति वि-
 श्राम्यति । अत एव एरुरित्यस्य तेस्तुरिति पर्यवसितार्थमाश्रित्य
 स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्ध-
 व्यमिति वक्ष्यते । अत एव च स्थानिवदित्युक्तौ सम्बन्धिश-
 द्दत्त्वादेवादेश इत्यस्य लाभे सिद्धे पुनरादेशग्रहणमानुमा-
 निकस्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति वक्ष्यते । एवञ्चेहापि लो-
 लु इत्यस्य लोलुव् इत्यादेशः, स चानादिष्ठादचः पूर्वः स्थानिव-
 द्भावात् । तस्य च लोलोव् इत्यादेशे कार्ये ऽल्लोपः स्थानिवदि-
 ति युक्तमेव । किञ्च । ज्ञानोर्जेति रीङ् ऋत इति च सूत्रे दी-
 र्घोच्चारणेनाङ्गवृत्ते पुनर्दृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति परिभाषा ज्ञाप-
 यिष्यते । तेनोवङि कृते गुणो न भविष्यति । दरीदृश इत्यत्र
 गुणो न भवति । प्रतिपदोक्तस्याङ्गो ग्रहणात् । अदर्शदिति यथा ।
 यङ्स्त्वकार उपदेशवेलायां न प्रत्ययः । किन्तु तदवयवः, य-
 कारे लुप्ते तु नासौ ङकारविशिष्टो न वा श्रूयते । किन्तु त-
 कैकगोचरत्वाल्लाक्षणिकवद्विलम्बितोपस्थितिकः । नन्वेवमन-
 ङीति पर्युदासेप्यस्याग्रहणाज्जङ्गम इत्यत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न ।

अनङ्गीति पर्युदासेनाङ्सदृशे औपदेशिके अजादौ श्रूयमाणाजादौ
 वोपधालोपविधानात् । अर्थवानेवाङ्गुणविधौ गृह्यतइति तु न सम्य-
 क् । विकरणानामनर्थकत्वात् । यच्च देद्य इत्यत्र युद् स्यादिति । तन्न ।
 अनुबन्धनिर्देशात् । तदुक्तम् । श्रितपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन
 च । यत्रैकाग्रग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति । दीङो युङ-
 चीति सूत्रे दीङ् इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति त्वयैवो-
 क्त्वाच्च । अत्र च ज्ञापकमेकाच उपदेशइति सूत्रे यङ्लुङ्नि-
 वृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणमेकाग्रग्रहणम् । नहि तस्मिन्कृतेप्युक्तपरिभा-
 षां विना वेभेदितेत्यादि सिद्ध्यति । विभेत्सतीत्यादिसिद्धये त-
 न्नावृत्त्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्योभयविशेषणतायाः सिद्धान्त-
 यिष्यमाणत्वात् । नचैवमपि श्रितपाशपेत्याद्यंशान्तरे कथं ज्ञापकमि-
 ति वाच्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य
 गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् । नचैवमेकाच इ-
 ति विधीयमाने द्वित्वमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यम् । गु-
 णो यङ्लुकोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः । यङ्लुकि वेभेदितेत्यादा-
 विहागमे तूदाहृतपरिभाषैव शरणम् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमि-
 ति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, वेभेदितेतिय-
 ङन्ते तु पृथगल्लोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावान्नेऽपि नषेधः ।
 पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च । य-
 स्येति लोपस्य त्वयाप्यवयवलोपत्वं स्वीकृतम् । तत्र यद्यपि दे-
 द्यक इत्यत्र युद् स्यादिति नापादनाहम् । हलः परत्वाभावेने-
 ह यलोपाप्रवृत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात् । सनीससक इ-
 त्यादौ नलोपोपि सर्वसम्मतत्वादेव नापाद्यः । यायायको वा-
 वायक इत्यादावल्लोपोऽप्यनापाद्यः । यलोपविरहेणाजादिकृद्धिदा-
 र्द्धधातुकपरत्वाभावात् । तथापि गर्भेयङन्ताण्वुलि जङ्गमक इत्य-

त्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्धयभाव इवोपधालोपः स्यात् ।
अथात्रानङ्गीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशक इत्यत्र ऋदृशोङ्गीति-
गुणः स्यात् । अथ यदीहाङ्गवृत्तपरिभाषया संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्य इति वा समाधीयते तर्हि यङ्लुक्पि सनीलंस इत्यत्र न-
लोपो याया वावा इत्याल्लोपश्च न शक्यः । समाधानस्य तुल्यत्वा-
दिति दिक् ॥

कृडिति च ॥ इक इतिशब्दमुच्चार्य विहिते गुणवृद्धी गितं
कितं छितञ्च निमित्ततयाश्रित्य ये प्राप्नुतस्ते न स्तः । गित्, जि-
ष्णुः । ग्लाजिस्थश्चक्स्तुः । न चायं किदेवास्तिवाति वाच्यम् ।
स्थास्तुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वप्रसङ्गात् । न चैवं भूष्णुरित्यत्रेद-
प्रसङ्गः । श्युकः कितीत्यत्रापि चत्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य
तन्निषेधात् । न चैवं चत्वेस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्याद्रो-
रुत्वञ्च प्रवर्त्ततेति वाच्यम् । न मुनइत्यत्र नेति योगविभागा-
त्सौत्रत्वाद्वा । तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे श्लोकवार्त्तिकम् ।
क्स्तोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रि-
षु स्मार्यः श्रुचको ऽनिदृत्वं कगोरितोरिति । जयादित्योप्येवम् ।
वामनस्तु ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र स्था आ इत्याकारं प्रश्लिष्य कस्तु-
प्रत्ययान्तस्य तिष्ठतेराकार एव न त्वीत्वमिति व्याख्यानादेव
स्थास्तोः सिद्धौ न क्वापि गकारप्रश्लेषः कार्य इत्याह । नन्वे-
तेन तन्मते दंशेच्छन्दस्युपसंख्यानमिति कस्तौ दंक्षणवः पशव इ-
त्यत्रानिदितामिति नलोपः स्यात् । सत्यम् । छान्दसत्वात्समा-
धेयः । कित् । चितं स्तुतं मृष्टम् । छित् । चिनुतः सुनुतः मृष्टात् ।
निमित्तसप्तम्याश्रयणं किम् । व्यवहितेपि यथा स्यात् । छिन्नं भि-
न्नम् । इक इति किम् । कामयते । शब्दव्यापाराश्रयणं किम् ।
लैगवायनः । ओर्गुणो हीक एव प्रवर्त्तते न तत्रेकपदोपस्थितिः ।

ओरितिनिर्दिष्टस्थानिकत्वात् । तदुक्तम् । तद्धितकाम्योरिक्-
 प्रकरणादिति । ननु क्ङितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे
 पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत, तत्र निःशब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वादि-
 शेषोच्चारणक्रियत्वादव्यवहितोच्चारितस्य निषेधः स्यान्न तु
 छिन्नं भिन्नमित्यादेरपीति चेत् । भवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्य-
 या क्रियया साक्षात्संबध्येत । इह तु गुणवृद्धिभ्यां सम्बध्य-
 ते । यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियान्तराश्रयणादौत्सर्गिकसत्ता-
 क्षेपः ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति सम्बन्धे कृते सिद्ध-
 साध्यसमभिव्याहारन्यायेनोपलक्षणीभूतसत्ताश्रयणस्य निमित्त-
 त्वमुत्सर्गतः फलति नत्विह विशिष्यनिमित्ततायां सप्तमीवि-
 धानमस्ति । न चात्र निर्दिष्टपरिभाषा सम्भवति । विध्यङ्गभूता-
 नां परिभाषाणां साक्षाद्विधेयनिषेध्यक्रियान्वयिन्येव प्रवृत्तेः ।
 इदन्तु क्रियान्वयिनो विशेषणं न तु क्रियायाः । अतोत्र न परि-
 भाषाप्रवृत्तिः । अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेक्परिभाषोप-
 स्थाने शालीयादिर्न सिध्येत् । न ह्यत्रेकः स्थाने वृद्धिः । अत
 एवोदीचामातः स्थानइति सूत्रे स्थानेग्रहणं कृतम् । आतः स्थाने
 यो ऽकार इत्यनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यास्मिन्षष्ठीस्थाने-
 योगेति परिभाषाया अप्रवृत्तेः । गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्ब-
 न्धः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसन्धेयः । ननु तर्ह्यनेनैव
 न्यायेन क्ङितीत्येतत्प्रधानभूतक्रियया सम्बध्यतां न तु तच्छेष-
 भूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां, प्रधानान्वयस्य सम्भवतस्त्यागायोगादि-
 ति चेन्न । यत्त हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते
 प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्बध्यते । यथा-
 पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण । उक्तञ्च । गुणः कृतात्मसंस्का-
 रः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारो हि तथा भूयसि वर्तत-

इति ॥ इह गुणवृद्धयोः कृद्धिग्रहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भवति । व्यवहितस्यापि प्रतिषेधे सिद्धे कनोः कित्करणञ्चात्र ज्ञापकम् । अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषायाश्चोपस्थितौ सत्यां व्यवहिते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव कनोः कित्त्वं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु । ननु न यदीयं परसप्तमी तर्हि शचङ्कन्ते दोषः लघूपधलक्षणगुणप्राप्तेरिति चेन्न । अन्तरङ्गत्वादियङ्बुवङ्प्रवृत्तेः । धि धारणे, रि पि गतौ, तुदादयः धियति रियति पियति । णिश्रिदुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् । अशिश्रियत्, अदुदुवत्, असुस्रुवत्, इह तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो वहिरङ्गः शचङ्काश्रयावियङ्बुवङ्कान्तरङ्गौ । तदुक्तम् । शचङ्कन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । मृजेरजादौ संक्रमे वृद्धिर्वेष्यतइति काशिकायाम् । इदञ्चेको गुणवृद्धीइति सूत्रप्रसङ्गाद्वैयाकरणान्तरमतत्वेनोक्तं भाष्ये । अस्यार्थः । संक्रामतोपक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः कृद्धिप्रत्ययोत्र संक्रमशब्देनोच्यते, योगरूढेस्तेन मरीमृज इत्यत्र धात्वंशलोपनिमित्ततया वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यचप्रत्यये नासौ विकल्पः प्रवर्त्ततइत्यवधेयम् । अत एव कृद्धित्यचि वेति वचनं तत्र भाष्ये कृतम् । मृजन्ति । मार्जन्ति । अत्र हरदत्तः । अचीत्युच्यमानेपि यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणइति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थम् । व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयं ममृज, त्वया ममृजइत्यादौ न भवतीति । तच्चिन्त्यम् । मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् । न हि भाष्ये आदिग्रहणं कृतं येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत, किन्तु कृद्धित्यचि वेति वचनं पाठितम् । यत्तु ततः प्रागुक्तं भाष्ये “इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त” इति । तत्तु तदादिपरिभाषाबललब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकी-

यविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तमर्थं ज्ञापयेत् । अत एवात्रे-
 यो मृजेति भिदादिपाठादङ्ग गणपाठादेव वृद्धयभाव इत्याह ।
 अत एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजस्तुन्दपरिमार्ज इत्यु-
 भयं दर्शितम् । दुर्घटवृत्तौ तु तुन्दपरिमृज इत्यत्र व्यवस्थितवि-
 भाषया वृद्धिर्नेत्युक्तम् । अत एव धातुवृत्तिषु यूयं ममृज ममा-
 र्जेति रूपद्वयमुदाहृतम् । यत्तु मुख्याजादिग्रहणवादिनोपि मते ऽत्र
 वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव । तथाहि । मध्यमपुरुषवहुवचनस्य थ-
 स्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण विधीयमानो ऽकारादेशो ऽलो-
 न्त्यस्य प्राप्नोति । न चैवं विधिवैयर्थ्यम् । णलादीनां यथासं-
 ख्यसम्पादनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य भाष्यएव द्वेधा समा-
 धास्यति । अकारद्वयात्मकोयमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्वा धा-
 तोरित्यधिकारादादेः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति तत्र
 पक्षद्वयेऽप्यतो गुणे इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिव-
 ज्जावान्मुख्याजादित्वमप्यस्त्येवेति कैश्चिद्वरदत्तमिश्रमते दूषण-
 मुक्तम् । तन्न । आद्यन्तवादित्यतिदेशइव स्थानिवज्जावेपि मुख्यत्वा-
 भावस्य सुवचत्वादिति दिक् । स्यादेतत् । अचिनोदमार्द् इत्या-
 दौ स्थानिवज्जावेन तिपो ङित्त्वात् कृङितिचेति गुणवृद्धिनिषेधः
 स्यात् । न चाल्विधित्वात्स्थानिवज्जावासम्भवः । अनुबन्धका-
 र्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा ऽचिनवममार्जमि-
 त्यादावपित्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वापत्तेः । इह च ज्ञा-
 पकं नल्यपीति सूत्रम् । अन्यथा ल्यपः कित्वाभावादेवेत्वाप्राप्तौ
 किन्तन्निषेधार्थेन सूत्रेण । यत्तु सेह्यपिच्चेत्यपिद्वचनं ज्ञापक-
 मिति । तन्न । शृणीहि विश्वतः प्रतीत्यादौ स्थानेन्तरतमपरिभा-
 षया पित्त्वादनुदात्तस्य सिपः स्थाने ऽनुदात्तस्यैव हेः प्राप्तानु-
 दात्तसम्पादनेन चरितार्थत्वात् । अपित्वसामर्थ्याद्धि तत्रान्त-

रतमपरिभाषा बाध्यते । प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्येऽपि द्वचनं ज्ञापकमिति वास्तु । न्यायसिद्धोप्ययमर्थः । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन स्थानिकोटावप्रविष्टतया स्थान्यलाश्रयविधिविषयकस्यानल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अनुबन्धा एकान्ता इति मतेऽपि स्थानित्वप्रतीतेः प्रागेवान्तरङ्गेण लोपेन तेषामपहारात् । तस्माल्लङ्काद्यादेशानां तिवादीनां स्थानिवद्भावेन ङित्वं दुर्वारमिति । अत्राहुः । यासुद् परस्मैपदेष्विति सूत्रे ङित्वचनं ज्ञापकं लादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्वन्न भवतीति । तथाच वार्त्तिकम् । लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङित्वचनान्तिस्त्वमिति । ननु स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसिचेत्यस्य प्रतिषेधार्थश्च यासुटो ङित्वमस्तु । उतो वृद्धिर्लुकिं हलीत्यत्र ह्युत इति निर्दिष्टस्थानिकतयेकपरिभाषा नोपतिष्ठते । जुसिचेति तु कृङितिचेत्यस्यापवाद एव । तथा च स्थानिवद्भावलब्धं ङित्वं स्तुयाच्चिनुयुरित्यत्र वृद्धिगुणौ निषेद्धं नालम् । पुनर्ङित्वसामर्थ्यात्तु तदुभयनिषेधो भविष्यति, तथा च वृद्धिगुणनिषेधे चरितार्थं यासुटो ङित्वद्वयं लादेशेषु लाश्रयङित्वस्य विरहं ज्ञापयेदिति चेत् । उच्यते । उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्तुयादित्यत्र न वृद्धिः । तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः कसस्याचीत्यतोचीत्यनुवर्त्याजादौ जुसि गुणविधानात् । मिदेर्गुणो जुसि चेत्यकारं प्रश्लिष्याच्चासाबुस् चेति कर्मधारयाश्रयणेनाजादाबुसि गुणविधानाश्रयणे तु चकुर्जन्धुरित्यादावतिप्रसङ्गः । गुणेति लुप्तविभक्तिकमु जुसीति च छेदः । उकारादौ जुसीति चार्थः । जुसि गुणे यासुद्प्रतिषेधे इति वार्त्तिकमप्युक्तीत्या सिद्धार्थकथनपरामिः

ति तावद्वातिककारस्य हृदयम् । भाष्यकारमते तु सार्वधातुक-
मपिदितिसूत्रे ऽपिदिति योगं विभज्य ङिदिति चानुवर्त्यावृत्ति-
श्चाश्रित्य ङिच्च पिन्न भवतीति पिच्च ङिन्न भवतीति वाक्या-
र्थद्वयं वर्ण्यते । इदञ्च हलः इन इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन
ब्रूतादित्यत्र ब्रुव ईण्ण तातङ् औपदेशिकङित्वेनान्तरङ्गेणा-
तिदेशिकस्य बहिरङ्गस्य पित्वस्य बाधात् । अतिदिष्टादुपदिष्टं
बलीय इति न्यायात् । अचिनोदित्यादौ त्वौपदेशिकेन तिबा-
दीनां पित्वेन लाश्रयमातिदेशिकं ङित्वम्बाध्यते । तेन गुणादि-
सिद्धिः । अस्मिंश्च पक्षे यासुटो ङित्ववचनं न ज्ञापकं किन्तु
मृज्यादित्यादावप्राप्तङित्वविधायकम् । तेन च पित्वस्य
चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य बाधो ऽतः स्तुयादित्यादौ
पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्तते । चिनुयुरिति
तु प्राग्वदेव समर्थनीयम् । पूर्वोदाहृतवार्तिकमते तु ब्रूतादि-
त्यत्रेद् प्राप्नोति । आगमशासनमनित्यमिति तु कथं चित्समा-
धेयः । वस्तुतस्तु हलः इनः शानज्ज्ञाविति शानचः शित्करणेन
क्व चिदनुबन्धकार्येप्यनल्लिधाविति निषेधः प्रवर्ततइति ज्ञाप्यते ।
तेन ब्रूतादित्यादौ न कश्चिदोष इति । अत एव भाष्यमते ।
भविषीष्टेत्यत्र ङित्वन्न करिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणटिल्लक्षणश्च
ङीवनेति दिक् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ।
आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यकः । अकणिषम्
अरणिषम् । कणिता श्वो रणिता श्वः । इहामं प्रति सिजन्तम-
ङ्गम् । तिपो ङादेशं प्रति तु कणिद्रणिदिति तान्तमंगं तस्यामं
ङादेशं च सार्वधातुकं निमिच्छीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तोनेन
न्निषिध्यते । वृद्धिस्त्वटो न सम्भवत्येव । लुङन्ततां स्फोटयितुं

भव इत्यस्य प्रयोगः । न हि वृजन्ते वृजन्ते वेदो गुणप्राप्तिः प्रत्ययाव-
 यवत्वात्तस्य । अथ दीङ् क्षये, धीङ् अनादरे, वेब् तन्तुसन्ताने,
 वी गत्यादिष्वेतेषामिह ग्रहणं कुतो नेति चेत् । न । अवयवप्र-
 सिद्धयपेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्वलवत्त्वात् । किञ्च चतुर्णां ग्रहणे-
 भिप्रेते ऽसन्देहार्थं वेदीधीवीटामित्येव ब्रूयात् । इट् चात्रागम
 एव गृह्यते न इट् गताविति धातुः । ननु धातुसाहचर्याद्भातुरेव
 गृह्यताम् । मैवम् । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् । अन्यथा
 द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थेति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणं न कुर्यात् ।
 द्विस्त्रिरिति सुजन्ताभ्यां साहचर्येण चतुरित्यस्यापि सुजन्तस्य
 ग्रहणसम्भवात् । अतएवागमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीधीङ्ः
 पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः, इटोपि धातुत्वे तु प्रकृतित्वाविशेषेण्यल्पा-
 च्छतरत्वात्तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । अत्रेदमवधेयम् । दीध्यको
 वेव्यक इति यदुदाहृतं तद्दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वुलि रूपं
 न तु ण्यन्ताभ्यामपि । यत्तु यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्,
 वर्णशब्दो वर्णविस्तार इतिधातोः पचाद्यजन्तः श्रूयमाण एव ।
 वर्णे यथा स्याल्लुप्ते मा भूदित्येवमर्थः, तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वुलि
 णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे
 यणि कृते दीध्यको वेव्यक इत्येव शुद्धेन समानाकारं रूपं
 भवतीति । तदेतन्नाग्लोपिशास्त्रदितामित्येतास्मिन्सूत्रे भाष्यकारै-
 रेव ण्यन्तस्य दीधक इति रूपं शुद्धस्य तु दीध्यक इति व्युत्पा-
 दितत्वात्सिद्धान्तविरोधादुपेक्ष्यम् । तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्तोपि
 वर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशङ्क्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरं-
 गत्वाणिणलोपात्प्राग्गीवर्णयोरिति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणं
 प्रत्याख्यातम् । ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्य-
 कारोक्तादन्यमेवानुसृत्य ब्रूम इति चेत्, सत्यम् । तथापि

यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्रूपाशुद्धिस्तदवस्थैवेति दिक् । स्यादे-
 तत् । दीधीवेव्योर्द्धित्वात्कृडिति चेति सूत्रेणैव निषेधोस्तु
 किमिह दीधीवेवीग्रहणेन । मैवम् । इग्लक्षणयोर्हि स निषेध
 इत्युक्तम् । न चाचो ङ्गितीति वृद्धिरिग्लक्षणा । किञ्च
 कार्थिणो निमित्तत्वे पूर्वेण सिद्धिः सम्भवेदापि । न च
 कार्यं निमित्ततयाश्रीयते । च्यवते छवते इत्यादावपि गुणानि-
 षेधापत्तेः । अत्र च लिङ्गं कुटादिमध्ये कूड् शब्दे इत्यस्य
 पाठः स्थंडिलाच्छयितरीति निर्देशश्च । यत्तु प्रकृतसूत्रे
 दीधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकामिति । तन्न । अनिग्लक्षण-
 वृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात् । भाष्यमतएतत्सूत्रस्य प्रत्याख्या-
 स्यमानतयोक्तपरिभाषायां लिङ्गान्तरस्यैवानुसर्तव्यत्वाच्च ।
 स्यादेतत् । यदि कार्यं निमित्तत्वेन नाश्रीयते कथं तर्हि ऊर्णु-
 नविषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीति नुशब्दस्य द्वित्वं, इषइत्यस्य अ-
 जादित्वेपि द्वित्वं प्रति कार्थिमध्ये प्रविष्टतया निमित्तत्वासम्भवा-
 त् । सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात् । अ-
 न्यथा प्रतीषिषतीति सनो द्वित्वं न स्यात् । यत्तु सन्यङोरिति
 सप्तम्याश्रयणेपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वित्वं भविष्य
 तीति । तन्न । दित्सधित्सादिभ्यो यङुत्पत्तिप्रतिबन्धेनाचो
 यादिति यत्प्रत्ययोत्पादनेन चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् ।
 अन्यथा अरिरिषतीत्याद्यसिद्धेश्च । यदि हि तत्रापि स्थानिव-
 त्स्यादिसोद्विर्वचने कृते ऽरीषतीति स्यात् । अत्रोच्यते ।
 कार्यमनुभवन्नेव कार्यं निमित्ततया नाश्रीयतइति परिभाषार्थः ।
 अरिरिषतीत्यत्र ह्यजादेर्द्वितीयस्येति रिस्शब्दे द्वित्वप्रवृत्तिः ।
 तदन्तर्गतश्चेस्शब्द इति नासौ द्वित्वं प्रति निमित्तं कार्यभा-
 कत्वात् । ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नव्शब्दस्य द्वित्वं प्राप्तान्तदनन्त-

र्गतश्चेन्मशब्द इति भवत्येव निमित्तं तज्ज्ञावभावितामात्रेणेह
 निमित्ततेति सन्यङ्गोरिति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात् ।
 तथा च द्विर्वचनेचीति स्थानिवज्ज्ञावान्नुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव ।
 यत्तु द्विर्वचनेचीति सूत्रे ऽचि किं जेघ्रीयते देध्मीयतइति प्राचां
 प्रत्युदाहरणन्तदापाततः । घ्रीय ध्मीय् इत्यस्य द्वित्वभाक्तये घ्रा-
 ध्मोरिति त्वं प्रति निमित्तभूतस्य यङो द्वित्वम्प्रत्ययनिमित्तत्वात् ।
 तस्मात्तत्राचीत्यस्याधिजगइत्येतदेव व्यावर्त्यं बोध्यम् । गाङ्
 लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङ्गा-
 देशविधानात् । अज्ग्रहणन्तु ज्ञापकं रूपस्थानिवज्ज्ञावस्येति
 तत्रत्यवार्तिककमप्यधिजगइत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे
 ऽज्ग्रहणवैयर्थ्यं स्यादित्येव योज्यमिति दिक् । यत्त्वसिद्धवत्सूत्रे
 वक्ष्यते ऽत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति । तन्न । आश्र-
 यत्वं स्थानितया निमित्ततया वा कथञ्चिदाश्रयणमात्रेण न तु
 निमित्ततयैवेत्याग्रहः । तेन शाहाविति शाभावो हेर्धित्वे कर्तव्ये
 ऽसिद्धो भवति । अन्यथा धित्वे हेः कार्थितया निमित्तत्वाभा-
 वादसिद्धत्वं न स्यात् । अत एव समानाश्रयमाभीयमाभीये
 ऽसिद्धमित्येवाहुर्न तु समाननिमित्तमिति । इदञ्च सूत्रं भाष्य-
 वार्तिकयोः प्रत्याख्यातम् । तथाहि दीधीवेव्यौ छान्दसौ
 धातू न तु लोके प्रयोगार्हौ । छन्दसि चानयोर्गुणो दृश्यते ।
 होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशिराज्ञे वृतास इत्या-
 दौ । न चायम्बाहुलकेन समाधेयः । तथा सति निषेधसूत्राना-
 रम्भस्यैव लाघवेनोचितत्वात् । तथेदोपि ग्रहणं व्यर्थम् । आर्द्ध-
 धातुकस्येडित्यत्र हि नेङ् वशिं कृतीति सूत्रादिङ्ग्रहणमनुवर्तते ।
 तच्चेदो विकाराभावार्थम् । इट् इडेव न तु विकृत इति
 व्याख्यानात् । ततो लघूपधगुणाभावात्सिद्धं कणिता श्वो

रणिता श्व इत्यादि । न चैवं पिपठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् । अपाठीदित्यत्र सवर्ण-दीर्घस्तु न वार्यते । सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति ज्ञापकात् । यद्वाङ्माधिकारे क्रियमाणो नियम आङ्गमेव विकारं व्यावर्त्तयति । तेन वोरित्यकः सवर्णइति च दीर्घो भवत्येव । ग्रहीतेत्यत्र तु ग्रहो छिटीत्यारम्भसामर्थ्यादीर्घो भवत्येव । इदं न्ववशिष्यते । पिपठीषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वं न स्यात् । सिद्धत्वादाङ्गत्वात्तेजासीत्यादौ च रितार्थत्वाच्च पिपठीरपाठीत् ग्रहीतेत्यादिपूर्वोदाहृतेभ्योस्य वैलक्षण्यादिति । अत्राहुः । पिपठीषीति प्रयोगो ऽसाधुरेव । न ह्यत्र नुमागमो लभ्यते । अलोपस्य स्थानिवद्भावेनाङ्गलन्तत्वात् । न चैवमजन्तत्वप्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य सकाराहु-त्तरत्र प्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेः । सान्तसंयोगाभावात् । वस्तुतस्तत्त्वजन्तत्वप्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव । स्थानिवद्भावासं-भवात् । अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः । न चाजन्तमना-दिष्टादचः पूर्वं येन तस्य नुमि कर्त्तव्ये ऽल्लोपः स्थानिवत्स्या-त् । ननु जलन्तत्वप्रयुक्तो नुम् दुर्वारः । न च तस्मिन्कर्त्तव्ये स्था-निवद्भावः शङ्क्यः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । अन्यथा सखीयतेः क्वपि सखीः सुतीयतेः सुतीरित्यादि न स्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसङ्गात् । अत्रो-च्यते । किञ्चलुगुपधात्वचरूपरानिर्द्वासकुत्वेषूपसंख्यानमिति ताव-द्वाचकशरीरम् । तत्र कवीत्यंशो यद्यपि द्वेधा व्याख्यास्यते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति, क्वौ विधिम्प्रति न स्थानिवदिति च । देवयतेः क्वपि दयूरित्यादेरन्यतरव्याख्यानाश्रयणेन सि-द्धावपि सखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यानं विना असिद्धेः

लवमाचक्ष्णो लौरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं विना ऽसिद्धेऽथ ।
 तथाहि कौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव सार्वत्रिकम् ।
 क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कम् । ख्यत्यादित्यत्र मपर्यन्तस्येत्यत्र
 च भाष्यादावाश्रितं न तु सार्वत्रिकम् । अत्र चेद्ग्रहणप्रत्याख्या-
 नपरमत्रत्यभाव्यमेव प्रमाणं, कथमन्यथा पिपठिषीत्यादौ दीर्घ-
 स्येष्टत्वे सूत्ररीत्या च तललाभे इद्ग्रहणं प्रत्याचक्षीत । तस्मा-
 त्पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्येव रूपं भवतीति स्थितम् ॥

हलोनन्तराः संयोगः ॥ अजिभरव्यवहिता हलः संयोग-
 संज्ञा स्युः । संज्ञाप्रदेशाः संयोगान्तस्येत्येवमादयः । इहा-
 न्तरशब्देन छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ निश्छिद्रा इत्यर्थलाभाद-
 वग्रहे संज्ञया न भाव्यम् । आधेयप्रधानेनान्तरेत्यव्य-
 येन सह बहुव्रीहौ त्वाधेयानिषेधप्रतीतेरवग्रहेऽपि भाव्यमेव
 संज्ञया । न हि तत्रान्तरा मध्ये किञ्चिदस्ति किं तु मध्य-
 मात्रं वर्त्तते । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति प्रातिशाख्यवलेह
 तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् । यच्च प्रातिशाख्यान्तर
 “मर्द्धमात्रोवग्रह” इति, तच्च सर्वत्र संहितायामर्द्धमात्राकालस्य
 सत्त्वात्ततोतिरिक्तोर्द्धमात्राकालोवग्रहेस्तीत्येवंपरमतः प्रातिशा-
 ख्ययोरविरोधः । तदिह कतरः पक्षो ग्राह्य इति चेत् । उभय-
 थाप्यदोष इति भाष्यकाराः । नन्वाप्स्वित्यादौ सत्त्वां संयोगसं-
 ज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद् गुरोरनृत इति प्लुतेन भा-
 व्यं, नत्वन्यथेति महान्फले विशेषः । तत्कथं पक्षद्वयाभ्युप-
 गम इति चेत् । न । अप्स्वित्यस्याधिकरणवृत्तेर्दूराद्भूतसम्बन्धा-
 भावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तते
 न तु गुरोरनृत इति । नन्वाप्सु भवोप्सव्यः, दिगादिषु पाठाद्यत् ।
 अपो योनियन्मतुषु चेति सप्तम्या अलुक् ततः सम्बुद्धौ हे अ-

प्सव्येत्यत्र स्यादेव फलभेद इति चेत् । अत्राहुः । नैवविधे-
 विषये स्वग्रहं पदकाराः कुर्वन्तीति । अत्र च सम्प्रदाय एव
 शरणमिति बोध्यम् । युक्तञ्चैतत् । गोभ्यो गातुं गोभिर्मदाय
 चित्रइद्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजका
 इत्यादीनां सत्यपि पदत्वे स्वग्रहाकरणात् । ईयिवांसमतिंसिध
 इत्यादावीयिवांसमिति विनापि पदसंज्ञां क्वसोः पूर्वमिडागमा-
 न्ते स्वग्रहकरणाच्च । एतेन सिसासन् उक्थशसः रिरिष इ-
 त्यादौ पदकाले सत्त्वद्भ्रस्वत्वादयोपि व्याख्याताः । यत्तु मानो
 महान्तमिति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरुक्तम् । छान्दसः पदकालीनो द्वस्व
 इति, तदपि सम्प्रदायमात्रपरतया कथं चिन्नेयम् । न लक्षणेन प-
 दकारा इति भाष्ये पदाविभागः पौरुषेय इति कैयटादिभिरुक्त-
 त्वादिति दिक् । कथं तर्हि तत्रतत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यतइति
 चेत् । अवान्तरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियतइत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति
 गृहाण । अप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्वं नास्त्यव-
 ग्रहः । अवान्तरपदसंज्ञानेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकयावग्रह इति
 वैदिकसम्प्रदायात् । अत एव मयूररोमभिरित्यत्र भिसः पूर्वम-
 वग्रहः । नामउक्तिभिरित्यत्राप्येवम् । इन्द्रप्राणः पुरएतेवेत्यत्र
 चेवशब्दात्प्रागिति दिक् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् ।
 सयुज्यन्ते ऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरि-
 समाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकम् । तथा हि सति नि-
 र्यायादित्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वं
 स्यात् । सिद्धान्ते त्वचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासि-
 द्धतया निर्यायादित्यादावेत्वं न भवति । किञ्च प्रत्येकं संज्ञेति
 पक्षे संहृषीष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीद् स्यात् । संद्वियतइ-
 त्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात् । दृषत्करोतीत्यत्र

ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् ।
 शक्तावस्तेत्यत्र झलि तकारे परतः स्कोरिति लोपः स्यात् ।
 निर्यात इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्थेण्वत इति निष्ठानत्वं
 स्यात् । जातौ चेदं बहुवचनं हल इति । जात्याख्यायामेक-
 स्मिन्निति वचनात् । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति । अतः
 शिषेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र तु बहवो
 हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञा । न चैकाज्-
 द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् ।
 तथाहि । द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपत्कर्तुमशक्यम् ।
 संज्ञा तु शक्या । तथा समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता
 भवन्ति वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह
 तु समुदाये प्रवृत्तया संयोगसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिः ।
 अतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितम् । यदि तु बहूना-
 मेव स्यात्तर्हि संस्वर्यतइत्यत्र गुणोर्त्तीति गुणो न स्यात् । गोमा-
 न्करोतीत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात् । निर्गलान इत्यादौ
 निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् । ननु यदि द्वयोरपि संज्ञा तर्ही-
 न्द्रीयतेः सनीन्दिद्रियिषतीति न स्यात् । इह हि संयोगौ द्वौ
 नदौ दरौ च । तत्र नकारस्यैव दकारस्यापि नन्द्राइति द्वित्व-
 निषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्र ह्यजादेरित्यनुवर्त्तते । सा
 च कर्मधारयात्पञ्चमी । तेनादेरचः परे नदराः संयोगादयो
 न द्विरुच्यन्तइति सूतार्थः । एवं च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न
 कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते । हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र तनोतर्ड-
 उः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वच्चावाद् द्वित्वं सन्यत इतीत्वं
 च । व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभावः । यदि ह्यचोरप्यनन्त-
 रयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हीह संयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् ।

अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोग-
संज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक् ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ मुखसहिता नासिका मुख-
नासिका तयोच्चार्यमाणोनुनासिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः
आलोनुनासिकच्छन्दसीत्यादयः । अभ्रआँ अपोवृणाना ।
गभीरआँ उग्रपुत्रे । इहोच्यते इति वचनः कृत्यल्युटो बहु-
लमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । राजभोजनाः शालय इतिव-
दिति वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यकैयटयोस्तु उच्यतेनेनेति वच-
नम् । करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । शक्यं च क्षुदपहन्तुमि-
तिवत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् संस्कृतं भक्षा इतिवच्च । इदञ्च
विशेषणानाञ्चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन पदसंस्कारपक्षे गुणवच-
नानामित्यादिवाचनिकमित्यनेन सह यथा न विरुध्यते, तथा
तत्रैव वक्ष्यामः । ततो मुखनासिका वचनं यस्येति बहुव्रीहिः ।
मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । तत्र
वर्गेष्वदितश्चतुर्णां पंचमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णा-
न्तरं प्रातिशाख्येष्वगमत्वेन विहितन्तद्यमसंज्ञम् । यम इव यमः,
यमौ हि लोके प्रायेण समानाकारौ भवतः । यथा पलिक्क्रीः
चख्खनतुः अग्निः अघ्घ्नन्नित्यत्र कखगघ इत्येभ्यः पर-
भागे तत्तत्सदृशो यमागमः । यच्चूक्तं विवरणे । वर्गपञ्चमयुक्ताः
प्रथमादयो यमा इति । तच्चिन्त्यम् । अयोगवाहत्वप्रतिपा-
दकेन हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात् । केवलनासिक्यत्व-
परेण यमानुस्वाराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च । यथेदं-
भाष्यन्न केवलनासिक्यत्वपरं किन्तु आँ इत्यादीनां भागमात्रं
नासिक्यं यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि प्रासाद-
वासित्यायेन नासिक्यत्वमप्यस्ति न तु तदीयं भागमात्रं त-

येत्येवंपरं तथाप्यादितश्चतुर्णान्तदसम्भव एव । किञ्चैवं नैव दोषो
 नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभाष्यग्रन्थविरोधः । यद् घनन्तीत्या-
 दौ यरोनुनासिक इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या त्वत्पक्षे दोषस्योद्भटत्वा-
 दत एव प्रातिशाख्ये स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान्तरेषु स्पर्-
 शेष्वनुनासिकेष्वित्युपक्रम्य प्रदोधुवच्छ्रमश्रावित्यत्र यमं निषे-
 द्धुमारब्धेन स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्ताद्यमापत्तिमिति सूत्र
 परस्ताच्छब्दः प्रयुक्तोः यमः प्रकृत्यैव सदृक्श्रुतिर्वा यमेन
 मुख्यास्ति । समानकालेत्यादिसूत्रान्तरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य
 वर्णान्तरत्वम् । तथा नारदीयशिक्षायामपि 'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो
 ह्यन्तश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमास्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरि'
 ति । सवर्णः, सदृशः तत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितम् ।
 यज्ज्ञ इत्यादौ जकारद्वयसत्त्वेऽपि जमया अत्रवसवोरन्तदेवा इत्यादौ
 जकारद्वयाभावादिति तद्व्याख्यातारः । तथा ऋक्तन्त्रव्याकरणा-
 ख्यस्य छान्दोग्यलक्षणस्य प्रणेता औदत्रजिरप्यसूत्रयत् । अन-
 न्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति । पूर्वस्य गुण इत्य-
 स्य पूर्वभक्त इत्यर्थः । एतेनागमत्वं स्फुटीकरोति, तथा संयोगशृङ्ख-
 लाख्यायां गौतमाशिक्षायामपि । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणं
 सयमायमाभ्यां, सयमास्तावद्यथा ऽग्निरिति द्वौ गकारौ यम-
 नकारौ, यज्ज्ञ इति द्वौ लकारौ यमवकारावित्यादि । तथा-
 त्रैव ग्रन्थारम्भे, अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डश्चेति त्रैधा-
 संयोगं विभज्य यमसहितमयस्पिण्डमित्युक्त्वा, अन्तस्थयमसंयोगे
 विशेषो नोपलभ्यते । अशरीरं यमं प्राहुरन्तस्थः पिण्डनायक इत्यु-
 क्तम् । अन्तस्थोऽत्र वर्गपञ्चमः । अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिवद्व्य-
 ञ्जकलिपिविशेषशून्यमित्यर्थः । लक्षणवशेनैव तदीयस्थलाविशेषनि-
 श्रयसंभवाष्ट्रिपिसंप्रदायप्रवर्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि

व्यंजकीभूता लिपिर्न कल्पितेत्यर्थः । रलयोरूपमणि परे मध्ये स्वर-
 भाक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ । यत्र तु नैवंविधेन लक्षणेन
 स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते । तत्रागत्या लिप्यन्तरं प्रवर्तितम् ।
 यथा विसर्गादौ । पाणिनीयशिक्षायामपि । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टि-
 र्वा वर्णाः सम्भवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः
 स्वयंभुवा ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः । यादयश्च
 स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च क-
 पौ चापि पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेया लृकारः प्लुत एव-
 चेति । अत्र हि यमानां पृथग्गणनात्स्पष्टमेव वर्णांतरत्वम् । गण-
 ना त्वित्थम् । अइउऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाञ्चैविध्येद्वाद-
 श लृकार एक एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ । इत्थं स्वरा एकविंश-
 तिः । स्पर्शाः पञ्चविंशतिः । यरलवशषसहेत्यष्टौ ।
 यमाश्चत्वारः प्रथमयमद्वितीययमादिभेदेन विभजनात् ।
 अत एव कुं खुं गुं घुं इति यमचतुष्टयं न्या-
 सादाबुदाहृतम् । कचटतपाः कुः, खछठथफाः खुरित्यादि
 परिभाषामाश्रित्य तत्तदुत्तरस्याशरीरस्यापि कथञ्चित्प्रदर्शना-
 त्पर्यकं चेदामिति ध्येयम् । अनुस्वारविसर्गकपाश्चत्वारः, दु-
 स्पृष्टश्च बहुचानां प्रसिद्धः, ईळेवोल्हेति, इत्थं त्रिषष्टिः । लृकार-
 स्य प्लुतसम्भवात्तेन सह चतुः षष्टिः, तदेतदुक्तं सम्भवत इ-
 ति । ह्यवरट्मुत्रे क्षीरोदकारोप्याह । वर्गात्येनंत्यात्परे तयोर्मध्य-
 वर्त्ती नासिकास्थानो यम इति । यत्तु कश्चिदाह । यमा आदेशाः,
 न च तेषामानुनासिक्यपक्षे तज्ज्ञस्तद्वन्तीत्यादौ यरोनुना-
 सिक इत्यनुनासिकादेशापत्त्या नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति
 भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यम् । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति ।
 तत्तुच्छम् । प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदीयशिक्षादिसकलग्रन्थविरो-

धेन आदेशपक्षस्य गर्भत्वावेनैव गतत्वात् । व्यवस्थितविभा-
 षाकल्पनस्य निर्मूलत्वाच्च । एतेन तदीयलेखनप्रामाण्यभ्रमेण
 अनुपसर्गाद्भ्र इत्यादौ चवर्गाभावं दृढीकृत्य श्चुत्वाभावं साध-
 यन्तस्तदनुगामिनोपि परास्ताः । नारदेन यज्ञ इत्यत्र जकार-
 द्वयस्य स्फुटमभिधानात् । तस्यैतस्य त्रयस्यास्थनामङ्गां पर्वणा-
 मितीत्यारण्यकप्रयोग इव सजातीयसमभिव्याहारान्न स्पष्टो भेद
 इति तु प्रसिद्धं शास्त्रे । अत एव न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य
 वा विशेषोस्तीति भाष्यम् । व्यञ्जनात्परस्य व्यञ्जनं परं यस्ये-
 त्येवंभूतस्य च दुर्लक्षो भेदाभेदविभाग इत्येवंपरतया तत्रतत्र
 कैयटेन व्याख्यातम् । अत एव च बहुषु पुस्तकेषु तज्ज्ञापयत्या-
 चार्य इति भाष्यग्रन्थः । अनुपसर्गादितिसूत्रेपि केषाञ्चित्
 श्चुत्वपाठः सम्मत एव । पाठान्तरं तु अल्पाच्तरं, आलुच्
 तदसहने इति वत्सौत्रत्वादसंहितया वा समाधेयमिति दिक् ।
 तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम् । तज्ज्ञान-
 मित्यादौ तु श्चुत्वं भवत्येव । यमश्च मुखनासिक्यः केवलना-
 सिकास्थानो वेति मतद्वयम् । नासिक्या नासिकास्थानाः मुख-
 नासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् । अनुनासिकविषये तु
 दर्शनत्रयम् । कृत्स्नो वर्णो मुखेन नासिक्या चोच्चार्यतइत्येकम्,
 पूर्वो भागो मुखेन परो नासिक्येति द्वितीयं, तद्वैपरीत्यात्तृतीयं,
 द्वितीयतृतीययोर्भागमात्रस्य नासिक्यत्वेपि तदुपरागाज्जागान्तर-
 मपि तद्वदवभासते । तथा च नासिकान्वयस्य भागमात्रवि-
 षयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिक्यो वर्णो न गृह्येत ।
 किं तु मतविशेषे केवलनासिकास्थानतया यमादय एव गृह्येरन् ।
 ततश्च विधिप्रदेशे आङ्गेनुनासिक इत्यादौ यमानृस्वारा एव
 विधीयेरन् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुवादे अप्रति-

पक्षिरेव स्यादित्युदाहृतभाष्याशयः । तस्मादर्शनद्वये मुखपदो-
पादानं सार्थकमिति स्थितम् । प्रथमदर्शने तु प्रासादवासिन्या-
याश्रयणेनोभयवचनानामपि सिद्धा संज्ञा । आन्तरतम्याच्च वि-
धिप्रदेशेषु यमानुस्वारानामप्रवृत्तिः । तथा च मुखशब्दोपादानं न
कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । मुखवचनइत्येवोक्ते तु कचटतपा-
दीनामपि स्यात् ततश्च शक्त इत्यत्र कलोपः स्यात् । पक्व इत्यत्र
चकारलोपः स्यात् । तप्तमित्यत्र पलोपः स्यात् । ओदनपाणि-
त्यादावनुनासिकस्य विवङ्गलोरिति दीर्घश्च स्यात् । अनु पश्चान्ना-
सिका व्याप्रियते यस्मिन्नासिकायाः पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मि-
न्निति वा ऽन्वर्थसंज्ञेयं, तेन नासिकाव्यापारस्य भागविषयक-
त्वसूचनात्प्रासादवासिन्यायस्थाविषयोयमिति ध्वनितम् । एत-
च्च सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । प्रदेशवाक्येष्वेव प्रागुक्तस्य
नासिकामनुगत इत्यस्य वा योगस्याश्रयणेन सकलेष्टसिद्धि-
रिति दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्न-
श्चेत्युभयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो
बोध्यः । संज्ञाप्रदेशाः, अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः । यद्यपि तु-
लया सम्मितं तुल्यमित्यवयवार्थः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातु-
लाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितोष्विति सूत्रेण
तुलाशब्दात्सम्मिते यद्विधानात् । तथाप्ययं सदृशमात्रे रूढः
शब्दः । अस्यन्ति उच्चारयन्ति अनेन वर्णानित्यास्यं असुक्षेप-
णे, बाहुलकात्करणे ण्यत् । यद्वा । आस्यन्दते अन्नं प्राप्य द्रवी-
भवतीत्यास्यम् । अन्येष्वपीति ङप्रत्ययः । अथ वा अन्नेन
द्रवीक्रियतइत्यास्यं अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि ङः परितः खाता
परिखेतिवत् । तत्र भवमास्यम् । ताल्वादिस्थानम् । शरीराव-

यवाद्यत् । यस्येति लोपे हलोयमामिति यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात् । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यन्तरत्वम् । प्रारम्भे यत्नो वा प्रयत्नः आभ्यन्तरप्रयत्ना हि वर्णप्रारम्भकालएव व्याप्रियन्ते । तथा च तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः । यद्वा । तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, आस्ये इति विशेषणाद्वाह्यप्रयत्नव्युदासः । आस्यइत्येकत्वं विवक्षितम् । तद्धितान्तास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात् । तेन भिन्नस्थानानामर्थाद् व्युदासः । यद्वा । तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः, तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः । यद्वा । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति । एकत्वविवक्षादिकं प्राग्वत् । तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितम् । द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो वा । पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति । तुल्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते । नहि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते किं तु पूजकस्यैव मातेति दिक् । तुल्यस्थानमिति किम् । तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपानां मा भूत् । तेन तर्तेत्यत्र झरोझरीति प्रकारलोपो न भवति । यत्नग्रहणं किं, चकारशकारयोर्मा भूत् । सति हि सावर्ण्ये वाक्श्च्योततीत्यत्र शकारलोपः स्यात् । आभ्यन्तरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव । अस्ति हि श्वासाघोषविवारारूप्यबाह्यप्रयत्नसाम्यं चक्षयोरपि । ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राणत्वकृतो भेदोस्तीति चेत् । किं ततः । नहि सर्वप्रयत्नसाम्यं विवक्षितुं शक्यम् । अङ्कित इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । कळयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात् । सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्य स्वेनैवायाति न तु परेण । तथा च सवर्णसंज्ञापणयनमपि व्यर्थं स्यात् । अणु-

दित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यात् । झरोझरीत्युक्ते
 हलोयमांयमीत्यत्रेव यथासंख्यप्रवृत्त्या माहात्म्यमित्यादौ मकार-
 स्येव शिण्हीत्यादौ ङकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धा-
 न्ते सवर्णग्रहणं कृतम् । स चाव्याप्तिदोषो यावत्प्रयत्नसाम्य-
 विवक्षायां तदवस्थ एव स्यात् । अथ यावद्वाह्यसाम्यं यावदाभ्य-
 न्तरसाम्यं वा विवक्ष्यते एवमपि मधुलिङ्गस्थानमित्यत्र झरोझरीति
 सलोपः स्यात् । सकारथकारयोः श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्व-
 रूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात् ॥ अथ स्थानप्रयत्नविवेकः ।
 अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः । इक्षुयशास्तालव्याः । ऋदुरषा
 मूर्द्धन्याः । लतुलसा दन्त्याः । उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः ।
 एए कण्ठ्यतालव्यौ । ओऔ कण्ठ्योष्ठ्यौ । वकारो दन्त्योष्ठ्यः ।
 जिह्वामूलीयो जिह्वामूलस्थानः । अनुस्वारो नासिक्यः ॥
 यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्राभ्यन्तरश्चतुर्धा । स्पृष्ट-
 ता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवृतता चेति । तत्र स्पृष्टता स्पर्शानाम् ।
 ईषत्स्पृष्टता अन्तस्थानाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता ।
 शस्त्रीये कार्ये तु विवृतता । प्रतिज्ञायतइति अइउण्मूत्रे प्रतिपा-
 दितम् । य्वृतः संवृतता इति तु प्रातिशाख्योक्तत्वान्न सर्वसाधा-
 रणम् । उष्मणां स्वराणाञ्च विवृतता । एषां चतुर्णामप्याभ्य-
 न्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथा हि । नाभिप्रदेशात्प्रयत्न-
 प्रेरितो वायुः प्राणो नाम उर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्या-
 हन्ति ततो वर्णस्य तदाभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, तत्रोत्पत्तेः
 प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमुलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानन्तल्वा-
 दि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता । ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा
 ईषत्स्पृष्टता । समीपावस्थानमात्रे संवृतता । दूरत्वे विवृतता ।
 अत एव इक्षुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह

जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्य-
नुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । भाष्यका-
रास्तु नाञ्जलावित्यस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणां स्वराणां
च ईषाद्विवृतत्वं विवृतत्वं चेति वैलक्षण्यं वक्ष्यान्ति । तद-
प्यनुभवानुसार्येवेति सहृदयैराकलनीयम् ॥ बाह्याः प्रयत्नाः
पुनरेकादश । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो ऽघोषो
ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति । एते च व-
र्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्प-
द्यन्ते । अत एव बाह्या इत्युच्यन्ते । गलविलस्य सङ्कोचात्संवा-
रः । तस्यैव विकासाद्विवारः । एतौ च संवृतविवृतत्वरूपाभ्यां
आभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादि-
त्यवधेयम् । तत्र वर्गाणां प्रथमाद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजि-
ह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमाद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वा-
सानुप्रदाना अघोषा वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महा-
प्राणाः वर्गाणां तृतीयचतुर्था अंतस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृ-
तीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवंतो वर्गाणां तृतीया
अंतस्थाश्चाल्पप्राणा यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्य-
मेषामपरो गुण इति शिक्षासु स्थितम् । संग्रहश्च । खर्मा यमाः
खयः कः पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषा-
श्च विवृण्वते ॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ यद्यप्येते बाह्याः
प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यन्तरतमत्वपरीक्षायामु-
पयोक्ष्यन्तइतीह आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पा-
दिताः । नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् । तद्धितान्तास्यशब्द-

बलादेव ताल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न ।
 प्रत्येकं व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात् । तेन स्थानप्र-
 यत्नोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येऽपि । एवं-
 स्थिते यत्फलितं तत्स्पष्टत्वार्थमुपन्यस्यते । अष्टादश अवर्णाः
 परस्परं सवर्णाः, एवमिवर्णोवर्णौ । ऋकारा अष्टादश,
 लृवर्णास्तु द्वादशेति त्रिंशन्मिथः सवर्णाः लृवर्णस्य दीर्घा
 न संतीत्युक्तत्वात् । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यस्योपसंख्या-
 नाच्च । एचस्तु द्वादश मिथः सवर्णाः न तु एकारैकारौ
 ओकारौकारौ वा मिथःसवर्णौ । यथा चैतत्तथा अइउणि-
 त्यत्रैव प्रतिपादितम् । अकारेणाप्येचां न सावर्ण्यम् । प्रयत्नभे-
 दादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव एदैतोरपि शकारे-
 ण न सावर्ण्यमिति तेषां नाञ्जलाविति सूत्रे उदाहरणत्वं ना-
 स्ति । न चात्र स्थानभेदेन विर्वाहः, एचामकारेण सह कण्ठस्था-
 नसाम्यात् । एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्याच्च । नहि
 यावत्स्थानसाम्यं विवक्षितम् । वमङ्गणनानां स्ववर्ग्यैः सह
 असावर्ण्यापत्तेः, यवळानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसाव-
 र्ण्यापत्तेश्च । नहि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम्, येन
 सर्वसाम्यं स्यात् । ननु तद्धितान्तास्यशब्दबलात्ताल्वादिसाम्य-
 मात्रं लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद्धि आस्यम् । काक-
 लकं च ग्रीवाया उन्नतप्रदेशः यं कण्ठमणिरित्याचक्षते । तत्कथं
 नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइति चेत् । नासिका हि न
 बाह्या वर्णोत्पत्तौ निमित्तम् । तत्र जिह्वाग्रादिव्यापाराविरहात्
 किं तु अन्तरास्ये विततं चर्मास्ति पणवचर्मवत् । तत्संबद्धो
 रेखाविशेषो नासिका । सैव वर्णोत्पत्तौ निमित्तमिति सिद्धा-
 न्तात् । तस्याश्च ओष्ठादिभ्यो ऽविशेषात् वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः

तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्, रेफस्य रेफ एव सवर्णः एवमूष्मणामपि
ऊष्माण एव सवर्णा नत्वन्ये । तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात् । श-
षसहानां यथाक्रमं इकारऋकारलृकाराकाराः सूत्रकारमते य-
द्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णा, नाज्झलाविति निषेधा-
त् । भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवेति वक्ष्यते । इह स्थानभे-
दादप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्तिकमारभ्यते । ऋकारलृकार-
योः सवर्णविधिरिति । होतृलृकारः होतृकारः । उभयान्तरतम-
लृकारान्तरतमश्च दीर्घो न सम्भवतीति परिशेषाद् ऋकारः । स्या-
देतत् । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋतिऋवावचनं लृतिलृवावचन-
मिति वक्ष्यति । तस्यायमर्थः । अकः सवर्णे ऋतिपरे पूर्वपरयोः
स्थाने वा ऋ अयमादेशो भवति । द्विमाश्रयम् । मध्ये द्वौ रेफौ ।
तयोरेका मात्रा । अभितोज्भक्तेरपरा । ईषत्स्पृष्टश्चायम् । तत्र
प्रयत्नभेदादकारेणाग्रहणादनच्त्वादीर्घसंज्ञाया अभावादप्राप्तोयं
विधीयते । लृतिलृवेति । अयमपि द्विमात्रः ईषत्स्पृष्टश्च । मध्ये
द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा । अभितोज्भक्तेरपरा । पूर्ववदप्राप्तो
विधीयते । तत्र वावचनमिति वाशब्दो दीर्घसमुच्चयार्थो भवि-
ष्यति । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये इत्यभिधानात् ।
तेनाप्राप्तएव दीर्घो भविष्यति, तर्हि सवर्णसंज्ञया । ननु लृ-
तिलृवेत्यत्र सवर्ण इत्यनुवर्तते न वा । आद्ये होतृलृकार इत्यत्र ऋ-
लृवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विना नेष्टासिद्धिः । अन्त्ये दध्लृ-
कारो मध्लृकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । प्रथमवार्त्ति-
के ऋतीत्यपनीय ऋत इति पंचम्यन्तपाठेनैव सार्वसामञ्जस्यात् ।
सवर्ण इति च पूर्ववार्तिकेननुवर्तते । तेन धाञ्त्रंश इत्या-
दौ नातिप्रसङ्गः । द्वितीयवार्त्तिके तु सवर्ण इति निवृत्तम् । ऋत-
इत्यनुवर्तते । तस्मादकः सवर्णे इत्यत्रावश्यकर्तव्येन वचनद्व-

येनैव सकलनिर्वाहादकारलकारयोः सवर्णविधिरिति ह्येत्यं वार्त्तिकं व्यर्थमिति । मैवम् । इहत्यमेकं वार्त्तिकमाश्रित्य षाष्ठ्यवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । तथाहि । तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरुत्वं तावदेष्टव्यम् । तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ । अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यान्न त्वच्कार्यं प्लुतः । तद्विधाने ह्यचश्चेति परिभाषया च इत्युपतिष्ठते । ननु ईषत्स्पृष्टस्यानच्त्वान्मा भूत्प्लुतः विवृतस्य तु ऋकारस्याच्त्वेन प्लुतः सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम् । विवृतः प्लुतः सिद्धः ईषत्स्पृष्टौ तु प्लुतौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सिध्यतः । अत एवाच्संज्ञामात्रेणापि न निस्तारः । ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वाहात् किं त्वण्मुपाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तम् । सति त्वण्मुपाठे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात्प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईषत्स्पृष्टौ प्लुतौ भवतः एवंस्थिते षाष्ठ्यवचनद्वयं मास्तु । तद्विधेययोरपि दीर्घतयाकः सवर्णे इत्यनेनैव सिद्धेः । ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेत् । न । रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादशः सुसदृश इत्यपि हि सम्भवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादत्तव्यं, किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात् । लकारेपि कदा चिदकारान्तरतमो विवृतदीर्घः कदाचिद्लकारान्तरतमो लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सकलेष्टसिद्धेः । तदेवं षाष्ठ्यवचनद्वयं न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । ननु तदेवास्तु संज्ञाविधानं तु मास्ति चेत् । न । वचनद्वयारम्भे गौरवस्य स्पष्टत्वात् । किञ्च संज्ञाभावे ऋत्यक उपसर्गादिति उरण्-रपरइत्यादिषु ऋकारेण लकारग्रहणं न स्यात् । न चैवं सिद्धा-

न्तेपि तत्रल्कार इत्यादौ रपरत्वप्रसङ्गः । रप्रत्याहारपरत्वस्य
वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः । ऋदिताम्लृदितां च धातूनाम-
नुबन्धकार्येषु संकरस्तु न भवति । धातूपदेशे पृथगनुबन्धकरण-
सामर्थ्यात् । विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात् । अन्यथा
हि सर्वान् ऋदित एव लृदित एव वा पठित्वा विधावपि तेनैव
रूपेणानुवदेत् । सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात् ॥

नाज्झलौ ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः । अकारहका-
रयोरिकारशकारयो ऋकारषकारयोर्लकारसकारयोश्चेति स्थल-
चतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते । तेनानडुहं चर्म
वैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकारशकारयोर्लोपो न ।
अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं
स्यात् । तथा दण्डहस्तः दधिशितं कर्तृषट्कमित्यादौ सवर्णदीर्घः
स्यात् । दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात् । इहाज्झलौ क-
स्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः । संज्ञारम्भ-
वैयर्थ्यापत्तेः । विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पे तु लाघवात्तुल्यास्यप्र-
यत्नं वेत्येव सूत्रयेत् । नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं नि-
षिध्यते । नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य ज्ञयो ह इति
पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात् । ननु झलेवात्र निर्दिष्टो न तु
हल् । तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेत्तर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोस्तु ।
तेन ह्यचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झ-
लोर्मिथो निषेध एव पर्यवस्यति । झरो झरि सवर्णज्ञाते ज्ञापका-
च्च । यत्तु नाण्शलावित्येव कुतो न सूत्रितमिति । तन्न । क-
र्तृषट्कं दधिसान्द्रमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । ऋलकारयोरनण्त्वा-
त् । ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्वं एवाणित्युक्तत्वात् । अस्तु वा परो-
ण्, तथाप्यजपेक्षया व्यक्तिगौरवमेव स्यादित्यज्ग्रहणमपनीया-

ण्ग्रहणं क्रियतामिति शङ्काया गर्भस्त्रावेणैव गतत्वात् । शलंशे
 तु व्यक्तिलाघवे सत्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरम् ।
 वस्तुतस्तु नाक्शलावित्येव सूत्रयितुमुचितम् । स्यादेतत् । शरां
 शर्भिरपि सावर्ण्यं निषिद्धयेत । ते हीकारादिभिर्गृहीतत्वाद-
 च्संज्ञकाः हलषूपदेशादलथ । न चास्मादेव निषेधादिकारादयो
 न सवर्णा इति वाच्यम् । एतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् पदार्थोप-
 स्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शरामुपस्था-
 पनस्य दुर्वारत्वात् । ततश्च परश्शताः रामष्षष्ठः यशस्सारमि-
 त्यादौ क्षरोक्षरीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततश्चैकैकत्र शर्त्रयं
 श्रूयेत । इष्यते तु द्वयम् । तथा च पूर्वपक्षवार्त्तिकम् । अज्ज्ञलोः
 प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोज्ज्ञलत्वादिति । अत्र शकारग्रहणं शरा-
 मुपलक्षणम् । किञ्चावर्णस्याष्टादशधा भिन्नस्य परस्परं सावर्ण्यं
 न स्यात् । ततश्च दण्डाग्रमित्यादौ दीर्घो न स्यात् । तथा-
 हि । हकारेण ग्रहणादकारो हल् अक्षु पाठाच्चाच् । न चास्मि-
 न्नैव सूत्रे एतस्य प्रवृत्तिः, येन ग्रहणकशास्त्रमसावर्ण्यान्न प्रवर्त्ते-
 तेति । अत्र सिद्धान्तं वार्त्तिककार एवाह । सिद्धमनच्त्वाद्वा-
 क्यपरिसमाप्तेर्वेति । तत्र सूत्रप्रत्याख्यानानेनोत्तरं प्रथमवार्त्तिके-
 भिप्रेतम् । तथाहि । शिक्षावाक्ये विवृतमूष्मणामिति योगो वि-
 भज्यते । तत्र चेषदित्यनुवर्त्तते । स्वराणाञ्चेति, विवृतमित्यनु-
 वर्त्तते । ईषदिति निवृत्तम् । तथा च प्रयत्नभेदादूष्मस्वरयोः
 सावर्ण्याप्राप्तौ किं सूत्रेण । तथा च शरामनच्त्वादेव सिद्धमि-
 त्यर्थः । उपलक्षणश्चेदमकारस्याहलत्वादित्यपि बोध्यम् । सूत्रा-
 रम्भमभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तुक्तीत्या सूत्रमेव नारम्भणीयमित्यर्थः ।
 ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रयत्नताञ्च स्वीकृत्य सूत्रारम्भप-
 क्षेप्याह । वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । अयमाशयः । इह पूर्वं वर्णा-

नामुपदेशः तत इत्संज्ञा । तत आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारसिद्धिः ततो नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः । ततोपवादविषये परिहारेण सवर्णसंज्ञानिश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये । अन्यथैतत्सूत्रेणैवेकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शकाराग्रहणे सत्यज्झलत्वादिति हेतोरसिद्ध्या त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽसम्भवदुक्तिक एव स्यात् । अथ पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतयैतद्वाक्यस्थपदार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिह सूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेवेतैः पूर्वं सावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति ब्रूषे तर्हीतः पूर्वं ग्रहणकशास्त्रमेवं न निष्पन्नमिति कथं न पर्यालोचयेः । नन्वेवं तुल्यास्यप्रयत्नं नाज्झलावित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोपि न प्रवर्त्ततेति चेन्न । सवर्णसंज्ञाद्युत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दण्डाढकादाविवेहाप्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात् । न च सवर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसम्पत्तौ सत्यां साधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधे विलम्बादर्शनात् । अन्यथा व्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकलानां क्वापि शब्दबोधो न स्यात् । तथा वैयाकरणानामपि व्याकरणसूत्रघटकशब्देषु व्याकरणादेव साधुत्वबोधे तदुत्तरकाले च वाक्यार्थावगतावात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादिति दिक् । साधुत्वज्ञानं तु न शब्दबोधे हेतुः । अस्तु वाभियुक्तवाक्यत्वेन साधुत्वानुमितिः; ततः शाब्दबोधे जाते लक्ष्यान्तरेष्विव लक्षणवाक्यान्तर्गतेष्वपि लक्षणप्रवृत्तिरिति दिक् । वस्तुतस्तु शरां परस्परं सावर्ण्यनिषेधे सत्यपि न क्षतिः । परः शतादिषु हि रूपद्वयं सिद्धान्तेपीष्यते । शतात्पराणीति विग्रहे

कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनाद्वा सुप्सुपेति वा समासे
 कृते पारस्करादित्वात्सुटि सकारस्य ङ्त्वम् । ततो ऽनाचि-
 चेति द्विर्वचनम् । ननु शरोचीत्यनचीति वा द्वित्वनिषेधोस्त्विति
 चेन्न । तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शकाराग्रहणात् । ततो
 झरोझरीति लोपविकल्पाद् द्विशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति
 सावर्ण्यानिषेधेपि सिद्धयत्येवेदं रूपद्वयम् । अनाचि चेति द्वित्व-
 स्थापि वैकल्पिकत्वात् । तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं यरोनुनासि-
 के ऽनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्सर्वत्र शाकल्यस्येति पा-
 लिकनिषेधाद्वा । लोपस्य वैकल्पिकत्वे तु झयो ह्योन्यतरस्यामित्य-
 त्थोन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरित्यवधेयम् । तस्मात्सावर्ण्यं सत्य-
 सति वा परश्शता इति द्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः ।
 परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकादित्यमरः । एवं रामष्-
 ष्ठोयश्शसारमित्यादावपि । अत एव भाष्ये, अपर आहेत्यु-
 पक्रम्य वार्तिकद्वयमप्येकहेतुतया व्याख्याय, अस्तु वा ग्रहणमिका-
 रादिभिः शकारादीनामिति वाक्यशेषाध्याहारेण प्रतिज्ञाविक-
 ल्पार्थो वाशब्द इति व्याख्यातम् । तत्र अपर आहेत्यपरितो-
 षोद्भावनम् । तद्धीजन्तूक्तरीत्या शर्पु सावर्ण्यानिषेधानिषेधयोः
 फलाविशेषेपि प्रागुक्तरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिद्धयेत् ।
 तदर्थञ्च सूत्रप्रत्याख्यानस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्य वाश्र-
 यणे आवश्यकं शरां शर्भिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूल एवे-
 ति । स्यादेतत् । अगृहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध
 इति तावत्स्थितम् । तथा चेकारादीनां शकारादिभिः सावर्ण्या-
 निषेधात्कुमारी शेतइत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशङ्क्याची-
 त्यनुवृत्त्या समाहितम् । एवं स्थिते मालास्वित्यादौ षत्वं
 स्यात् । हकारेणाकारग्रहणे सति गौरीष्वित्यादिवन्दिणः पर -

त्वानपायात् । किञ्च । विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं स्यात् ।
 वागाशीरित्यत्र झयो होन्यतरस्यामित्याकारस्य घकारः स्यात् ।
 गासीध्वमित्यत्र इणः षीध्वामिति मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । दासीष्टे-
 त्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात् । राम आयातीत्यादौ ह-
 शि चेत्युत्वं स्यात् । देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति
 नित्यो यलोपः स्यात् । चाखायितेत्यादौ यस्य हल इति यलो-
 पः स्यात् । श्येनायितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोपः स्यात् ।
 निचाय्येत्यादौ हलो यमामिति यलोपश्च स्यादिति बहूपप्लवप्र-
 सङ्गः । अत्रोच्यते । आकारो न हकारस्य सवर्णः । ततोप्या-
 कार इति । अइउण्सूत्रोदाहृतशिक्षारीत्या ; भिन्नप्रयत्नत्वा-
 त् । सवर्णेणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्त्तिकमते तु
 हकाराकारयोरेकजात्यनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसङ्गः । यद्वा
 ऽऽकारसहितोच् आच् स च हल् च आज्ञलाविति सूत्रे आका-
 रप्रश्लेषो व्याख्येयः । तेनाकारस्याचां च हलिभः सह साव-
 र्ण्यं निषिध्यते । आकारप्रश्लेषे लिङ्गन्तु कालसमयवेलासु तुमुनि-
 त्यादिनिर्देशाः । अत्र पक्षे आश्च आश्चेति द्वंद्वेन सवर्णदीर्घेण च ना-
 ज्ञलाविति सूत्रे दीर्घात्परः प्लुतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयम् ।
 तेन यियासो इत्यादौ गुरोरनृतइति प्लुतादाकारात्परस्य
 सनः सस्य षत्वं नेत्यवधेयम् । भाष्यमतेतूष्मणामीषाद्विवृतता-
 भ्युपगमेन सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्सक-
 लमनाविलम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमान्हिकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ।
 हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्ति-

काराः । अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत । ततश्चाकुर्वन्नेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तम् । इदञ्चेदिति प्रथमतकारस्यैव फलमित्यवधेयम् । तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः । तात्पर इति पञ्चमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् । एकारस्य त्वण्त्वादेवाणुदित्सूत्रेण सर्वर्णग्राहकतासिद्धेः । ईदूतोः परमणत्वाद् गुणान्तरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः । तस्माद्भाष्यमतेपि ऊदेतोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव गुणानामभेदकत्वे त्वीदित्यपि तथेत्यभिप्रेत्यैकरूप्यं वृत्तिकृद्भिरुक्तम् । इह तपर इति सूत्रे पञ्चमीसमासो मास्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदिति तथा ऽतपर एवैकारो निर्दिष्टइत्यपि सुवचम् । स्यादेतत् । असन्देहायापि क्रियमाणन्तपरत्वं प्लुतं व्यावर्त्तयेदेव । घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि नपश्यतीति न्यायात् । अथायं दकारः ऋदोरभितिवदिति चेत् । एवमप्येकारो गृह्णातु प्लुतम् । अण्त्वात् । न त्वीदूतौ । वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनानण्त्वात् । जातिपरो निर्देश इति चेत् । तर्हि ह्रस्वेप्यतिप्रसक्तिः । दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः । न च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । अग्नी३ इतीत्यत्राप्लुतवदुपस्थितइति सूत्रेण प्लुतलभयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धोपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्येष्यमाणत्वात् । अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेतीत्यादौ चरितार्थत्वाद्वैयर्थ्यं न शक्यम् । तथा च षाष्ठे वार्तिकम् । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वादिति । अत्राह भाष्यकारः । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतोसिद्धः । तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा

कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशत-
या तां प्रति प्लुतस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्ततैवेति स्यादेव
दोषः । एतेनाग्नी३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः ।
प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वेपि
संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वानपायात् । यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयतइत्युक्त-
त्वात् । वस्तुतस्त्वनुनासिकप्रवृत्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणम् ।
प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेपि सूपादः । न च प्रगृह्यः प्रकृ-
त्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नां संज्ञां प्रति प्लुतस्य सिद्धतया त्रिमात्र-
स्य संज्ञा दुरूपपादेति वाच्यम् । प्लुतस्य सिद्धतायां बीजाभावा-
त् । यच्चूक्तं प्लुतः प्रकृत्येत्येतदेव ज्ञापकमिति । तन्न । प्लुतश-
ब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया सर्वसामञ्जस्यात् । न चैवं लक्ष-
णैव दोष इति वाच्यम् । श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पना-
पेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात् । अस्तु वा विशेषापेक्षं
ज्ञापकम् । सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावइति न तु प्र-
गृह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मात्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य
समर्थयितुं शक्यत्वेप्यनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षा-
श्रयणमिति स्थितम् । अत्र हरदत्तः । यद्यपि संज्ञायामसिद्धः
प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव, ततश्च यस्यानेन सं-
ज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनुनासिकविधौ स्थानी किन्तु त्रिमा-
त्रः । न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम् । अल्विधित्वात् ।
किञ्चावश्यं सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्वित्याश्रयणीयम् । दण्ड
आढकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव
सुश्लोका३ इति सुश्लोकेतीत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तय-
ति न तु स्थानिनम् । अन्यथा ह्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत तादि-
ह यथोद्देशेपि संज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धिः, कथं वा ग्रन्थेषु

न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति । अत्राहुः । य-
द्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्ध-
त्वबोधनशासनात्रिमात्रेपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा
क्रियते । अत एवामुनेत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च
कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्दएव दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति
तत्परिहाराय तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च
सति मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यातम् । कृन्मेजन्तसूत्रे
च सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । न त्विह द्विमात्रे कृतां
संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः, येनानल्विधावेति
निषेधः शङ्क्येत । न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचर-
यतीति युक्तम् । एतावानेव परं विशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्र-
वर्त्तकः इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि तत्तच्छास्त्रप्रवृ-
त्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति । तदेतत्कैयटेनैव स्फुटीकृतम् ।
यदाह शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे वि-
धीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते । तथा च वक्ष्यति, असिद्ध-
वचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । षत्व-
तुकोरसिद्ध इत्येतत्सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् । उत्सृज्यते निवर्त्यते
आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानी स लक्षणं निमित्तं यस्य कार्यस्य तु-
गादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा चैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रा-
सिद्धत्वमेवेति भावः । एतेन यस्यानेन संज्ञा कृता न सोनु-
नासिकविधौ स्थानीति प्रथमदूषणमुद्धृतम् । यदापि दण्डाढकं
सुश्लोकेतीत्यादावादेशः प्लुतः श्रूयेतेति । तदपि न । उक्तरि-
त्या तत्राप्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्तेः प्लुतो मया पाद्वियतइति
बुद्धिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् । यत्तु षष्ठे भाष्यकारो वक्ष्य-
ति, सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति तत्त्विहानुनासिकपर्युदा-

सानुरोधाद्योद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्धिसामान्योपेक्षज्ञापकाश्रयणेपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्योपेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बीजमस्तीति दिक् । ननूदाहरणेष्वीदादिकमेव द्विवचनं न तु तदन्तमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । नन्वीदूदन्तं द्विवचनान्तमित्येव कथं न व्याख्यातम् । एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्योरगारं कुमार्यगारं बध्वोरगारं बध्वगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेतिव्याप्तेः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति सुप्तिरुन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च । एतेनेदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तम्प्रगृह्यं, कुमार्यगारादौ तु सकारान्तं द्विवचनं नत्वीदाद्यन्तमिति परास्तम् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणात् । यच्चस्मिन्पक्षे दूषणान्तरमुक्तम् । अशुक्ले शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यं लुकं बाधित्वा परत्वाच्छीभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्लीत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति । तन्न । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति परिभाषयौकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाद्यन्तत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदादि विशेष्यं, तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । गङ्गे इत्यादेः सिद्धावपि दृश्येते इत्याद्यसिद्धेः । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवचनम् । किञ्च प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञि न त्वीदादि, विप्रकृष्टत्वात् । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमम् । अत्र वृत्तिकाराः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दम्पतीव जम्पतीवेत्युदाजन्तुः । मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः । एवं वदद्भिः समानन्यायतया ऽन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीय-

स्येष्टिः शंसिदुहिगुहिभ्यो वा वनेमेकेछन्दसि, भाषायां च अङ्गगा-
त्रकण्ठेभ्यास्त्विष्यतइत्यादीनामनादर्त्तव्यतोक्ता । मणीवोष्द्रस्य ल-
म्बेते इतिः तु इवार्थकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः । न्यासका-
रस्तु सम्बुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावल्लो-
कितन्यायेनेह सम्बन्धाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणाच्चेदं लभ्यतइ-
त्याह । के चित्तिवार्थेयं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत् ।
कादम्बरखण्डितदलानिव पङ्कजानीत्यादिवच्चेत्याहुः । वस्तुतस्तु
वद्वा यथा तथैवैवं साम्यइत्यमरग्रन्थे व वेति पाठमाश्रित्य शात्र-
वं व वपुर्यश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहर-
णात्सर्वं सुस्थम् । युक्तश्चायमेव पाठः । प्रातिपदिकप्रक्रमे ताद्धि-
तस्य वतेरननुगुणत्वात् । एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव
विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया । निपत्य विन्दू हृदि कज्जला-
विलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुरिति श्रीहर्षप्रयोगोपि गतार्थः ॥

अदसोमात् ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः ।

रामकृष्णावमू आसाते । न चामू इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण
गतार्थमिति वाच्यम् । तस्मिन् कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात् ।
अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वम् । आरम्भसामर्थ्यात् ।
तथा च वार्त्तिकम् । आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति ।
पुंद्विवचनमेवोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वे-
प्येकारान्तत्वात्पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोनुनासि-
कपर्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम् । यत्तु हरदत्तेनोक्तमणोप्रगृ-
ह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य
सिद्धत्वाल्लङ्घनेपि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वैणैव सिद्धः ।
एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति ।
तच्चिन्त्यम् । प्लुतसंग्रहानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव

स्थापितत्वात् । तस्मात् पुंसि द्विवचनेन न नासिकपर्युदासोप्येतत्सू-
त्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम् । अथापि कथञ्चि-
द्धरदत्तोक्तिस्समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया । पूर्वसूत्रे
कार्यकालपक्ष एवास्तु । न चैवं प्लुतस्यानुनासिकपर्युदासो न
स्यादिति वाच्यम् । ईई ३ त् ऊऊ ३ दिति दीर्घात्परभागे प्लुत-
स्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात् । एकारस्त्वण्त्वादेव प्लुतं ग्रही-
ष्यति । न च तादापि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः ।
ऋदोरवितिवद्कार एवायमित्याशयात् । युक्तञ्चैतत् । यथादेश-
पक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः प्लुते कृते तमेव
द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावा-
त् । नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तस्ततो मुत्वनिमित्तकं नाभा-
वमाश्रित्य मुभावे दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्र-
तिविधीयत इत्युचितम् । नह्यसौ प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञाव-
न्मुभावात् प्रागेव प्रवृत्तो येन पुनर्न प्रवर्त्तत । एतेन पूर्वसूत्रस्थ-
हरदत्तग्रन्थोप्युज्जीवित इति यावद्बाधं साधु । भाष्यकैयटयो-
स्त्वयं भावः । प्लुतात् प्राक् प्राप्तापि प्रगृह्यसंज्ञा फलाभावाच्च
क्रियते । न च प्लुतेनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम् ।
संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात् । प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदा-
सस्यैव विधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चोति । सुश्लोकेती-
त्यादावप्यन्तरङ्गत्वात् प्लुतः, अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात् ॥
प्रकृतमनुसरामः । नन्वारभ्यमाणेप्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थं
यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः । तथा च रुत्वस्योत्वं प्रतीव प्रगृह्य-
संज्ञां प्रत्येव मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात् । न त्वयादीन् प्र-
त्यपि । ततश्चाभी आसत इत्यत्रायादेशप्रसङ्गः । अमू आसाते
इत्यत्र पुंस्यावादेशः । अभी अत्रेत्येकः पदान्तादतीत्येकादेश-

प्रसङ्गश्च । न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । यद्यनुनासिकपर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् । अणोप्रगृह्यमानुनासिकः, अदसो नेत्येव ब्रूयात् । असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धान्तेऽपि न भवत्येवानुनासिकः । अनण्त्वादनवसानन्वाच्च । अतस्तत्र माद्वहणमीदूद्धहणं वा न कर्त्तव्यम् । न चैवं हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । त्यदादीनां सम्बोधनविभक्तिविरहस्यौत्सर्गिकत्वात् । अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते । तद्वलाच्चायादिविरहोऽपि सिद्ध्यति । प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयोपसञ्जातनिमित्तोप्युत्सर्ग उपसंजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यतइति परिभाषावताराच्च । यत्तु संज्ञारम्भसामर्थ्यादयादीन्संज्ञां च प्रति मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन् बाधित्वा परत्वान्मुत्वमीत्वे इति तन्न । अयाद्यभावस्य ज्ञापने लाघवात् । अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयतौत्सर्गिकी । किञ्च मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन वलीयस्त्वम् । अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात् । तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः । नाजानन्तर्य्यइति निषेधस्त्वसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्यैव न तूदाहृतपरिभाषायाः । यद्यप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनयैव गतार्थत्वादन्तरङ्गम्बलवदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तथाप्यभ्युच्चयमात्रं तत्, सापवादनिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात् । वृक्ष इहेत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सह गुणोन्तरङ्गः । सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरङ्गम् । न चेहासिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते । नाजानन्तर्य्यइति निषेधात् । अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । आरभ्यमाणो नित्योऽसौ

परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण
 सिद्ध्यतीति ॥ एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । अत एवोक्तं
 वार्तिककृता, शचङ्कन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । धियति अदु-
 दुवादित्यादि च तत्रोदाहृतम् । ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रह-
 णम् । तद्धि खद्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सर्वर्णदीर्घं बाधित्वा
 धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ
 सत्यां पररूपं यथा स्यादिति क्रियते । एतच्च सम्प्रसारणा-
 च्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रति-
 षेधाद्वेति । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेणायवेति
 पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् । मात् किम् । अमुकेत्र । नन्विह
 सूत्रे ईदूतावेवानुवर्त्तितौ नत्वेकारः । सत्यम् । सति माद्ग्रहणे
 एकारो नानुवर्त्तते । अदसो मात् परस्य तस्यासम्भवात् ।
 अन्यथा त्वनुवर्त्तते । एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादेकारा-
 ननुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितम् । अत्रेदं
 चिन्त्यम् । ईदूतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यौ, अदसः, एच्च द्विवचनामि-
 त्येव कुतो न सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदृग्रहणं प्रकृतसूत्रे
 माद्ग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति महलाघवम् । एकदेशानुवृत्तिश्च
 नाश्रयणीया भवतीति ॥

शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । चतुर्थीब-
 हुवचनस्य स्थाने सुपां सुलुगिति सूत्रेण शेआदेशः । शित्वात्
 सर्वादेशः, शेषे लोपः । न युष्मे वाजवन्धवः । युष्मास्वित्यर्थः ।
 अत्र पदपाठकाले युष्मे इत्युदाहरणं बोध्यम् । संहितायान्त्वच्प-
 रत्त्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् । एवं त्वे
 रायः सुदुघास्त्वे ह्यश्वा इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहर-
 णत्वं बोध्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदाक्तस्यैव ग्रहणम् ।

तेनेह न । काशे कुशे वंशे हरिशे वभ्रुशे । हरिवभ्रुआभ्यां
लोमादिस्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनम् ॥

निपातएकाजनाङ् ॥ एकोज्निपात आङ्भिन्नः प्रगृह्यः
स्यात् अनिषेधाधिक्षेपयोः । अ अवद्यं, इ विस्मये, इ इन्द्रः,
उ जुगुप्सासंतापान्वर्थ्याप्यर्थेषु । उ उमेशः । एकाजिति कर्मधारय-
वर्तिपदार्थप्राधान्येनान्तरंगत्वात् । व्याहरति मृग इत्यादिनिर्दे-
शाच्च । तेनेह न । प्रेदं ब्रह्मवृत्रतूर्येष्वविथ । प्रेद्ध इत्यादि ।
स्यादेतत् । यद्ययं कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थम् । निपातो
योच् इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः । न च विपरीतविशेषणविशेष्य-
भावेनाजंतो यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेषणेन तदन्तधिरिति
वाच्यम् । तथासति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ।
न च हलन्तं व्यावर्त्यम् । तस्य संज्ञायां सत्यामपि बाधकाभा-
वात् । न च पुरोस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभा-
वाद्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्ध-
तया दोषाभावात् । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशवि-
कृतस्यानन्यतया रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गस्तद-
वस्थ एवेति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि
रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारान्तस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकांडस्थं
प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । तस्मादत्र निपातस्य
विशेषणे अजग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठुक्तम् । नन्वजन्तस्यैव
यथा स्यादज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किन्न स्यादिति चेन्न ।
व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजन्तत्वानपायात् । विशेषणसामर्थ्या-
द्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्ततइति चेन्न । तदन्तविधिपरित्यागे-
नापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथाप्यन्यतरपरित्यागे आवश्यक-
के विनिगमकं किमिति चेदाङ्ग्रहणमेवेत्येवोहि । तद्व्यपदेशिव-

ज्ञावमात्रबाधे व्यर्थं स्यात् । तस्मादचो विशेषणत्वेनाङ्ग्रहणा-
 ङ्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्न । अचो विशेष्यत्वे तु सुतरान्तदन्तवि-
 धिरिति । उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम् । नन्वचसमुदाय-
 निवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु । अइउअपेहीतिसमुदायस्यैव संज्ञा स्या-
 न्नावयवानामेकाङ्गद्विर्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः
 स्यान्न तु पूर्वयोरिति । मैवम् । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समु-
 दायनिराससम्भवात् । अत्राह भाष्यकारः । अचसमुदायग्रहणश-
 ङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या-
 न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यतइति । तेन दम्भेर्हल्यग्रह-
 णस्य जातिवाचकत्वासिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव
 ज्ञापितं भवति दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । अत हेतुर्हल्यग्रहणस्य जा-
 तिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेः सनि कृते सनीवन्तेति विक-
 ल्पादिदृभावे दम्भइच्चेतीदीतोः कृतयोरत्र लोपोभ्यासस्येत्य-
 भ्यासलोपे हलन्ताच्चेति सनः कित्वाञ्चलोपे भष्भावे च कृते
 धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्धयति । हल्यग्रहणस्य व्यक्तिपर-
 त्वे तु योत्रेकः समीपो हल् नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च
 परः सन् भकाराच्चासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात् । त-
 था तृह् हिंसायां तुदादिः ऊदित्वादिद्वा तितृंहिषति ति-
 तृक्षतीति स्यादिति दिक् । स्यादेतत् । अइउअपेहीत्यत्र एकाङ्गद्विर्व-
 चनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहात् ।
 अत एवं हि निर्गल्यान्निर्गल्यादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः
 संज्ञा स्वीकृता । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणमेकैक-
 स्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाङ्गसमुदायग्रह-
 णशंकामात्रं तु स्यादेव । तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रा-
 गुक्तमर्थं ज्ञापयति । वस्तुतस्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थं ज्ञापक-

मित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान् ।
 निपात इति किम् । चकारात्र । तथा अततेर्दः अः हे अ
 आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । आकृनाकृोर्व्यवस्थामाह भा-
 ष्यकारः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
 एतमातं कृतं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्गिदिति ॥ इह एतच्छब्देन
 पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्यैनादेशो न कृत इति कश्चित् । त-
 न्न । अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न त्विदमेव कथित-
 स्येदमाऽनुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्य-
 त्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः । इ-
 ह तु ईषदर्थादौ यो वर्ततइति वृत्तिर्न विधेया किन्तु प-
 रिचायकतामात्रेणोपात्ताः, अतो नैनादेशः । एतेन नक्तं भी-
 रुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरु-
 त्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति
 दिक् । ईषदर्थे आ उष्णं ओष्णम् । आङ्गीषदर्थे इति कुगतीति
 सूत्रे वार्तिककृता ङिद्वयवहृतः । क्रियायोगे आ इतः एतः प्रादि-
 षु ङित्पठितः । मर्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वंद्वे आगमशासन-
 स्यानित्यत्वान्नुपभावः । मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्य-
 मपदलोपी वा समासः । मर्यादायां, आ उदकान्तात् ओद-
 कान्तात् । अभिविधौ आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् । विना
 तेनेति मर्यादासहतेनेत्यभिविधिः आङ् मर्यादाभिविध्योरिति
 च ङिभिर्निर्दिष्टः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय
 आकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे, नैवं पूर्वममंस्थाः संप्र-
 त्येवं मन्यसइत्यर्थः । वाक्यारंभसूचनाय आकार इत्यपरे ।
 तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोर्थो निर्दिश्यते ।
 आ एवङ्किलतदिति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङ्गिदित्यत्रैव

तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रेषदर्याद्यभावेऽपि क्त्वि-
बोध्यम् । तेनामेन्यस्य रजसो यदभ्रऑ अपो वृणानेत्यत्र
सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य क्त्विनेनाङ्गेनुनासिकश्छन्दसीति प्रव-
र्त्ततइति षष्ठे हरदत्तादयः । युक्तञ्चैतत् । क्दिदङ्कितोरन्यतरल-
क्षणमात्रेणार्थादुभयविवेकलाभे तत्रापि लाघवादिङ्किलक्षणे
तात्पर्यमाश्रित्य भागान्तरस्यावयुत्यानुवादरूपत्वात् ॥

ओत् ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । आहो इति
उताहो इति । निपात इति किम् । देवोसि, वषट्तेविष्णवासा ।
वायवापाहि । विष्णोव । यत्तु गवित्ययमाहेत्येतदेव निपात-
ग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति । तन्न । प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि
क्षत्यभावात् । न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः । प्रकृतिभावविधौ
पदान्ताधिकारात् । न चायं पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् ।
अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादि-
भक्तेऽनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् । अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः ।
न चैवमपदस्य प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । अपदन्न प्रयुज्जीते-
त्युद्योषस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुज्जीतेत्येवंपरत्वात् । तस्य च
सुप्तिङादिविषयकतत्ताद्विधिशाल्मूलकत्वात् । इह तूक्तीत्या
सुब्बविभक्तेरप्यप्राप्त्या गोइति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् ।
अत एवेह लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्त्तते । कथं तर्हि
पूर्वसूत्रे श्रेयवद्ग्रहणादिति वार्तिके एकः पदान्तादिति पूर्वरूपं
कृतमिति चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्ति-
च कृत्वा शेषवर्थवान् श्रेयवानिति समासेन सुपो लुक् कृत्वा
व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे सम्बुद्धाविति किं, गवित्ययमाहे-
त्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः । तस्मादिह देवोसीत्या-
दिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । न चैङ्गः पदान्तादित्यारम्भ-

सामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः । हरेव गच्छेत्यादौ चरितार्थत्वात् ।
 न चैङ्ग्रहणसामर्थ्यम् । ङसिङ्सोश्चेत्युत्तरार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे
 तु सम्बुद्धिग्रहणाभावे आहो इतीत्यादावपि परत्वाद्विकल्पापत्तिः ।
 पूर्वसूत्रस्याहो ईशा इत्यादावुत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ
 लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात् । न चेह ओदन्तस्य
 कार्यितयोत्तरत्र तु विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधिविरहादोका-
 रमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति
 वाच्यम् । त्रपूणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नुमृण्टोरिवेहापि
 फलाविरोधेन विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधसम्भवात् । अर्थाधिकाराश्र-
 यणे उत्तरसूत्रेऽप्योकारान्तस्य संज्ञित्वाच्च । शब्दाधिकारपक्षेऽपीकोऽङ्ग-
 लित्यत्र सनाक्षिस्य धातोरिका विशेषणवदिहापि सम्बुद्ध्या-
 क्षितायाः प्रकृतेरोकारेण विशेषणे तदन्तविधिसम्भवाच्च ।
 तस्मात्सूत्रद्वयोपि गवित्ययमाहोति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम् ।
 प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बन्धतइत्याशयेन तु वृत्तिग्रन्थो
 योज्यः । अस्मिन्च पक्षे मण्डूकप्लुतिन्यायेनेको सवर्णइत्यत्र
 पदान्तग्रहणं सम्बन्धनीयमेव । अन्यथा गौर्यौ गौर्यं इत्यादाव-
 तिप्रसक्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । निपातसमुदाया एते । आह
 उ आहो, उत आह उताहो इत्यादि । ततश्चादिवद्भावाभिपात-
 एकाजित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा । न चैवमाहो इतीत्यादिषु ऊँ
 इत्यस्य प्रसङ्गः । निरनुबन्धकोऽयमुकारः न तूञ् इति समाधा-
 नात् । अत एवोञ इति सूत्रे ञकारोच्चारणमपि सार्थकम् ।
 अत एव चोञ ऊँ इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम् । द्वावुकाराविमौ ।
 एकोननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धक इति । न चैवमपि आउओ
 इत्यत्राङ्नाङ्गोरेकादेशस्यानाङ्गिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवायेद-
 मिति वाच्यम् । अनाङ्गित्यस्य पर्युदासाश्रयणेनाङ्गनाङ्गोरेकादे-

शस्यादिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यसमर्थस-
मासो वाक्यभेदश्च स्यात् । भाष्येपि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्यु-
च्चयमात्रम् । कथमन्यथानुपदमेवादोभवदित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्र-
तिपदोक्तस्यैवौकारस्य ग्रहणमिति समादधीत । तस्मादिदं सूत्रं बि-
नापि सर्वं लक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । आहो उताहोइ-
त्यादयो न निपातसमुदायाः । किन्त्वखण्डा एव । एतच्च एतत्सूत्र-
बलात्प्रतिपदोक्तस्यौकारस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाच्चाध्यवसी-
यते । तेन आम् आहो देवदत्तेत्यत्रामएकान्तरमामन्त्रितमिति नि-
घातप्रतिषेधः सिद्धः । अत एव पदकारैरपि ओषुवर्त्तमरुत इत्या-
दौओइत्याद्यैकपद्येनैव पठ्यते । तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदका-
राणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैत-
त्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः । स्यादेतत् । अनदोदः समभव-
दित्यत्रातिप्रसङ्गः । च्यन्तस्य निपातत्वात् । ऊर्यादिच्चि-
डाचश्चेति गतिसंज्ञाविधानेपि प्राग्ग्रीश्वराभिपाता इत्यस्या-
धिकारात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओ-
कारो व्यावर्त्त्यतइति वाच्यम् । वर्णग्रहणेषूक्तपरिभाषाया अप्र-
वृत्तेः । अन्यथैचोयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्त्तत । चक्रे
चक्रिरइत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थ्यात् । वर्णस्य प्राधान्ये
मास्तु परिभाषा विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न । अविशेषेणा-
प्यप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । तथा च षष्ठे वक्ष्यामः । अभ्युपेत्यापि
ब्रूमः । अगौगौः समभवद्गोभवदित्यादौ गमेढोइत्यौकारस्य प्र-
तिपदोक्ततयातिप्रसङ्गः स्यादेव । नन्विह गौणमुख्यन्यायेन स-
माधानमस्तु । तथाहि । संघीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति देव-
दत्तः मद्भवसि त्वं, त्वद्भवाम्यहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानु-
रोधेन चिबप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धान्त-

स्थितिः । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानाद्विकृतिवाचकाच्छब्दाच्चवेरुत्पत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य बाहीकादिवृत्तेर्गोशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव । अत एवामहान् महान् भूतो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावान्महत इत्यात्वं न प्रवर्त्ततइति चेन्न । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि । विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः । तस्यार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात् । अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्षत्वात् । तथा चान्महत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदितिबर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् । निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यन्न प्रवर्त्तते । अत इयं तु प्रवर्त्ततएव । अन्यथा इवो यतश्च तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात् । अत एव गौर्वाहीको ब्रूते गां वाहीकं पाठयेत्यादौ वृद्धयात्वे स्त एव । तयोरपि वर्णाश्रयत्वात् । गोत इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चौतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । गामित्यत्र परापि वृद्धिर्निरवकाशेनात्वेन बाध्यतइति । तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति, ओत इति सूत्रं पाठयम् । ओकारान्तोपलक्षणतया वा गोतइत्येतद्व्याख्येयमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । यत्तु वदन्ति । मुख्यएव स्वार्थे सास्नादिमति गोशब्दो वृद्धयात्वे लभते ततो वाहीकादिशब्दान्तरसन्निधानाद्गौणताप्रतीतिः । गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव बुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात् पदकार्येष्वयं न्यायो, न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चिन्त्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्धयात्वप्रवृत्तिः प्रागेव गौणार्थावगतेः । यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतः सम्बन्धस्तत एकक्रियावशी-

कृतानामरुणैकहायनीन्यायेन पार्थिणकः परस्परावच्छेदः । तथा च
 गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता किन्तु वाहीकेन सह पार्थिण-
 कावच्छेदवेलायाम् । न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बहिरङ्ग-
 गौणत्वप्रतीतावपि निवर्त्ततइति, तदपि न । तावतापि ब्रूते पाठयेति
 क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात् । कटोपि कर्म भीष्मा-
 दयोपीति पक्षे कथञ्चिदुक्तिसम्भवेपि सामानाधिकरण्याच्चीष्मादे-
 द्वितीयेत्येवं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायानवताराच्च । आ-
 शुरिरित्यत्रेवोप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोक्ता वाहीकनिष्ठस्यैव क-
 र्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च । तस्माद्वर्णाश्रयत्वाद् दृढयात्वे इत्येव त-
 त्वं न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति । अत एव चैकाच्च प्राचा-
 मित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्मायादायः । विशिष्टरूपपुर-
 स्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात् । अभिव्यक्तपदार्थायइत्यपि
 गौणमुख्यन्यायसिद्ध्यर्थक्यनपरं प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्य-
 त्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वादिसूत्रे संज्ञोपस-
 र्जनप्रतिषेध इति वार्तिकं प्रत्याचक्ष्णाणो हरदत्त आह । संज्ञा-
 प्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । अभिव्यक्तपदार्थायइत्येव सिद्धत्वा-
 दिति । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्संभ-
 वन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः पदकार्येष्वयं न तु प्रातिपदि-
 ककार्येष्वित्योत्सूत्रे उक्तत्वादिति । तदभ्युच्चयमात्रम् । युष्म-
 दस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञा-
 यां प्रवृत्त्यापत्तेः । युष्मद्युपपदे अस्मद्युत्तम इत्यादावपि तदापत्ते-
 श्चेति दिक् । तदेवमदो भवद्भोभवदित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसं-
 ज्ञा ऽव्ययत्वादिवद् दुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्यवसन्नः । अत्रोच्यते ।
 पूर्वसूत्रे ऽनाकिति पर्युदासादाङ्सदृशाः प्रतिपदघटिता एव नि-
 पाता गृह्यन्ते । इहाप्यर्थाधिकारेणानाङ्ग्रहणानुवृत्त्या वा तथैवेति

सर्वं सुस्थम् । तथा च सर्वादिस्मूत्रे अकारात्कारौ अनुपसर्जनत्वे सत्येव भवत इति प्रघट्टके तदोः सः साविति सत्त्वं तर्ह्यविशेषि-
तत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशङ्क्य त्यदादीनाम इत्यत्रानुपस-
र्जनादिति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूताना-
मेव सत्वविधावनुवर्तनान्न कश्चिद्विषय इति समाधत्त कैयटः ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ ऋषिर्वेदः । तदुक्तमृषिणे-
त्यादौ तथा दर्शनात् । सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो ऽवैदिके
इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति विष्णविति । सम्बुद्धा-
विति किं, गवित्ययमाहेति वृत्तिकारः । एतन्निष्कर्षश्च पूर्वसूत्रे
उक्त एव । अनार्षे किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् । इताविति
किम् । पटोत्र ॥

उञः ॥ उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति, विति ॥

ऊँ ॥ उञ इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च । प्रगृह्य-
स्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात्, दीर्घोऽनुनासिकश्च ऊँ
इति । इह यद्येको योगः स्यात् उञ ऊँ इति, तदादेशे विकल्पि-
ते रूपद्वयमेवं स्यात् । ऊँ इति, उ इति । अतो योगं विभज्य प्र-
गृह्यसंज्ञापि विकल्पिता । एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्य-
ग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्त्युभयमपि नानुवर्त्तत तदा उञ्मात्रस्य
नित्यमूभावविधानात्प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् ।
तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँ इतीति रूपं
सिद्धम् । न चानलविधाविति प्रतिषेधः । उञ इति समुदायरूपे-
णाश्रयणात् । तथा चेर्दृष्टीति सूत्रे इट इति समुदायरूपाश्रयणा-
दग्रहीदित्यत्र च ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सि-
द्ध्युक्तोपः सिद्धयतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । अप्रगृह्यस्य त्वादे-
शे ऽनुनासिको यण् स्यात् । तथा चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इतीत्येक-

मेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च सानुना-
सिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् । अथ प्रगृह्यग्रहणमात्र-
मनुवर्त्तेत तदा प्रगृह्यस्योञ्चो नित्यमादेशः स्यात्तत्तद्विधिं विति ऊँ
इतीति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उइतीति तृतीयम् । अथ शाकल्य-
ग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तत उञ्मात्रस्यादेशविकल्पनाऊँ इति उइती-
ति द्वयं प्रगृह्यस्य वितिर्वितीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रू-
पचतुष्टयं स्यात् । तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तम-
निष्टमापतति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तत-
इत्युक्तम् । इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ्च इति व्याख्या-
तम् । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्य ऊँ इत्येतदादेशो भवती-
ति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम् । ननु परिनिष्ठितमेव
प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छे-
दकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाम-
वृत्तेति, वैकल्पिकेहागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्या-
दावव्याप्तिवारणायोक्तं, नित्येति । अत एव पच् लट् इत्या-
दीनामलौकिकतेति सिद्धान्तः । तथा च उ इतीत्येतद्रू-
पं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ऊँ आदेशेन भाव्यमेव ।
इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् । भवेदेवं यदि शा-
कल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् । तच्च विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । त-
था च भाष्यम् । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊँ वा
शाकल्यस्येति च । तथाच तत्र कैटयटः । शाकल्यश्रुतेरेव फलं
वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा-
सम्पद्यतइति च । यद्वा । अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम् । त-
थापि निपातएकाजित्येनेनैव सिद्धे उञ्च इति तावन्नियमार्थम् ।
तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रे

च प्रगृह्यस्योऽय इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृ-
 त्त्येतेरेवामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्तीत्यनुमीयते । तेन च इति
 रूपं सिद्धम् । अथ वोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छ-
 ब्दाधिकाराश्रयणेन शकलस्यैव ऋषेरपत्यान्तरं गृह्यते । अस्मि-
 न् पक्षे प्रगृह्यस्योऽय इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते
 यथा ढाकि लोप इत्यनुवादसामर्थ्याद्वागिति दिक् । आदेशश्चा-
 यमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम् । तथा च ब्रह्मचप्राप्ति-
 शाख्यमुकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो पृक्तो द्राघितः काकलेने-
 ति । रक्तसंज्ञोनुनासिक इति च । अत एव यदेतन्नू इति पद-
 काराः पठन्तीत्यनुकरणे यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्येष विधिः
 प्रवर्त्तते ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्यस्येताविति निवृत्तम् । ईद-
 न्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात् । अध्य-
 स्यां मामकीतनू, मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते सुपांसुलुगिति लुप्त-
 सप्तमीकावेतौ । मामकी इति तनु इतीति पदकाले कार्योदाहरणे
 बोध्ये । सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणम् । ई-
 दूताविति किम् । प्रियःसूर्ये प्रियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दा-
 त्परस्याः सप्तम्या ङाआदेशः पदकारैः प्रगृह्येष्वितिशब्दप्रयोग-
 स्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्यु-
 दाहरणमिदम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या
 मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः त-
 तो ऽकःसवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः । न त्विह सुपो लुक् ह्रस्वश्रव-
 णापेक्षः । अर्थग्रहणं किम् । वाप्यामन्धो वाप्यन्धः । नद्यामा-
 तिर्नद्यातिः, संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । ननु सप्तम्यर्थोपीहा-
 स्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेपीष्टसिद्धिरिति चेत् । इत्थञ्जहत्स्वा-

र्थावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्वृत्तौ वृत्तिपदानामानर्थक्यादीद-
 न्तमिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव । अजहत्स्वार्था-
 वृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति कि-
 न्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः स-
 प्तम्याभिधीयते आधेयासंसृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मा-
 त्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टेन भविष्यति । यद्यपि वाक्यव-
 त्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थ-
 तया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते । तथापि सिद्धान्ते ताव-
 त्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात् समासस्थले एकार्थी-
 भावएव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षा । अत एवोपसर्जने विशेष-
 णान्वयो न भवति शक्यैकदेशत्वादिति द्वितीये वक्ष्यते । मी-
 मांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धानि
 लक्षणाभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणेन वाप्यश्वनद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः ।
 आतिर्बलाका । शरारिरातिराटिश्च बलाका विसकण्टिकेत्यमरः ।
 आद्यास्त्रयोपि स्त्रीलिङ्गाः बलाकासाहचर्यादिति के चित् । वस्तु-
 तस्तु शरार्यादयस्त्रयः पक्षिविशेषवाचका न तु बलाकापर्यायाः ।
 अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चित्करं स्त्रीत्वम्परमस्येव । रत्नकोशे
 स्त्रीलिङ्गकाण्डे, आटिः शरारिर्वरटीत्युक्तेः । आतेरपि तत्साहच-
 र्यात् । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः । अत्र वार्त्तिकम् । ईदूतौ स-
 प्तमीत्येव लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत्सवर्णो सावाडाम्भावः
 प्रसज्यते ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं
 स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ अस्यार्थः । ईदूतौ सप्त-
 मीत्येवास्तु नार्थोर्थग्रहणेन । अत्रोत्तरमाह । लुप्तइति । संज्ञाविधौ
 प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् । सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् लुप्तेपि
 सुपि प्रकृतिभागस्य संज्ञासिद्धये तु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः ।

ननु सोमो गौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु धीती मतीत्यादा-
 विव पूर्वसवर्णे कृते ऽकः सवर्णइति दीर्घएकादेशे तस्यादिवद्भावा-
 त्सप्तमीग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्याशङ्क्याह । पूर्वस्येति । आढाम्भा-
 वइति । एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽडामौ स्याता-
 मित्यर्थः । तस्माल्लुगेवेति स्थितेर्थाग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः ।
 नन्वर्थग्रहणं मास्तु वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि तदन्तविधि-
 र्भविष्यतीत्याशङ्क्याह । वचनादिति । यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचना-
 त्स्यात् हतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति यथा । अत्र हि सर-
 श्शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यान-
 मितीकारादेशे सप्तमी श्रूयते । तथा च सोमो गौरीत्यादौ न
 स्यादेवेत्यर्थः । एतद् दूषयति । तत्रापीति । तत्रापि सप्तम्या लुगे-
 व न लीकारः । यदि सरसीशब्दोऽपि वर्त्तते । असन्दिग्धे
 सन्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । अस्ति हि
 सरसीशब्दो दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते
 इति भगवदुक्तेः, कासारः सरसी, सर इत्यमरकोशाच्च । तथा
 च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते । एवञ्च
 सरसीशब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति
 स्थितम् । ननूक्तरीत्यास्तु सरसीशब्दः, सरश्शब्दोपि सान्तो
 निर्विवाद एव । तथा च सान्तादेवेकारादेशोयमस्तु । एवं हि
 सति संज्ञाविधौ ज्ञापकात्त्यक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न
 कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतीकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया
 शरः शब्दस्य च सृधातोरसुनि व्युत्पादितस्य नित्स्वरेण सरसीति
 पदमाशुदात्तं प्रसज्येत । गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्पिप्प-
 ल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दान्ङीषा त्वन्तोदात्तमिष्यते । तथैव
 वेदे पाठात् । एवन्तार्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति

ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेदूदेद् द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं
द्विवचनान्तामिति पक्ष ईदूदेदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च स-
मर्थितो भवति । तत्र हि कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । अशुक्ले
शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः ।
स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह । ज्ञापकमिति । प्रगृह्य-
संज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः । केदं ज्ञापनमुपयु-
ज्यते, तदाह । तदन्तत्वइति । तदन्तगर्भे पक्षद्वयेपीत्यर्थः । ननु
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न
स्थित इत्यपरितोषादाह । मावेति । वाप्यश्च इत्यादौ मा भूदि-
त्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरिति सूत्रादीरि-
त्यनुवर्त्तमाने यापोः किद्वे च वातप्रमीरिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं
व्युत्पादितम् । यान्त्यनेनेति ययीर्मुक्तिमार्गः । पिवति रसान्पाति
वा लोकमिति पपीः सूर्यः । वातं प्रमिमीते सम्मुखधावना-
दिति वातप्रमीः निःशृङ्गो मृगाकृतिर्वातमृगनामा पशुविशेषः ।
एभ्यस्त्रिभ्योपि ङौ सवर्णदीर्घात् पपी ययी वातप्रमीति रूपं
निर्विवादम् । तथा चेह श्रूयमाणस्येकारस्य सप्तमीत्वात्तत्रापि
सरसी यदीत्यसङ्गतम् । ईकारस्य श्रूयमाणस्यासम्भवात् । साम-
र्थ्यात्तदन्तविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः । तस्मादूकारांशे सामर्थ्या-
त्तदन्तविधौ लब्धे सोमो गौरीत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः ।
ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन । न चायं
योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्य-
म् । मुनित्रयोक्तिं विनास्मदिच्छया छान्दसत्वकल्पने ऽतिप्रसङ्गा-
त् । लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलम्भाच्च ।
अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायेन लोके ययी पपी वातप्रमीत्ये-
तेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अत एव दृग्दृशवस्तुष्विति

सूत्रे दृक्षे चेति वार्त्तिकमुपादाय कसप्रत्ययः सादेशश्च छन्दस्येव भाष्ये सदृक्षास इत्युदाहृतत्वादिति के चिदिति व्याचक्षाणा हरदत्तादयच्छान्दसत्वं वदतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्रुतिरिति दिक् ॥

दाधाध्वदाप् ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप् दैपौ वर्जयित्वा । तत्र दारूपाश्चत्वारः, डुदाञ्, प्रणिददाति । दाण्, प्रणिपच्छति दो, प्रणिद्यति देङ्, प्रणिद्यते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ्, प्रणिदधाति । धेद, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाविति किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । घुत्वाभावादोद-
द्योरिति न प्रवर्त्तते । दैप् शोधने अवदातं मुखम् । इह घुत्वाभावादच उपसर्गात्त इत्येतन्न । घुप्रदेशा नेर्गदनदेत्या-
दयः । इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्य तत्र प्रकृ-
तिवदनुकरणमित्यातिदेशादादेच उपदेशे शितीत्यात्वं क्रियते ।
अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धान्तात् । न
चैवं विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधा-
दिति वाच्यम् । अधातुरिति पर्युदासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः ।
अस्ति चेह स्वाश्रयमधातुत्वम् । यद्वा । यत्तदेतेभ्य इत्यादावि-
वेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः ।
ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वंद्वः कर्त्त-
व्यः । प्रणिदतेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटां तु स्थानिवद्भावा-
त्सिद्धं घुत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे न-
सानुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वा-
त् । अत एव द्वारयतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आ-
त्वासंभवेनेह दृष्टइत्यनयोरनुपात्तत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूत्रे नि-
र्देशात्प्रणिद्यति प्रणिधयतीत्यादौ चात्वाविरहात्कथं घुत्वमिति

चेत् । भ्रान्तोसि । न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्या-
त् । अपि तु देदोधेइत्येङेतप्पेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशनिष्प-
न्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन स्वरूपान्यत्वेऽप्यनुकरणता
ह्रियते । सख्युरसंबुद्धावित्यत्रापि सखिरूपप्रतीतिः, गवित्यय-
माहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतिश्च । दीङ्स्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आ-
त्वासम्भवात् । वार्तिकमते एजंतानां दीङ्गादीनामात्वविधाना-
त् । भाष्यमते त्वेज्जनिमित्ते परतस्तद्विधानात् । तेन दीङ्स्तृजा-
दावात्वे कृतेऽपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं
न भवति, शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव । तथोपादास्ता-
स्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं न भवतीति सू-
त्रकारस्य मतम् । नन्वास्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा । आद्येऽनु-
करणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्त्ये
अदाविति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञा-
प्राप्तिविरहादिति चेन्न । अदावित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनु-
करणं संभाव्येत न हि लक्षणैकचक्षुषा दोदेङ्गादीनां दाप्दै-
पोश्च वैलक्षण्यं किं चिदनुभूयते यद्वलाद् ग्रहणाग्रहणे व्यव-
स्थाप्येयाताम् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्य-
ते । किं त्वगतिकगतिरेषा ऽनभिधानवत् । न च तद्वलेन सिद्ध-
स्य प्रत्याख्यानं शोभते । वार्तिककारमते तु प्रयोगस्थाना-
मेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिद्यति प्रणिदय-
तइत्यादौ शिति न स्यात् । आत्वाभावात् । तथा देङ् रक्ष-
णे, अदित । धेद्, व्यत्यधित । प्रणिदाता प्रणिधातेत्यादाव-
पि न स्यादात्वस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यम् । वचनबले-
नैव तत्समाधानात् । तथा च कात्यायनवार्तिकम् । घुसंज्ञायां

प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । शिद्धि-
 कृतार्थमिति । तथा च दाधाप्रकृतयो घु इति पठित्वा दाश्च
 धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वंद्वं कृत्वा सन्निधानादाधामेव प्रकृतय इ
 ति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः ।
 तथाहि । नेर्गदेति सूत्रे तावदवश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिम-
 यते प्रणयमयतेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्ताद-
 पकृष्य घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माश्चे-
 ति द्वंद्वः । सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैवं
 मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः । माङो ङका-
 रानुबन्धस्यैव तत्रावश्यं पठनीयत्वात् । अन्यथा मामानइत्यत्रा-
 तिप्रसङ्गात् । तस्माद् घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिद्यति प्रणि-
 दयतइत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं
 न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं
 कर्त्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्ववि-
 शेष इति परिभाषयैव लक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसं-
 ज्ञासिद्धेः । अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गम् ।
 तद्व्यदाविति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लक्षणिकत्वादेव घु-
 संज्ञायां दैप्ग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वे-
 न । न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दो दघो-
 रित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोपि घुसंज्ञा-
 ज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्त्यर्थन्द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र
 दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि
 गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
 निरनुबन्धकग्रहणइतिपरिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहण-
 परिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रनिदारयति प्रनि-

धारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उपसर्ग-
 स्तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नोरिति
 व्याख्यानात् । दारयतिधारयत्यवयवयोस्तु दाधारूपयोरन-
 र्थकत्वान्न तं प्रत्युपसर्गत्वम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव
 गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं प्रणिदापयति प्रणि-
 धापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र पुगाग-
 मात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि
 घुग्रहणेन ग्रहणात् । अनागमकानां सागमका आदेशा इति
 पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्तेः । नन्वनान्तर्यमेवैतयोरा-
 न्तर्यं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्वदग्धरथवदिति स्थानेन्तरतमसूत्र-
 स्थभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव । निष्प-
 न्नस्याणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपुकोरविशेषादिति चेत् ।
 सत्यम् । सिद्ध्यन्तु प्रसङ्गे रपरत्वादित्युरण्परसूत्रस्थवार्त्तिकरी-
 त्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागु-
 क्तसूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्त्तव्यः । न हि दृष्टृत्यनयोरनुकरणे
 आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्य-
 त्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं णत्वं
 ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति
 विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति । स्यादेतत् । उपदिदीष-
 तइत्यत्र सनिमीमेतीस्भावः स्यात् । वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां
 प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः । सूत्र-
 कृता दीङोऽननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वं प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसं-
 ज्ञायान्तद्विरहादिति चेत् । सत्यम् । वार्त्तिकमतेऽपि नेयं दाप्र-
 कृतिः । एजन्तानामात्रविधानाभ्युपगमात् । न चैवमादन्तत्व-
 निवन्धनयुच्प्रत्ययाद्यसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययाविधि-

रिति वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानयैज्-
विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत् । इदं त्ववशिष्यते ।
भाष्यवार्तिकोभयमतेपि उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र
स्थाध्वोरिति त्वं प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया प-
रित्तम् । उप दी स् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्त्तमानामात्वं
सिचोक्तित्वमुपजीवति । यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाध्वोरि-
त्येति सिचः कित्वं स्यादतो ऽक्तित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः
क्तित्वप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्त्तिककृता तु दीङः
प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे इति वचनमेव कृतम् । उभयमतेपि
दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति ।
अत एव वार्त्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किन्तु स्था-
ध्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाव्यं
णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्त्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह
विरोधः किन्तु परस्परेणापि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते
प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् ।
वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाम्युपगमेने-
दन्तस्याप्रकृतित्वात् । अन्यथोपदिदीषतइत्यत्रेस्भावापत्तेः ।
तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणि
दीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति ।
अत्रेदं वक्तव्यम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्भा-
ष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे नेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवा-
र्त्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्या-
विरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मत-
भेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति । नन्वदावेति प्रतिषेधे दा-
प्लवनइत्यस्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैपः । पकारे श्रूयमाणे

आत्वायोगादिति चेन्न । अनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे श्रूयमाणस्यापि पकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः । एकान्ता अनुबन्धा इति पक्षेऽपि भवत्येवात्वम् । नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीचां माङ्गो व्यतीहारइति कृतात्वस्य मेङ्गो निर्देशो ज्ञापकः । न च माङ्गमानइत्यस्यैवायं निर्देशो व्यतिमिमीतइत्यादौ तस्यापि कदाचिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । अपूर्वकालार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य माङ्गमानइत्यस्मादनभिधानात् । अत्र च भाष्योक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च मेङ्ग इत्येव पठनीये माङ्गो व्यतीहारइति गुरुकरणं नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नायं दैप् किन्तु दिवादिषु दाप्शोधनइत्येव पठिष्यतइत्याहुः । न च स्वरे भेदः । दायतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । ननु ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः । इयनि धातोराद्युदात्तत्वं शपि तु चानशोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । उभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् । न च इयन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात् । आत्ममानेस्वश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैयटवलेन स्वशीव चानइयप्यन्तोदात्ततया निर्णयात् । स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रन्थस्तु स्वश्चसूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति वक्ष्यते । ध्यायत्यादयस्तु दिवादिष्वेवादनन्तत्वेन न पठिताः गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तं, पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्चसन्त्य इत्यादि सिद्धम् । यत्तु भाष्ये एकान्तत्वपक्षेऽपि न दोष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति, दाप्तत्वं तु भूतपूर्वमनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीयमिति सिद्धान्तितम् । तत्रेत्यं प्रत्यवतिष्ठन्ते । सत्यप्येजन्तत्वे उपदेशे एजन्तत्वं

कथमिति । अत्रोच्यते । पित्करणसामर्थ्यादुपदेशे एजन्तत्वा-
भावेऽप्यात्वप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते ।
तथा च तत्र वक्ष्यति । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यद्युपदेश-
ग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राप्याचार्यप्र-
वृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैव आत्वं भवतीति । यदयं क्रीड्-
जीनां णावेच आत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेत-
त्स्यात् क्रीड्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङ्-
ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्त्तयतीति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्य-
दाबिति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । यथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वादाव-
स्थायामेव घुसंज्ञाया निर्वृत्तत्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया
णत्वसमानदेशतया पुकं प्रति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव
पुक् ततो घुसंज्ञा न स्यादिति दोषः प्रसज्यत्येव । अत एव
भाष्ये द्वेधा समाहितम् । दाधाध्वपिदिति वक्ष्यामि । यद्वा वा-
न्तावेतौ धातू सूत्रमपि वान्तम् । चत्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः ।
अतो दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः । तस्यापित्त्वादवान्तत्वा-
च्चेति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ असहायेऽपि आदाविवान्तइव कार्याणि
स्युः । औपगवः । यथा तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते ।
एवमिहाणोपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चेति
दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इङ्गतौ दिवादिः । एयम् । अचोयदि
ति अजन्ताद्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चेत्यञ्जेयमि-
त्यादौ भवति तथेहापि । इणस्तु एतिस्त्विति क्यपीत्यमित्येव
रूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः
सभासन्नयनः । अत्र ह्याकारस्यादित्वे सति तमेवाश्रित्य सभा-
सन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् । ततश्चाणं बाधित्वा वृद्धाच्छ इति

छः प्रसज्येत । ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्या-
पीदमेव व्यावर्त्यम् । तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसं-
ज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसा-
मर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्थैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा
ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् । ततश्च ज्ञाया अयं
ज्ञीय इत्यादि न सिद्धयेत् । असति हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रा-
दिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च स सर्वोप्य-
विशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञा-
शब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्सभासन्नयनेपि स्यात् । वृद्धसंज्ञाया-
मादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रह-
णस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः । इहैकग्रहणे कृते त्व-
न्त्यमध्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् ।
यत्तु न्यासकृतोक्तम् । अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञा-
सूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादी-
नामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्न तु सभासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्त-
र्गताश्चतुरो ऽचो ऽपेक्षयानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति ।
तच्चिन्त्यम् । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति
सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेप्यादित्वविरहात् । इयानेव हि विशेषः ।
असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्विशिष्टाभावः, मध्यस्थे तु विशे-
ष्यांभावाद्विशिष्टाभाव इति । वार्तिककारस्तु लाघवादर्पूर्वत्व-
मात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य
न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात् । तथा चासहा-
येपि मुख्ययोरेवाद्यन्तयोः सम्भव इति मन्वानः सूत्रमेतत्प्रत्या-
चख्यौ । आह च । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेक-
स्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्र-

क्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । लोके ह्ययमादिरन्तो वेत्यु-
 क्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति । पदान्नियतोप-
 स्थितिश्च शक्तिसाध्या । अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पने
 तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्भार्यात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्य-
 टकपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकश-
 क्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति । नन्वेवमपि
 व्यपदेशिवद्बचनं कर्तव्यमेव, इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं प्रा-
 यम्यमेकाच्त्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात् । एकाच इति हि बहु-
 व्रीहिरिति वक्ष्यते । न चेणो वृद्ध्यायादेशयोरर्त्तेश्च वृद्धौ रपरत्वे
 च कृते आय् आर् इत्यनयोरेकाच्त्वं पचादेरिव मुख्यमेवास्ती-
 ति वाच्यम् । द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरु-
 क्तेः । किञ्च यजेः पञ्चमलकारे स देवान् पक्षदिषितो यजीयानि-
 त्यादौ सिञ्चहुलं लेटीति सिप् । तस्य षत्त्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव
 साध्यं, प्रत्ययस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धान्तात् । त-
 स्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण । व्यप-
 देशो नाम विशिष्टो मुख्यो ऽपदेशो व्यवहार एकाच् इत्यादिः
 सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी पचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपि कार्यं
 स्यादित्यर्थः । अत्राह भाष्यकारः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्ध-
 मिति । वचननिरपेक्षालोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धेरा-
 द्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः ।
 अस्ति हि लोके निरूढोऽयं व्यवहारो ऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयमेव मध्य-
 मोऽयमेव कनिष्ठ इति । तथा असूतायामसोष्यमाणाय च प्रथमगर्भे-
 ण हतेति व्यवहरन्ति । तथा पूर्वमनागतो ऽग्रे ऽनाजिगमिषुश्चाह इदं
 मे प्रथममागमनमिति । ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये
 चरितार्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्त्तेतेति चेन्न । निरूढतरतया गौणस्याप्य-

स्य मुख्यं समकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । यदयमिदं ईटीति सिचो-
लोपं शास्ति तज्ज्ञापयति । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्य-
थेद् लभ्यते । बलरूपत्वेपि बलादित्वविरहात् । तथा दीर्घ इणः
कितीत्यादीन्यपि ज्ञापकानि । न हि व्यपदेशिवद्भावं विना इणो-
भ्यासो लभ्यतइति दिक् । यत्तूक्तं कैयटेन । अर्थवता व्यपदे-
शिवद्भावात्कुरुतइत्यादौ तशब्दाकारत्पानर्थकत्वेन तत्र टिसं-
ज्ञा सिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेदं वक्त-
व्यम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नैयं परिभाषा तस्या
विध्यंगत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तं प्रत्यंग-
त्वायोगात् । किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदा-
यमाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्दं इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापोक्षितेति
परं तस्याशयः । अत एव षष्ठे निजौ चत्वार एकाच इत्येते-
षु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः
स्वीकृतो लोक इव शास्त्रे ऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात् ।
तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगे-
वेति दिक् ॥

तरप्तमपौ घः ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । कुमारितरा । कुमारित-
मा । घरूपेति ह्रस्वः । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति ।
तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात् । यद्वा तरबिति
रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे कापि नास्ती-
त्यौपदेशिकं गृह्यते । तच्च तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति । अपि च प्रति-
पदोक्तत्वमपीह सुलभम् । तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे
नातिप्रसङ्गः । किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं
विधीयते । अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्या-
त् । सुप् सुपेति समासः । रूपमाकृतिः, महिषीवेयमाकृतिरि-

त्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्वीत्वे च स्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोषः । नन्वातिशायनिकप्रकरणएव वादीर्घ इति पितौ घ इति वा क्रियतां लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोत्कर्षेणैह संज्ञाप्रकरणस्यान्योपि तरवस्तीति ज्ञापनार्थत्वात् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे भवति । तेनारूपाच्चतरं लोपश्च बलत्तर इत्यादि सिद्धम् । केचित्तु सामान्योपेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयमुनोपि स्वार्थिकतामाहुः । तेनाहो महीयस्तव साहसिक्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवन्ति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकृत्वः, संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । बहुधा, संख्याया विधार्थे धा । बहुभिः क्रीतो बहुकः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । बह्वल्पायाच्छिस्कारकादित्यनुवर्त्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । गणकृत्वः गणधा गणकः गणशः । तावत्कृत्वः तावद्धा तावत्कः तावच्छः । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । आ सर्वनाम्नः, शेष प्राग्वत् । कतिकृत्वः कतिकः कतिधा कतिशः । किमः संख्यापरिमाणे ङति च । शेषं प्राग्वत् । स्यादेतत् । वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते । बहुहिमवानिति, सङ्घे च गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति । समवायश्च यो गण इत्यमरः । तथा च सङ्घवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या संज्ञा स्यादिति चेन्न । संख्यायते ऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं तच्च नियमार्थम् । अनियतबहुत्ववाचिनां मध्ये ऽनयोरेव संख्या संज्ञा न तु भूर्यादीनामिति । तेन बहुविषययोर्द्वैकयोर्नियतबहुत्ववाचिनां ज्यादीनां च न व्यावृत्तिः । ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापक्षेत्वाभि-

यमस्य त्वदुक्तव्यवस्था सिद्धयेत् । नियमार्थत्वमेव तु दुरुप-
पादम् । विध्यर्थताया एवौचित्यात् । तथाहि । अस्ति ताव-
त्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्यय इति परिभाषा । सा च
न्यायमूला । संज्ञासूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः
कथं तदितरं बोधयेत् । एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे
संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । तस्मा-
त्स्वसङ्ग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति ।
अत्राहुः । संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामा-
न्यापक्षेस्तदा युक्ता ऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु सजाती-
यं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावर्त्येत न त्वकृत्रिममपि । तदैतदु-
च्यते । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभ-
योरपि ग्रहणमित्यर्थः । अस्ति च संख्याप्रदेशेषु भयग्रहणे लिङ्गं
संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति सूत्रे शदन्तपर्युदासः । न
हि कृत्रिमा संख्या शदन्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्च-
कृत्त्व इत्यादि सिद्धं भवति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे त-
दन्तग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवल्योः संज्ञायाः प्रयोज-
नाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । तद्धितविधौ हि ङ्याप्-
प्रातिपदिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिक-
त्वमस्तीति बोध्यम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । बहु-
पूगणसङ्घस्य तिथुक् । वतोरितिथुक् । षट्कतिकतिपयचतुरां
शुगिति सूत्रैर्दृष्टि परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां ङटो
निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण । ननु बहुपू-
गणसङ्घेत्यादौ विशेषाश्रयणात्संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगण-
शब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचिनो-
रप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरितार्थ-

त्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्य-
कल्पनस्य गौरवपरास्तत्वात् । भूर्यादीनां त्वनियतसंख्यावा-
चिनां ग्रहणं न भवति नियतसंख्यावाचिनां पञ्चा-
दीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसि-
द्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । नन्वेवमपि बहुगण-
योरिव पूगसंघादीनामपि धा शस् कृत्वसुजादिसंख्याकार्यप्र-
सङ्गः । न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूगादीनां तु ङ-
द्विषयकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्तेः । समानत्वेन एकसूत्रोपात्त-
त्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत् । मैवम् । लक्ष्यानुरोधेन
कचित्सामान्यापेक्षं क्वचिद्विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरो-
धेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् । इमां कसृष्टिमसहमानेनै-
व सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः । अत्र वार्तिकानि ।
अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् । अर्द्धेनाधिकमध्यर्ध-
म् । एकदेशत्राचकोयमर्द्धशब्दः । तस्याधिशब्देन समासे कृते
यौगिकार्थः प्रतीयते न संख्येति वार्तिकारम्भोऽध्यर्द्धेन शूर्पेण क्री-
तमध्यर्द्धशूर्पं दिक्संख्यइत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः
ततः शुर्पादिवन्यतरस्यामित्यञ्छ्रुत्वा वा अध्यर्द्धपूर्वेति लृक् ।
अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कानि-
ति कन् । इह समासविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी ।
समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्कार्ये विधीयमान
इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । तथाचाध्यर्द्धपूर्वे-
ति सूत्रेऽध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तदुक्तं, लुकि चाग्रहणमि-
ति । अध्यर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः । संख्येत्यनुवर्त्तते । पूर-
णप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः । समास-
कन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्ध-

पञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुभिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्पैः, पूर्ववद्वष्ट-
ओ वा लुक् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम् । अधिकग्रहणं
चालुकि समासोत्तरपदवृद्धयर्थम् । अधिकया षष्ठ्या क्रीतोधिक-
षाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । तद्धितार्थेति समासः । प्राग्-
तेष्टम् । अलुकीति वचनात् लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा
नास्तीति द्विगुत्वमपि न, तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुङ् न । ततः
संख्यायाः संबत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । नन्वलुकीति
व्यर्थम् । उत्तरपदवृद्धयर्थमिति वचनादेव लुगभावस्याक्षेप्तुं
शक्यत्वादिति चेन्न । अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुग-
प्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात् ॥

ष्णान्ता षट् ॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥
षट् तिष्ठन्ति षट् पश्य, पञ्च सप्तेत्यादि । संख्येति किम् । विपुषः
पामानः । ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र नुमि कृते तस्य पूर्व-
भक्ततया नान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न
चैवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामस्थानस-
न्निपातेन कृतस्य नुमः तदविघातकत्वात् । नन्वेवमप्यष्टानामिति
न सिद्ध्यति । तथाहि । अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्य-
त्वाच्चाष्टन आ विभक्तावित्यात्वे कृते ऽनान्तत्वात्संज्ञायामसत्या
षट्चतुर्भ्यश्चेति नुन्न प्राप्नोतीति चेन्न । यथोद्देशपक्षे आत्वात्प्रा-
गेव षट्संज्ञा, अन्तरङ्गत्वात् । ततः कृतेप्यात्वे एकदेशविकृ-
तस्थानन्यतया षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे
तर्ह्युक्तदोषस्तदवस्थ एव । किञ्च यथोद्देशेऽप्यल्लविधित्वादिति-
देशो दुर्लभः । अत एव वद्वश्चेत्यचः परस्मिन्नित्यस्य फलमिति
कैयट इति चेन्न । अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्व-
स्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात् । तथाहि । नूःसंख्याया इत्याद्युदात्तत्वं

बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तो ऽष्टनृशब्दः साधितः । तस्माद्भि-
 स्यष्टभिरष्टाभिरिति रूपद्वयमुदाहृतम् तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्व-
 पक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति
 सूत्रेण षण्णां षड्भिरित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधित्वा
 झल्युपोत्तममिति प्राप्तं षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्धिभक्तिस्तदन्ते
 पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः । तद्बाधनायाष्टनो
 दीर्घादित्यारभ्यते । दीर्घान्तादष्टनः परा ऽसर्वनामस्थानाविभ-
 क्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यद्यात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्या-
 त्ताहि सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे झल्युपोत्त-
 ममिति षट्स्वरेण बाधिष्यतइति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्या-
 पि षट् संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्य-
 ते । न चाष्टनः स्वरः शसिं सावकाश इति वाच्यम् । तत्रैकादेश
 उदात्तेनोदात्तइति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । अष्टनृशब्दोन्तोदात्त इति
 समनन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्षइव तदभावपक्षेपि विभक्ते-
 रुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमे-
 व । तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यतइति स्थितम् ।
 न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
 उभयज्ञापकत्वसम्भवात् । न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यतइति नियमः ।
 यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात् । तच्चैकमनेकं वेत्य-
 न्यदेतत् । प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति
 दिक् । यदि तु ण्णाः षकारनकाराकारा अन्ते यस्याः सा ण्णा-
 न्तेति प्रकृतसूत्रएवाकारोपि प्रश्लिष्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र ष-
 ट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । आद्वाभ्यां
 हरिभ्यामिन्द्रयाहीत्यादावाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते त-
 स्मादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः किन्तूक्तप्रकार एवादत्तव्यः ।

इति स्थितम् । तथा सप्तमे योगविभागं कृत्वा तद्वलेनापि द्वेधा
भाष्ये समाहितम् । तथाहि । षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति
विभज्यते अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते । तेन ष-
ड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः । न चैवं
जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औशत्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः ।
अथ बाह्वन आ विभक्तावित्यस्मादनन्तरं राय इति योगं विभ-
ज्य हलीत्युभयोर्योगयोः शेषो व्याख्येयः । तेनाष्टानामित्यत्र
नुटः पश्चादेवात्वं न तु ततः प्राक् । न चैवं जश्शसोरात्वं न स्या-
दिति वाच्यम् । लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देष्टव्ये ऽष्टाभ्य औशि-
ति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्वं
तत्रैवौशत्वं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमि-
ति । स्यादेतत् । हलीति यद्युभयोः शेषस्ताई प्रियाष्टनशब्दे
औजसमौद्गश्टाङ्केऽसिङ्सोसाम्ङ्योऽस्मै वैकल्पिकतयेष्यमाण-
मात्वं न सिद्ध्येत् । न च तत्रात्वं नेष्यतएवेति वाच्यम् । इतः प्राची-
नपक्षाणामतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यतएव विभ-
क्तिमात्रे तद्विधानात् । न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्रा-
भ्यां विधीयमानौ लुगनुटौ यथा गौणतायां न स्तस्तथात्वमपि
न स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुगनुटोर्विधौ हि षड्भ्य
इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्यएव तौ
प्रवर्त्तते । आत्वाविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणोपि प्रिया-
ष्टाभ्यामित्यादावात्वं प्रवर्त्ततएव । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपद-
स्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृता-
त्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये चाष्टौ परमा-
ष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति तदंशेनानुपप-
त्तिरिति वाच्यम् । औशत्वं हि लुगनुटाविव गौणत्वे न भव-

ति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानु-
 करणेऽप्येकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति अष्ट इति
 वा । स्पष्टं चेतादिहैव सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तथा चौशत्वविधौ
 कृतात्वनिर्देशबलेनानुपीयमानमात्वमपि प्राधान्यएव स्यान्न
 तु गौणतायामिति तदंशेऽप्यनुपपत्तिसाम्यात् । तस्माद्, हलीत्यु-
 भयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः । टाङ्केळसिळसोसाम्सु तथैवौ-
 जसमौट्छसि ॥ प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वमर्माष्वपि । फल-
 भेदे महत्येवं कथं पक्षविकल्पनम् ॥ अत्रोच्यते । प्रियाष्टन्-
 शब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव । हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्यएव
 सिद्धान्तितत्वात् । तथा सत्यौजसोः क्रमेण प्रियाष्टानौ प्रिया-
 ष्टान इत्येव रूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपीत्याशंक्य
 यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च । अत एव यथालक्षणमिति
 प्रतिक्रिमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटो ऽव्याख्यत् ।
 एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभा-
 षया गौणतायामजादिष्वत्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः ।
 उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात् । तस्मात्प्रियाष्टनः सर्वेषु
 वचनेषु राजन्शब्दसाधारणं रूपं हलादौ तु हाहाशब्दसा-
 धारणमपरं रूपम् । औशुटोस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणि-
 गिकः पन्थाः । अत एव सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्ते-
 न गौणत्वऔश्न भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवा-
 ष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंतग्रहणमन्नेष्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा
 प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्न भवतीति काशिका संगच्छते ।
 अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदन्तविधिश्चान्नेष्यते ।
 प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रंथो
 ऽपि सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्वाधत्वात् । हरदत्तस्त्वष्टा-

भ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय य-
था पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यतइति
प्रतिज्ञायाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूप-
स्य ग्रहणं नार्थस्य तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति तत्रापि विक-
ल्पितत्वात् । प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यापि भवति । तत्रा-
प्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छंति प्रियाष्टः पश्ये-
त्याद्यात्वाभावपक्षेप्यल्लोपे ष्टुत्वं प्रियाष्ट इति भवतीत्यंतेन ग्र-
न्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथम-
भिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः । अल्लोपे ष्टुत्वमि-
त्यपि तदुक्तिश्चिन्त्यैव । पूर्वस्मादापि विधावल्लोपस्य स्थानि-
षद्भावेन ष्टुत्वायोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवादिति
निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवाद-
त्वात् । ननु रषाभ्यां नो ण इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न
तु ष्टुत्वविधिलभ्यमपि विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न ।
अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति सूत्रं संपूर्णं रषाम्यामिति सूत्रे अनुव-
र्त्य तत्रत्यस्य णग्रहणस्य पदांतस्येतिनिषेधसूत्रस्य च भा-
ष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । न च
मूर्द्धन्यशब्देन घुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति सूत्र-
काररीत्या कथांचित्संभवन्नपि न्यायोत्र भाष्यानुरोधात्प्राज्य ए-
व । तथा च शर्पूर्वाः खय इति सूत्रे खपूर्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति वा-
स्तविकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह । अभ्यासजश्चत्वं सिद्ध-
मित्येव एत्वतुग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । तथा च हलादिः शेषे
कर्त्तव्ये तुकश्चुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चत्वेन सि-
द्धतयोचिच्छिषतीति रूपं सिद्धमिति तदाशयः कैयटेन वार्णि-
तः । तदेवं प्रियाष्टन इत्याद्येव रूपमुचितम् । न चैवं पूष्ण-

इत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यम् । तत्रादकुप्वाङिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

इति च ॥ इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति सन्ति, कत्यद्राक्षीः । षट्त्वाज्जशसोर्लुक् । संख्येति किम् । पातेडिति पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । बहु गणवतुसंख्या । इति । संख्येत्यनुवर्त्तते । ततः षणान्ता षट् संख्या इतीत्युभयमप्यनुवर्त्तते । पूर्वसूत्रेऽप्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । संख्या-प्रश्नविषयस्यैव ङोर्ग्रहणं न त्वौणादिकस्येति ॥

क्तवतू निष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । कृतः । कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा । संज्ञया च विधानम् । वक्ष्यति हि तृतीये, निष्ठेति । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाविज्ञानात् । तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भाविष्यतीति । स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु श्रवणार्थं, तेषां लोपविधानात् । तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र क्वानुबन्धकार्यं भवतु क्व वा नेति तु निश्चेतुमशक्यम् । न च काकादिबहुपलक्षणस्यापि व्यावर्त्तकता भाविष्यतीति वाच्यम् । काकादिनापि हि वेदिका-पुण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते तद्वलाच्चोङ्गीनेपि काके व्यवहारो न सङ्कीर्यते । न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते क्त-प्रत्ययतन्प्रत्यययोः काकादिकल्पौ हि ककारनकारौ तदपगमे संवृत्ते तइत्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो अर्था एवात्र वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते । तथा लूनः शालिरिति केन चित्प्रयुक्ते

लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालवलात्कप्रत्ययो ऽयमिति निर्णीयते । लोत-
मालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयु-
क्त इति निर्णीयते । हसिमृग्रिण्नामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन्नित्युणा-
दिसूत्रात् । लोतः स्यादश्वमेषयोरिति तु पञ्चपादीवृत्तौ स्थित-
म् । तथा प्राभित्त घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमा-
ल्लुङ्गन्तस्यायं प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते । स्यादे-
तत् । अञ्जिघृसिभ्यः क्त इति क्तप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति
व्युत्पादितम् । तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् । ततश्च निष्ठा च द्वय-
जानदिति स्वरः स्यात् । निष्ठान्तं द्वयच्कं संज्ञायामाद्युदात्तं
स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः । न चेष्टापात्तिः । घृतंमिमि-
क्षइत्यादावन्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहुः । अतः
कृकमीतिसूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः
क्व चिद्व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइति । अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति ।
यद्वा घृतादीनां चेति फिदसूत्रेण सिद्धम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य

प्रथमे पादे पञ्चमान्हिकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः ।
तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिप-
दार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स त-
द्गुणसंविज्ञानः । तत्र सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहः । तच्छ-
ब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते । एवं चित्रा गावो यस्य
स इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दा-
र्थप्राधान्यं स्यात् । न चैवाविधेये बहुव्रीहिरिष्यते । यत्तु वृत्ति-
वाक्ययोर्विशेष्यैक्यसम्पत्तये चित्राणां गत्रामयमित्यादि विग्रहव-
र्णनं मीमांसावार्त्तिके कृतम् । तत्तु न मुनिवचसामनुकूलम् ।

अप्रयमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात् ।
भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्रा-
क्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात् । द्वितीयो श्रितातीतादिभि-
स्तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि षण्णां त्रिकाणां समास
उक्तस्तदपेक्षया शेषः प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति
दृष्टे देवे गत इत्यादेरिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं
बहुव्रीहित्वम् । किञ्च मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात्कथं
चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः । ननु दण्डीत्यादावपि दण्ड-
स्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्रीत्यायमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि
सुतरां मुनिवचनाविरोधः । तदस्यास्त्यस्मिन्निर्दिष्टे सूत्रेण प्रथमा-
न्तादस्त्युपाधिकात्सबन्धिनि मतुब्बिधानात् । समर्थानां प्रथ-
माद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च । नन्वेता-
न्यपि सूत्रवार्तिकभाष्यवचांसि कथं चिज्जंक्त्वा नेष्याम इति
चेत् । समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदवि-
धिभिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसम्प्रदायद्विपरीत-
मेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किंकिं न कुर्यात् किन्तु व्याक-
रणाधिकरणे सिद्धान्तितं व्याकरणप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया
व्याकुलयसीति परम्पर्यनुयोगे समाधानं विभावये । तस्माच्चित्ता
गावो यस्येत्येव विग्रहः सकलशिष्टसम्प्रदायासिद्धौ मुनित्रयव-
चसामनुकूलश्चेति दिक् । आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुज्झताव-
यवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये
प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमा-
ना सर्वनाम संज्ञा ऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्ततइति युक्तं तद्गुणसं-
विज्ञानत्वम् । हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाश्वेह लिङ्गम् । जक्षित्याद-
यः षडिति सूत्रे तु जक्षिति योगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसा-

मध्यादेव इत्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एतेन कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेष इति चतुर्थे वक्ष्यते । तथेहापि नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यतइति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सह विवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति । तत्सामर्थ्याच्च सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारांतरजुषां च पाठे प्रमाणाभावादेव विशेषे ऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्युभयमपि न भवति । गणकार्यं यथा त्यदादीनामः । तद् नाम कश्चित् । अतिक्रान्तस्तपतितत् । तथा ऽङ्गुतरादिभ्यः । अन्यमतिक्रान्तमत्यन्यम् । अतिक्रतरम् । संज्ञाप्रयुक्तं यथा, सर्वनाम्नः स्मै । अतिसर्वाय । तदेतदाभिप्रेत्योक्तं वार्तिककृता, संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्पर्युदासः पाठितानां संज्ञाकरणमिति । तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्तं इतरं प्रत्यनुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितम् । यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञां शपेक्षते । यथा युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यादि, तदुपसर्जनत्वेपि भवत्येवेत्यवधेयम् । न चैवं युष्मद्युपपदइत्यादावपि त्वमादिप्रसङ्गः । लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । अभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । द्वंद्वेचेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्त-

सिल् बल् अकच्च सिद्धयति । न च तसिलादिविधौ प्रातिप-
दिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भाविष्य-
तीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति निषेधा-
त् । न चैवमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्गः । उपसर्जनपर्युदासस्यो-
क्तत्वात् । अत एव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्ये-
ष । स्यादेतत् । असः अतस्मिन् अनेष इत्यादावप्यत्वसत्वास्मिन्ना-
दीनि न स्युः । अतिसर्वइत्यत्रोपसर्जनत्वात् । तथा चाब्राह्मण इं-
त्यादेर्ब्राह्मणभिन्नइत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्व-
न्ति । सत्यम् । वैयाकरणमेते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव ।
नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांतितत्वात् । तथाहि । आरो-
पितत्वं नवर्थः । तथा च मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकप-
टब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोयं ब्राह्मण इत्येव
शब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं
न तु शाब्दोपमर्थः । अत एव एतत्तदोरीति सूत्रे ऽनञ्समास-
इति सार्थकम् । अत एव चौत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थ-
प्रधानतापि निर्वहतीति दिक् । ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि
भाष्यविरोधः । तत्र हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य
प्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग
उद्धृतः । सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्याभिधायिनो ङेः स्मै
स्यादित्यादिनोक्तरीत्या तदंतविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समु-
दायस्य सर्वनामतयार्थद्वारकाविभक्तियोगाश्रयणोपि स्मायादिप्रसं-
गस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्भा-
ष्ये अथवा महतीयं संज्ञा क्रियतइति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति गृ-
हाण । ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि पूर्वपदात्संज्ञायामग इति
णत्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एव निपातनाणत्वाभा-

वः । सणत्वं तु रूपमसाध्वेव । निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधि-
 सत्वात् । अत एव शाश्वत्क इत्याद्यप्यसाध्वेव । येषां च विरो-
 धः शाश्वतिक इति निपातनेनेमुक्तान्तादित्यस्य बाधितत्वा-
 त् । नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्यइति निपातनेन सन्ततशब्दो
 बाध्येतेति चेन्न । तत्र सातत्यइत्यनेनैकदेशानुपातिद्वारा लुम्पेद-
 षश्यमः कृत्य इति पूर्वाचार्य्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् ।
 नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पोष्वाति पुराणशब्देन पुरा-
 तनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । सत्यम् । पृषोदरादिषु पुरातनश-
 ब्दस्य पाठो बोद्धव्यः । आगमशास्त्रस्याव्ययाटिलोपस्य चानि-
 त्यतामात्रं पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यतइति तु तत्त्वम् । तदेवं बा-
 धकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितम् । यद्वा । नेदं संज्ञासूत्रम्-
 किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वा-
 दीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा तिङो गोत्रादी-
 नि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगं
 विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्येतयोरर्थयोर्यानि वर्तन्ते तान्येव गो-
 त्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते तेन चनचिदिव-
 गोत्रादितद्धिताम्रोडितेष्वगतेः कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सू-
 त्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि । ननूक्त-
 रीत्या त्यदादीनाम इत्याद्यन्तर्गणकार्यं सिद्धयतु सर्वनाम्नः
 स्मै इत्यादिकं तु कुत्सनसकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चे-
 न्न । गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि
 भेदः । यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञाविधेया गणशुद्धिस्त्वार्थिकी आर्म्मस्तु-
 पक्षे गणशुद्धिः शाब्दी कुत्सनादिव्यावृत्तिस्त्वार्थिकी अथवा भयम-
 नेन क्रियते पाठशुद्धिः संज्ञा च । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणापन्यतमाश्रय-
 नात् । तत्र सहविवक्षां विनापि वाचनिक एकशेषः । आकृतिप-

से हि प्रत्याख्यातं सरूपसूत्रमिको गुणवृद्धीत्यादिबच्छास्त्रप्रक्रिया-
 र्थं तत्सहविवक्षां विनाप्येकशेषं विधत्ते । तदित्थं पञ्चापि प-
 क्षाः स्थिताः । संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि
 सिद्ध्यति । न चासौ पदकार्येष्वेवेति वाच्यम् । विशिष्टरूपो-
 पादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सृजे । वार्त्तिकरीत्या
 त्वेकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञेति
 संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यतइत्यापि समाधानान्तरं बोद्ध-
 व्यम् । यद्वा । पूर्वपराधरेति गणसूत्रे ऽसंज्ञायामिति योगं विभ-
 ज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येयः । उक्ताः सर्वादयो वक्ष्यमा-
 णाः स्वादयश्चासंज्ञायामिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्व-
 र्यसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलम् । नन्वनुपसर्जनादिति योगं प्रका-
 रान्तरेण व्याख्याय तद्वलेनैवान्तर्गणकार्यं वारितं भाष्ये ।
 तद्यथा । अनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अः आदिति च
 छेदः । अश्च अच्च तयोः समाहारः आत् । अकारात्परौ अ
 अत् इत्यादेशौ यत्र क्रियेते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परि-
 भाषार्थः । तेन त्यदाद्यत्वमङ्गतरादिभ्य इत्यदङ्भावश्च गौणता-
 यां न भवति । अकारात्परत्वेन विशेषणत्वं किम् । पञ्चम्या
 अत् युष्मानतिक्रान्तेभ्योति युष्मत् । एकवचनस्य च युष्मान-
 तिक्रान्तानति युष्मत् । न ह्ययमकारात्परौ विधीयतइति । तथा
 चोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्यथासिद्धौ किं महासंज्ञयेति चेन्न ।
 अतिसर्वायेत्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुप-
 सर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते । एतदपरितोषादेव हि भा-
 ष्ये पक्षान्तराश्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं
 परिभाषात्वेनापि नोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रख्यानमेव भवतीत्य-
 धेयम् । स्यादेतत् । कौम्भकारेयसिद्धये सूत्रमारम्भणीयम् ।

तत्र हि कुम्भकारीशब्दादेव ढगुत्पादायितव्यः । अन्यथा कुम्भे-
 त्युकारस्य वृद्धिर्न स्यात् । तथा च विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्त-
 ताप्येष्टव्या सा च तदैव निर्वहति । यदि टिड्ढाणञिति सूत्रे
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽणित्यनेनाणन्तग्रहणे तेन च प्रातिप-
 दिकविशेषणादणन्तान्तं प्रकृतिः स्यात् । तच्च समासप्रत्यय-
 विधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति
 च प्रतिषेधाद् दुर्लभम् । अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्या-
 न्तु प्रधानेन तदन्तविधौ ज्ञापिते कौम्भकारेयः सिद्ध्यतीति
 स्पष्टमेव । न च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया
 कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययोस्त्विवाच्यम् । अणिति हि त-
 द्दितोपि गृह्यते । औपगवीति यथा । कृद्ग्रहणइति परिभाषा
 तु कुन्मात्रग्रहणे प्रवर्तते न तु कृदकृद्ग्रहणे, प्येवमर्थमेवेदं सूत्र-
 मिति भाष्यकृतैव चतुर्थे स्थापयिष्यते । तत्कथमिहोक्तमनुप-
 सर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यातइति । अत्रोच्यते । चतुर्थे-
 सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते । निष्कर्षे तु क्रियमाणे सू-
 त्रवैधर्म्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायतइति ।
 तथाहि । कारशब्दान्ङीबुत्पत्तावपि कौम्भकरोयः सिध्यत्येव
 ष्यङ्ः सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता पठिष्यमाणया वाचानि-
 कया स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषयानुपसर्जने स्त्रीप्रत्य-
 ये तदादिनियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दाद्ढनुत्पत्तेः । अत एव
 हि परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ष्यङन्तस्योच्यमानं सम्प्रसा-
 रणं परमकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि भवत्येव । न चैवप्रतिका-
 रीषगन्ध्यापुत्र इत्यादावातिप्रसङ्गः । अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोप-
 सर्जने तदादिनियमसत्त्वात् । न चैवमर्थपिप्पलीत्यादौ हल्ङ्या-
 दिङोपो न स्यादिति वाच्यम् । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहण-

सामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापित-
 त्वात् । वस्तुनस्तु निष्कौशाम्ब्यादौ समुदायस्याङ्घ्याबन्तत्वेप्य-
 वयवस्य ङ्घ्याबन्ततया ततः परस्य सोर्लोपप्राप्तेनैतज्ज्ञापकम् ।
 अर्द्धापिप्पल्यादावप्यवयवस्य ङ्घ्यन्ततयैव निर्वहः । न च
 विहितविशेषणता वक्तुं शक्या । या सेत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र
 हलन्ताद् विहितत्वेन निर्वहः । कर्त्ता हर्तेत्यादावलोपापत्तेः ।
 यः स इत्यादौ लोपापत्तेश्च । यद्वा । सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृति-
 राक्षिप्यते हलन्त्यसूत्रे कैयटग्रन्थनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्ण-
 नात् । एवं च ज्ञापकं सुस्थमेकदेश्याप्रकृतित्वात् । अत एव
 पञ्चमसमाप्तौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे च कैयटेन ज्ञापकत्व-
 पक्ष एवोक्तः । ननूभयथापि माला दृष्टेत्यादौ समुदायादाबन्त-
 त्वप्रयुक्तः सुः स्यात्ततश्चैकपद्यैकस्वर्ययोरापत्तिः । एकवाक्यत-
 या विधिरिति पक्षेपि पञ्चतिकल्पामित्यादिसिद्धयएकवचनमुत्स-
 र्ग इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेन्न । ङ्घ्याबग्रहस्यान्यार्थत-
 या यथा कथंचित्प्रातिदिक्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणेन ङ्घ्याबन्त-
 त्वात्सुबुत्पत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदि-
 कत्वात् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि
 स्थास्यति । न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दाद्ढक् स्यादेवेति वा-
 च्यम् । एकाङ्गद्विवचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः । कुम्भेनैका-
 र्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च । कि-
 ङ्च सुत्रमारभमाणस्याप्येवैव गतिः । औपगवीत्यादाविव केव-
 लात्कारशब्दादपि कदाचिन्ङीप्प्रसंगेन कौभकारेये पाक्षिकदो-
 षस्य त्वत्पक्षेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत् । अक्रियमाणेस्मिन्सूत्रे
 कुम्भकारीत्यत्र ङीवेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणंतस्य
 स्त्रीत्वेनायोगात् । यस्य च स्त्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य, न तद-

णन्तम् । तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगन्तव्यः । स च यथा पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति न षट्स्वस्त्रादिभ्यः, प्रियपंचा द्रौपदी, वनोरच, अतिधीवरीति तथा टिदादावपि स्यात् । ततश्च बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्गः । अतो निषेधमूत्रमिदं सार्थकम् । ननु पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते टिड्ढाणञित्यादौ तूपात्तं टिदादिकमेव तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न ङीप् । कुम्भकारीत्यादौ त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादापि ङीप् भविष्यतीति चेन्न । एतद्विषयविभागस्य दुरुहताया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्योचितत्वात् । नैतदेवम् । आरब्धेऽप्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीयत्वात् । अन्यथा पंचाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेऽपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्या टाप्प्रसङ्गात् । अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादजाद्यतष्टावित्यत्र टिड्ढाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते वनोरचेत्यादौ तूपात्तं तदन्ते चेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव । स्यादेतत् । तदन्तविधिज्ञापनार्थमेवेदं सूत्रमारम्भणीयम् । न चामहत्पूर्वेत्यनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य ज्ञापकत्वायोगात् । पंचाजीत्यादिसिद्धयर्थमजादिभिः स्त्रीत्वं विशेष्यतइति हि वक्ष्यते । तथा च महाशूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावप्यवयवस्यातथात्वेन सत्यपि तदन्तविधौ टाप् न प्राप्नोतीति कथं तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः पर्यवस्येत् । मैवम् । इतरैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणोऽपि शूद्रशब्देनाविशेषणात् । एवं च स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यवसानम् । न चैवं पंचशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्गः । जातिरित्यनेन शूद्रस्य विशेषणात् । स्यादेतत् । पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीतइतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम् । तथा हि । अप्रधानमुपसर्जनम् । तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यव-

हारात् । ततश्चापिशलिना प्रोक्त, मिश्रश्चेत्यण् । ततोऽध्येज्यां
तदधीतइत्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । आपिशला ब्राह्मणी
अत्र प्रोक्तार्थस्याणोऽप्रधानत्वात्तदन्तान्न ङीप् । अण्यः अः अनु-
पसर्जनमप्रधानमिति विशेषणात् । न चैवमप्यध्येज्यामुत्पन्नस्याणो-
नुपसर्जनतया तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य लुप्तत्वात् ।
न च प्रत्ययलक्षणं शक्यम् । वर्णाश्रये तन्निषेधात् । टिड्ढाणवित्य-
श्च ह्यत इत्यनुवर्तते । अणा च अकारो विशेष्यते । अण्यो ऽकार
इति न तु विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः । वर्णस्याप्राधान्ये
प्रत्ययलक्षणापत्तेः अतृणेऽदित्यत्र तृणह इस्वत् । ननु स्त्रियामि-
त्यनेनाणो विशेषणान्नोक्तदोष इति चेन्न । काशकृत्स्निना प्रो-
क्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । अ-
त्र द्वितीयेणि प्रोक्ताल्लुगिति लुप्ते प्रथमोऽप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्न इति
तदन्ताद् ब्राह्मण्यां वर्तमानान् ङीप् स्यात् । तस्मात्प्रधानाद्यथा
स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारंभणीयं सूत्रमिति । अत्रो-
च्यते । अध्येज्यामभिधेयायामण ईकारेण भावितव्यम् । यश्चे-
द्वाध्येज्यामणुत्पन्नः स लुप्त एव । यश्च श्रूयते । तस्मादीकार
उत्पन्नो लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्-
थत्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यातइति भग-
वदुक्तिर्निर्वाधैवेति दिक् । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व विश्व
उभ उभय इतर इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम
सिम, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्
तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि यष्मद् अस्मद् भवतु किम्
इति । तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगाशि-
रामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेन्तदात्तत्वं गणे निपात्यते तेन सर्वेषां वि-

कार इत्यत्रानुदात्तादेरन् सिद्धः स ह्यनुदात्तादिप्रकृतिकाद्भि-
धीयतइति ऋचाप्सूत्रे भाष्ये स्थितं, प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्या-
द्युदात्त एव । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव
नित्यं द्विवचनान्तः । यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते ।
न ह्यत्र स्मायादयः सम्भवन्ति । काकचोस्तु नास्ति रूपे स्वरे
वा विशेषः । अवग्रहस्तु कप्रत्ययेपि पदकारैर्न क्रियते, चित्र इ-
द्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात् । न चोभा-
भ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति पाक्षिक-
तृतीयासिद्धयर्थं मिह पाठ इति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वा-
सां प्रायदर्शनमिति वार्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता सर्वना-
म्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्त्तिकमपि सर्वनामसंज्ञा-
सापेक्षमेवेति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात् ।
अत एवाग्नेन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेन ॥
अत्रोच्यते । उभशब्दस्तावद् द्विवचनमात्रविषयः । वृत्तौ तु द्विवच-
नलोपात्तासौ प्रयुज्यते । उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति
विग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । कथं तर्हि उभस्थाने उभ-
यशब्दसिद्धिरिति चेत् । इत्थम् । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभा-
दिति योगो विभज्यते । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दा-
दवयविन्यर्थे अयच्स्यात् उभयोमणिः । ततो नित्यम् । उभशब्दा-
द् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् । अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे । तदे-
तदुक्तं वार्त्तिककृता, उभयोन्यत्रेति । एवं स्थिते उभयत उभय-
त्रेत्यादाविव कप्रत्ययेप्युभय एव प्राप्तः । अकचि तूभकावित्या-
दि सिद्धयति । न चेहाप्युभयइति स्यादेवेति वाच्यम् । अक-
जर्थं सर्वादिषु पाठेनायचो बाधात्, अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरि-
ति दिक् । स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्याद्युदात्तार्थं पाठ इति तु न

युक्तम् । गणएवान्तोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् । अत्यथोभे
भेद्रं जोषयेते, उभा उ नूनम् । उभाभ्यां देव सवितः, सपत्यत उभ-
योर्नृम्णमयो, रित्यादावाद्युदात्तप्रसङ्गात् । उभयशब्दस्त्ववयवद्व-
यारब्धे ऽवयविनि वर्त्तते उभयो मणिरिति यथा, श्यामलोहि-
ताभ्यामवयवाभ्यामारब्ध इत्यर्थः । तिरोहितावयवभेदत्वादेकव-
चनम् । उभयमेव वदन्ति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायद्वयघटि-
तः समुदायोर्थः । तिरोहितावयवभेदत्वं तु तुल्यमेव । यदा तु
वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्त्तते तदा वर्ग्यभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभे-
दविवक्षयोद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनान्त एव, उभये देवमनुष्याः ।
तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा । यदा
तु प्रागुक्तीत्योभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तादृशमेव मणिद्वयं स-
ह विवक्ष्यते । तदैकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति । अनभिधानाच्च न
भवति । तथा च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृतद्धितानां
ग्रहणं च पाठइति भाष्यमवतारयन्कैयट आह । उभयशब्दस्य
द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति । हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे
उभयशब्दाद् द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पचतिकल्पं
पचतिरूपमित्यादावतिप्रसंगं वारयितुमित्याह । इहायजादेशस्य
स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्तरतया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि वि-
भाषा प्राप्नोति व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा-
नित्यमेव जसि सर्वनामतेति केचित् । विभक्तिनिरपे-
क्षत्वेनान्तरङ्गया नित्यसंज्ञया बहिरङ्गा वैकल्पिकी बाध्य-
तइति तु सिद्धान्तः । न वेति विभाषेति सूत्रे भा-
ष्यकारस्त्वाह । अयज् प्रत्ययान्तरमेव न त्वसौ तस्यादेश उ-
भाद्युदात्त इति सूत्रे तयपो ऽननुवृत्तेः । न चैवमुभयीत्यत्र दि-
द्वाणाञ्चिति सूत्रेण तयवन्तत्वप्रयुक्तो ङीप् न स्यादिति वाच्य-

म् । तत्र मात्राजिति मात्रशब्दात्प्रभृत्ययचश्चकारेण प्रत्याहार-
ग्रहणात् । एवं च तयग्रहणमपि न तत्र कार्यम् । यद्वा
द्वयसजिति प्रत्याहारः । तथा च दधनज्मात्रचोरपि ग्रहणं न
कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवम् । वस्तुतस्तु प्रमाणे मात्रच्द्वयस-
च्दधनच इति पाठ्यामिति भाष्याशयः । तथा च ततोपि ला-
घवम् । न चैवं कति स्त्रिय इत्यत्रातिप्रसङ्गः । अत इत्यनु-
वृत्तेः, न षट्स्वस्त्रादिभ्य इति निषेधाद्वा । न चैवं तैलमात्रे-
त्यादावतिप्रसङ्गः । सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारे ऽसन्निविष्टत्वा-
दिति । अत्र कश्चित् । उभयेत्यर्थपरो निर्देशः । तेन व्यर्था
द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति माघप्रयोगः समर्थितो भवतीत्या-
ह । तन्न । अर्थपरतायां वृत्तिकाराद्यभियुक्तवचनानुपलम्भात् ।
महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यतइति चेत् । न । महाकविभिरे-
व तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगात् । तथा च माघः । गुरुद्वयाय
गुरुणोरिति । कालिदासोपि । अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न-
इति । श्रीहर्षश्च । अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेपि तस्मि-
न्न नतिप्रयोजन इति । तस्माद् द्वयं द्वैधमिष्यन्ति गच्छन्तीति
द्वेषस्तेषां द्वेषामितीषेः किवन्तस्य रूपं बोध्यम् । यत्तु कश्चि-
दाह । चाक्रवर्मणव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपग-
मात्तद्वीत्यायं प्रयोग इति । तदपि न । मुनित्रयमतेनेदानीं
साध्वसाधुविभागस्तस्यैवेदानींतनशिष्टैर्वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वा-
त् । दृश्यन्ते हि नियतकालाः स्मृतयः । यथा कलौ पाराशरस्मृ-
तिरित्यादीति शताच्च अन्यतावशतइति सूत्रे सर्वैकवाक्यतया
सिद्धान्तितत्वात् । इतरइतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह प्रयोजनं सर्वना-
माव्ययसंज्ञायामिति चात्रानिक स्तदन्तविधिः, केवलयोः संज्ञायाः

प्रयोजनाभावाद्वा । अन्यो भिन्नः । अन्यतरान्यतमशब्दाव-
व्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तेते इति पस्पश्यायां
कैयटः । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् सर्वनाम-
कार्यम् । नाप्यङ्गतरादिभ्य इत्याद्यन्तर्गणकार्यम् । तथा च
प्रयुज्यते न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तम इति । शाकटायन-
स्त्वन्यतरान्यतमौ इतरद्वयमान्तौ व्युत्पादितवान् । तन्मतेष्व-
न्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोन्तर्गणकार्यं सर्व-
नामसंज्ञाकार्यं च न लभ्यतइति तद्व्याख्यातारः । इत-
रस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्या-
यौ, तत्रैक उदात्तः परो ऽनुदात्तः । एतं त्वं मन्ये दश पुत्रमुत्स-
मित्युदात्तस्य प्रयोगः । उत त्वः पश्यन्नित्यादिरनुदात्तस्येति
विवेकः । केचित्तु त्वदिति तान्तमेकं पठन्ति । तथा च
जयदेवः प्रायुक्तः । त्वदधरमधुरमधूनि पिवन्तमिति । त्वत्तो-
न्यस्या अधर इति षष्ठीतत्पुरुषो न तु तवाधरस्त्वदधर इति ।
पश्यति दिशिदिशि रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वया-
पत्तेः । अनुदात्तश्चायम् । त्वत्वसप्तसिमेत्यनुचानीति फिदसूत्रात् ।
तथा च प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूत उत्वादिति । त्वदिति
सर्वनामसु पठितोनुदात्तोयमन्यपर्याय इति तद्व्याख्यायां
वेदभाष्यकाराः । इह प्रागुक्तीत्योदात्तानुदात्तयोरकारान्त-
योरनुदात्तस्य तकारान्तस्य च प्रामाणिकत्वं निर्विवादमेव ।
गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः । तत्राप्यनुदात्तस्याकारान्तस्य ग-
णपाठे न संशयः । उतो त्वस्मै तन्वमित्यादिप्रयोगात् ।
अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशय उदात्ततम-
योगाणां तत्रौदासीन्यात् । तस्मात्तान्तस्याकजादिकमुदात्तस्य
वा स्मायादिकं क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते नवेति विभा-

व्य तत्त्वं निर्णयं बहुश्रुतैरिति दिक् ॥ वस्तुतस्त्वाद्यस्य तान्त-
च्छेद एव युक्तः । अन्यथा ऐक्ष्वाकशब्द इव स्वरसर्वना-
म्ना एकश्रुत्योभयसङ्ग्रहसम्भवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यादिति
ध्येयम् । त्वे वसूनि त्वे राय इत्यादयस्तु शेषप्रत्ययान्तस्य
युष्मदः प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य । पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्ये-
तिशब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । नेम इत्यर्द्धे । प्रयो-
गश्च, प्रनेमस्मिन्दृष्टे सोम इति । समः सर्वपर्यायः । नभन्ता-
मन्यके समे । मानोवृकायवृक्येसमस्मै । उरुष्याणो अघायतः
समस्मात् । उतोसमास्मिन् । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न स-
र्वनामता । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् । कृन्मे-
जन्त इति सूत्रे एते दोषाः समा भूयांसो वेति भाष्यकारप्रयोगा-
च्च । एतेन समे यजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः । सिमः कृत्स्ने
च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोरिति निघण्टुः । आद्राक्षीवास-
स्तनुते सिमस्मै । उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात् । यद्यपीह त्व-
स्वसमसिमेत्यनुचानीति प्राप्तं तथापि सिमस्यार्थवृत्तेन उदात्त
इत्युदात्तता । अथर्ववेदप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेपीत्यभियुक्तै-
र्व्याख्यातत्वादित्यवधेयम् । पूर्वपरावरोत्तरापराः पञ्च दिक्कालयो-
स्तदवच्छिन्ने च । पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाप्यां
पूर्वस्मिन्गुरावित्यादि । दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छि-
न्नेच । अर्थनियमश्चायं व्यवस्थायामित्युक्तेर्गम्यते । स्वाभिधेये-
नापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था । पूर्वादिशब्दानामुक्तो-
र्थो हि नियमेन कं चिदवधिमपेक्षते । स्थागापापचो भावइति
क्तिनि प्राप्ते ऽत एव निपातनादङ् । व्यवस्थायाम् किम् । दक्षिणा
गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्त-
रे वा शक्तः । कथं तर्हि तथा परेषां युधि चेति कालिदासः ।

अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादि च । अत्राहुः । देशवाचित-
या व्यवस्थात्रिषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रति-
वादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्ष-
णिकत्वमुपसर्जनत्वं किन्तु स्वार्थविशिष्टार्थोत्तरसंक्रमः । स
तु न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्ति-
मप्रविष्टस्य । अत एव तस्माद्वन्हिमानित्यादौ ज्ञानलक्षणापक्षेपि
सर्वनामकार्यं, तद्योहं सोसौ योसौ सोहमित्यत्र भागत्यागलक्षण-
यामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति । भूवादिसूत्रएतान्यपीत्येतत्प्र-
तिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थ इति कैयटश्च । वस्तुतस्त्वत्र शत्रुत्वादिप्र-
कारको बोधो ऽनश्वादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादेरिवार्थिकः । शब्दास्तु
देशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असंज्ञायाक्लिम् । उत्त-
राः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुपूत्तरशब्दो वर्त्ततइत्यस्तीह
व्यवस्था । प्रसिद्धत्वाच्च नावधेः प्रयोगः, मेघो वर्षतीत्यत्र जल-
स्य यथा । एवन्दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि
वस्तुतो व्यवस्थास्तीति सर्वनामकार्यं सम्भवत्येवं । न च सं-
ज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा, न च दिक्षु सा-
स्तीति पञ्चमे ऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु
चिरन्तनः कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव
प्रमाणम् । स्वशब्दस्य चत्वारोर्थाः । आत्मा आत्मीयो ज्ञाति-
धनं चेति । स्वो ज्ञातावात्मानि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां
धनइत्यमरः । यद्यपि स्वामिन्नैश्वर्य्यइति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्य-
पि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनिअप्रत्ययमात्र-
विषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मा-
त्मीययोरेव संज्ञा । आख्याग्रहणं किम् । आत्मीयत्वं पुर-
स्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आ-

त्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितम् । स्वस्मै इत्यादि ।
जसि विभाषाविधायके ऽष्टाध्यायीस्ये सूत्रेऽप्येवम् । यत्तु तत्र
स्वमात्मीयइत्येव वक्तुमुचितमात्मवाचिनो नपुंसकतया जसि
विभाषायामुपयोगाभावादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । सूत्रसा-
मर्थ्यादेवात्मन्यापि पुंस्त्वलाभात् । अत एवामरकोशेऽप्यात्म-
नीति पूर्वान्वयि स्वमिति तूत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः ।
द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति । मे-
दिनीकारोपि । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वत्मीये
स्त्रियां धनइति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यामर्थनिर्देशः
पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव पर्युदांसः । तथा च
विभाषा जसीति प्रकरणे पूर्वादीनि नवेत्येव लाघवात्कर्त्तव्य-
म् । त्रिसूत्री तु न पठनीयैवेति निष्कर्षः । अथवा गणपाठे एव
पूर्वादिनवकपाठानन्तरं विभाषाजसीति कर्त्तव्यं पूर्वादीनि चार्थवि-
शिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शङ्क्या । ने-
मस्य जसि विभाषारम्भात् । यद्वा । जम्ङासिङ्गीनां शिस्मात्स्मि-
नः; पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औङ आपः शी, नपुंसकाच्चेति, स
प्तमे न्यासः कर्त्तव्यः । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवास्तु । पू-
र्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन
सम्भन्तस्यते वाङ्मदसीत्येतदमिपूर्वं इत्यत्र यथा, तथा चेयं त्रिसू-
त्री अष्टाध्याय्यां न पाठ्येति स्थितम् । असंज्ञायामिति तु न का-
र्थमन्वर्थसंज्ञयाभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायेन वा संज्ञाया व्यु-
दस्तत्वात् । अन्तरशब्दस्तु नानार्थः । तथा चामरः । अन्तरम-
वकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहि-
रवसरमध्येन्तरात्मनि चेति । तत्र बहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थ-
योः संज्ञा । बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्ये अन्तः

रे अन्तरा वा गृहाः । नगरबाह्याश्चण्डालादिगृहा इत्यर्थः । द्वि-
 तीये नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोपि करणव्यु-
 त्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः । उभयथापि
 बहिर्योगेण गतार्थत्वात् उपसंव्यानग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये
 स्थितम् । के चित्तु शाटकानां त्रये शरीरसंयुक्तस्य तृतीय-
 स्य, चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य वा तृतीयस्य बहिर्योगा-
 भावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदतो वा-
 र्त्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदिशब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते
 तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्यते तेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव
 गौणग्रहणात्परंपरया बाह्यसंवद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः । सत्यपि
 बहिर्योगे पुरीविषयतायां न सर्वनामता, अपुरीति च वक्तव्य-
 मिति वार्त्तिकात् । तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जासि विभाषा-
 विधायकस्य अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्य-
 भावात् । अन्तरायां पुरि, प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वार्त्तिन्यां वे-
 त्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणा-
 द्वा प्राप्तिर्बोध्या । त्यद् तद् एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ, तत्राद्यश्छान्द-
 स एषस्यभानुरिति गणरत्नकारस्तत्र । तथा साति स्यश्छ-
 न्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यदुद्देश्यसमर्प-
 कः । एतदिदमौ प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस् व्यवहिते । 'एङ्को
 ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेल्ले संख्या-
 यां च प्रयुज्यते ॥ द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे । लिङ्गः संबोधनैक-
 विषयश्च युष्मदर्थः । अस्मच्छब्दस्तूच्चारयित्रर्थः । सालिङ्गः सं-
 बोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः । भातेर्डवतुरिति व्युत्पादितोय-
 म् । यद्यप्यस्मात्स्मायादयो न सम्भवन्ति, सर्वनाम्नस्तृतीयाचे-
 ति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेनैव गतार्थं, त-

यापि, फिब्बद्रिपयटः पूर्वनिपातष्टकृच्छसौ तथा । आत्वैकशेषण्य-
 ष्विरहाद् अकच्च भवतः फलम् । फिब् । भावतायनिः, त्यदादि-
 त्वने वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादिति फिब् । भवन्तमञ्चतीति भवद्यूङ्,
 विष्ण्वदेवयोश्चेति चकारेण सर्वनाम्नोनुकर्षणादद्यादेशः ।
 भवन्मयः, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । भवन्मित्रः, सर्व-
 नामसंख्ययोरिति प्राङ्निपातः । भावत्कः, भवदीयः, भवतष्ठ-
 कृच्छसावित्यत्र हि शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते । आत्वम् ।
 भवाढक् । आ सर्वनाम्नइत्यात्वम् । देवदत्तश्च भवांश्च भवन्तौ,
 त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषः । भवतो भावो भवत्तेत्यत्र सर्वनामसं-
 ज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधात् ण्यञ्स्विरहोपि फलम् । अन्यथा हि
 भावत्यमिति स्यात् । अकच्च, भवकान् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति
 पुंवद्भावोपि फलम् । भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः । किंशब्दः प्रश्ने
 आक्षेपे चेति दिक् । वृत्, सर्वादिगणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः ।
 यदिद्रात्री अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां, परस्यामुतस्थे इत्यत्र
 त्ववममध्यमपरमशब्देषु छन्दसि सकलविधिव्यत्ययात् स्याडा-
 गमः । न न्वेतदनुरोधेन सर्वादेराकृतिगणत्वमिति मंतव्यम् । अत
 एव छन्दस्यपि सर्वनामकार्यमेषां न नियतम् । ये मध्यमाः पितरः,
 विष्णोः पदे परमे इत्यादौ तदभावात् । व्यूहाबुभौ तावितरे-
 तरस्मात्, अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इत्यादि तु द्विः प्रयोगो
 द्विर्वचनमिति पक्षे तदन्तविधिना सिद्धम् स्थाने द्विर्वचनपक्षे
 तु स्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम् । ननु वस्नसादाविव प्रकृतिप्रत्य-
 यविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि पदत्वमात्रं स्यात्
 न तु सर्वनामता सुब्विशिष्टे स्थानिनि तद्विरहादिति चेन्न । सन्नि-
 योगशिष्टत्वेनान्तरङ्गमपि द्वित्वं बाधित्वा समासवच्च बहुलमिति
 समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुकः प्रथमं प्रवृत्तेः । अंतरंगानपि विधी-

न बाहिरंगो लुग् बाधतइति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणे-
न पदत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्तेः । एतेन तत्तत्तामसभूतभीतय-
इत्यादिव्याख्यातम् । नन्वस्तूक्तरीत्येतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः ।
अन्योन्येषामिति तु कथम् । न ह्यत्र समासवद्भावास्तीति चेत् ।
तत्र प्रथमैकवचनान्तत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपदे इति-
वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् । वन्ये-
तरा जानपदोपदाभिरिति तु वन्या इतरे येभ्य इति बहुव्री-
हिणा समाधेयम् । तपर इति ज्ञापकात्सर्वनाम्नः पूर्वनिपातो
ऽनित्यः । पुत्रादेकात्पराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्या-
तादित्यर्थे आख्यातणिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्षणिकस्य
सर्वनामताविरहात्समाधेयम् ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र सर्वनामसंज्ञा
वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वयै । दिङ्नामान्यन्त-
रालइति प्रतिपदोक्तो दिक्समासो गृह्यते । तनेह न ।
या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रान्तस्य तस्मै पूर्वोत्तराय । एवं
च बहुव्रीहिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्व-
स्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् । ननूत्तरार्थं तत् ।
तथाहि । एकं बहुव्रीहिवत्, आवाधेचेति द्विर्भावे एकैकस्मै
देहि । दक्षिणदाक्षिणस्यै इत्यादीष्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो
मा भूत् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्न त्वतिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव
यथा स्यादिति । मैवम् । समासग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात् ।
उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानान्त्वे ॥

न बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा न स्या-
त् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य मत्क-
पितृकः । द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रः । इह हि समासप्रवृत्तेः

प्रागन्तरङ्गतया ऽकच् प्रवर्त्तत स च समासे सत्यपि श्रूयेत ।
 अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत् । न हि वृत्तेः प्राग-
 प्युपसर्जनतास्ति । ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन्नकच् निवर्त्ति-
 तस्तर्हि त्वकम्पितेत्यादि कथं विगृह्यते त्वत्कः पितेत्यादि
 कप्रत्ययदर्शनौचित्यादिति चेत् । भ्रान्तोसि । न हि यस्मिन्प्र-
 क्रियावाक्ये उत्प्रेक्षामात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा प्रवृत्ता सर्वनाम-
 संज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते । अपरिनिष्ठितत्वात् । किं तु
 तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाशून्यं वाक्यान्तरमेव । यदाह कैयटः ।
 अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं निषेधो न तु लौ-
 किके । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावादिति । अत एव
 दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वा इति । राज्ञः पुरुष इ-
 त्यादिविग्रहेऽपि ह्येषैव गतिः । अलौकिके वाक्ये ऽल्लोपो न
 इत्यादेरप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गानपि विधीनिति सिद्धान्तात् । अत
 एव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोऽर्लुगेव न तु हलङ्ग्यादिलोपः । तेन
 नुम्दीर्घादयो न प्रवर्त्तन्ते । भाष्ये तु त्वकत्पितृक इत्याद्येव रूपं
 स्वीकृत्येदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । यदाह, अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ
 प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयाविति । अङ्गम्प्रतीति प्रत्यङ्गम् । अनकारा-
 न्तेषु त्वकत्पितृको द्वकिपुत्र इत्यादिष्वकच् । विश्वप्रिय
 इत्यादिष्वदन्तेषु तु स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्याद्युदात्ततेति विष-
 यविवेको बोध्य इत्यर्थः । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । भा-
 ष्योक्त्यैव व्यवस्थेत्यवधेयम् ॥

तृतीयासमासे ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय ।
 लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वसदृशेति समासो गृह्यते न तु क-
 र्तृकरणे कृतेत्यादिरपि, तेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादौ
 निषेधो न । समासइत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थ-

स्यापि संग्रहार्थम् । तेन समासार्थवाक्योपि निषेधः । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु नवद्व्यूहाधिति-
वदलौकिके । अकारान्ते काकचोरविशेषेणानकारान्तानां प्रति-
पदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥

द्वन्द्वे च । इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वापराधराणाम् । समु-
दायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाहि । त्यदादीनां
तावद् द्वन्द्व एव नास्ति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधि-
तत्वात् । न च द्वन्द्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम् । एकव-
द्भावस्वरसमासान्तप्रसङ्गेन द्वन्द्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमा-
णत्वात् । अन्यथा तेषामित्यादावापि द्वन्द्वे चेति निषेधापत्तेश्च ।
त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदन्ताः । तत्र काकचोरविशेषः । सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावस्त्वित्यतएव । दक्षिणोत्तर-
पूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौ दुर्वारः । तत्र
हि मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रत्यसर्वनामत्वेपि
पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावोपि पुंव-
द्भावः । नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्ह्यज्ञाधिकारे तस्य
च तदुत्तरपदस्य चेति वचनादक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडा-
गमादिप्रसङ्गः । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रला-
देव्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न । अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो
विहितस्यामो ङेर्ङ्सिङ्ङ्योरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहि-
तविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्य-
प्रयोग एव । तस्मात्समुदायस्यैवायं प्रतिषेधो नावयवानामिति
स्थितम् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसद्भावे द्वन्द्वे चेति
ज्ञापकमित्युक्तम् ॥

विभाषा जसि ॥ जसीति कार्यापक्षेयाधिकरणसप्तमी ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येवेयं विभाषेति व्याख्यातम् । तेनाकञ् न भवति । तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वे चेति नित्यं निषेधात् । अतस्तत्र कप्रत्यय एव भवति । वर्णाश्रमेतरकाः । केन व्यवधानान्नेह शीभावः । अकचि कृते तु तन्मध्यपतितन्यायेन शीभावः स्यादेव ॥

प्रथमचरमतयाख्याद्धकतिपयनेमाश्च ॥ एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमा इत्यादि । शेषं रामवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । इहापि प्राग्वच्छीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः । तेन प्रथमा इत्यादावकञ् न । अन्यथा प्रथमके इति स्यात् । उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किन्तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्याप्रसङ्गेनोपपादितम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥

अन्तरम्बहिर्योगोपसंख्यानयोः ॥ एषा त्रिसूत्री गणमध्येऽपि पठ्यते । सा च व्याख्याता । तथा यस्मिन्नेवोपेक्षौ नित्या संज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते । पूर्वे पूर्वा इत्यादि । स्वे स्वा, आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । इह त्रिसूत्र्यां यद्वक्तव्यं तत्सर्वं गणव्याख्यावसरपरोक्तम् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य द्वित्सूपसंख्यानम् । द्वितीयस्यै द्वितीयायेत्यादि । एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धम् । एवं च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति । अर्थवत्त्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च । द्वेस्तीयस्त्रेः सम्प्रसारणं चेत्यमेव गृह्यते । तेनेह न । प्रकारवचने जातीयर्, पटुजातीयायै ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि, ब्राह्मणजातीयाय । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां
तसन्ताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः, मुखतीयाय । पार्श्वतीयाय ।
तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति । पूरणाद्भागे तीया-
दन्नित्यनि कृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्ष-
णिकत्वादिति दिक् ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्य-
यसंज्ञाः स्युः । प्राग्ग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्याधिरीश्वरइत्येत-
त्पर्यन्तं, ये वक्ष्यन्ते ते निपाताः । नन्वेवं चादिष्वेव स्वराद-
योपि पठ्यतां प्रकृतसूत्रं च त्यज्यताम् । अव्ययप्रदेशेषु नि-
पातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न । चादीनां ह्यसत्ववाचिना-
मेव निपातसंज्ञा । यथा लोभं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र स-
भ्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनाम् । यथा पशूस्तांश्च-
क्रे वायव्यानित्यादौ, स्वरादीनां तु सत्ववचनानामप्यव्ययसं-
ज्ञेयते । स्वस्ति वाचयति । स्वः पश्येति यथा । अथ प्राग्ग्रीश्व-
रान्निपाताः, स्वरादीनि, चादयोऽसत्वे, इति कुतो न सूत्रितमि-
ति चेन्न । एवं हि सति निपात एकाजनाङ्गिति प्रगृह्यसंज्ञा स्व-
रादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणा-
दाजित्येकाचौ तद्धितौ केन्प्रभृतयस्तु कृत एकाचः । यदि तु
चादिरेकाजनाङ्गिति क्रियते, तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशे-
षणं न लभ्येत ततश्चास्यापत्यमिर्मदनस्तस्य संबोधनमे अवे-
त्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात् । ननु चादयोऽसत्वे इत्यत्रास-
त्वइति पाठविशेषणम् । तथा हि । चादय इति योगो विभ-
ज्यते । चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ततोऽसत्वे ।
इह शास्त्रे चादयोऽसत्वे ज्ञेयाः । ततश्च चादीनां सत्ववाचिनां
पाठात्पर्युदासस्तेन प्र अवेत्यादौ न दोषः । एवञ्चोभे संज्ञे कर्तव्ये

अव्ययं निपाता इति । किन्तु प्राग्ग्रीश्वराभिपाता इति वा अव्य-
यानीति वा सूत्र्यताम् । ततः स्वरादीनि । तद्धितश्चासर्वविभ-
क्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यताम् । ततश्चादयो ऽसत्त्वइत्यार-
भ्य यावदधिरीश्वरे विभाषा कुर्याति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपात-
ग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु । अव्ययप्रदेशे ऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं
वेति । उच्यते । अव्ययसंज्ञाविरहे ऽन्वर्थसंज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणं प्र-
योजनं न सिद्धयेत् । निपातसंज्ञाविरहे तु शान्तनवाचार्यप्रणी-
तस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिदसूत्रस्य विषयविभागो न
लभ्येत । अथ फिदशिदन्वादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्य-
न्यत एवार्थाध्यवसेयः तर्ह्यव्ययसंज्ञामात्रेण निर्वाहः सुकर
एवेत्यवधेयम् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं न व्येति वि-
विधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिंगसंख्याकारकादीन्
गृण्हातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः । अत्युच्चैसौ ।
अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहोन्नेहा-
व्ययसंज्ञा । ननु स्वरादिषूच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्त-
स्य संज्ञेति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् ।
अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थायास्तस्या वैयर्थ्यापत्तेः ।
तेन परमत्वः, परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये ऽव्ययत्वं
सिद्धम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमाथर्वणे प्रणवाविद्यायां
श्रुतिरपि दर्शयति । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्ति-
षु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु यन्न
व्येति किन्तु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा
यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सदृशं लिङ्गवि-
शेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः । विभक्तिषु कारकेषु
वचनेषु चैकत्वादिसंख्यास्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकार-

कसंख्यायोगोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अथ स्वरादयः ॥
 स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वर्गे, छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ।
 परलोके, स्वर्गात्तस्य ऋषुत्रस्येति । अन्तरिति मध्ये, अन्तर्वा-
 ष्पाश्चिरमनुचरः । प्रातरिति प्रत्यूषे, प्रातः संध्यामुपासीत ।
 एते त्रयोन्तोदात्ता इति काशिका । तच्चित्यं, स्वः शब्दस्य स्व-
 रितत्वात् । तथा च फिदसूत्रम् । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति ।
 प्रयोगश्च, अन्तरिक्षमयोस्वः । यस्तु प्रातःशब्द आद्युदात्त इति
 कश्चित् । तन्न । प्रातराग्निं प्रातरिन्द्र हवामहे इत्यादावन्तोदात्त-
 स्यैव प्रसिद्धतरत्वात् । पुनरित्याद्युदात्तो ऽप्रथमे विशेषे च ।
 अप्रथमे पुनरुक्तम् । विशेषे, किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । सनुतारित्य-
 न्तर्द्धाने । सनुतश्चोरो गच्छति । उच्चैरिति महति । नीचै रित्यल्पे ।
 शनैरिति क्रियामान्ये । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामी-
 प्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋते इति वर्जने । युगपदित्येककाले । आ-
 रादिति दूरसमीपयोः । पृथगिति भिन्ने । एते सनुतप्रभृतयो नवा-
 न्तोदात्ता इति काशिका । शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवः ऋधगित्या
 समर्थ, इत्यत्र तु शनैर्ऋधक्शब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येते । ह्य-
 सिति अतीतेहि । श्वोइत्यनागतेहि । दिवेति दिवसे । रात्रा-
 विति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मना-
 गिति ईषदर्थे । ईषदित्यल्पे । जोषमिति सुखमौनयोः । तृष्णी-
 मिति मौने । बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये । समयेति समीपे म-
 ध्ये च, ग्रामं समया । निकषेत्यन्तिके । विलङ्घ्य लङ्कां निक-
 षा हनिष्यति । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं कृतम् । वृथेति व्य-
 र्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञिति निषेधे । हेताविति निमित्तार्थे । द्वन्द्वे-
 ति प्राकाश्ये । अर्द्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशययोरित्येके ।
 सामीत्यर्द्धजुगप्सितयोः । एते त्थस्प्रभृतयः साम्यन्ता द्वाविंशतिर-

न्तोदात्ता इति काशिका । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति, वृथा सृजत्यर्थि-
भिः । नक्तं ददशे कुह चिद्देवेष्वित्यादौ तु आद्युदात्ताः
प्रयुज्यन्ते ॥ वत् ॥ वत्प्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणवत् ।
तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तूपसर्गाद्धात्व-
र्थइति विहितः, सत्त्वार्थकत्वात् । यदुद्धतो निवतो यासि व-
त्सत् । सनेति नित्ये । सना तात इन्द्रः, सनातनः । सनत् ।
इदमपि नित्ये । सनत्कुमारः । तिरसित्यन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे च । ति-
रोहितः । तिरःकाष्ठं कुरु । परिभूते तु लक्षणा । तिरस्कृतो-
रिरिति यथा । सनेत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति काशिका ।
सनाच्च होता नव्यश्चसत्सि, तिरः पुरुचिदश्वनेत्यादौ त्वन्तो-
दात्तं प्रयुज्यते । अन्तरेत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च । त्वां मां चांतरा
कमण्डलुः । त्वामंतरा तामरसायताक्षि । अन्तरेणेति
वर्जने । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ज्योगिति कालभूयस्त्वे
प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्द्धनिदासुखेषु । वा-
रिणि, कञ्जं पद्मम् । मूर्द्धनि, कञ्जाः कचाः । निदायां, कंदर्पः । सुखे
कंयुः । शमिति सुखे, शंकरः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । दि-
वः प्रसूनं सहसा पपात, सहसा विदधीत न क्रियाम् । स्व-
धेति पितृदाने । अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ।
भूषणे अलङ्कारः । पर्याप्तौ अलमस्य धनं, बन्धित्यर्थः । शक्तौ,
अलं मल्लो मल्लाय, शक्त इत्यर्थः । वारणे अलमतिप्रसङ्गेन, नि-
षेधे आलप्यालमिदं वध्नोर्यत्स दारानपाहरत् । न वक्तव्यमि-
त्यर्थः । वषडिति हविर्दाने । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकावि-
नार्थयोः ॥ नाना भृतं देहभृतां समाजम् । नाना रीतिर्निष्फ-
ला लोकयात्रा । स्वस्तीति मंगले । अन्मदित्यन्यार्थे । देवदत्त
आख्यातोऽन्यच्च यज्ञदत्त इति । अस्तीति सत्तायाम् । अस्ति

परलोक इति मतिरस्यास्तिकः । उपांश्चिति अप्रकाशोच्चारणर-
 हस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । क्षमा करोतु भवान् । विहायसेति
 वियदर्थे । विहायसा रम्यामितो विभाति । दोषेति रात्रौ ।
 मृषामिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । क्त्वातोऽमुनकसुनः,
 कुन्मकारसंध्यक्षरांताः, अव्ययीभावश्च । इदं गणसूत्रत्रयम् । अ-
 ष्ठाध्यायीस्थत्रिसूत्र्या समानार्थम् । वैयर्थ्यं तूद्धरिष्यते । पुरेति
 अविरते चिरातीति भविष्यदासन्ने च । पुरार्धीते, अविरतमपा-
 ठीदित्यर्थः । पुरिलुङ्चेति लट् । चिरातीते । पुरापि नवं
 पुराणम् । पुरेदमूद्ध्वं भवतीति वेधसा । समनंतरं भविष्यती-
 त्यर्थः । स्यात्प्रबन्धे चिरातीति निकटागामिके पुरेत्यमरः ।
 मिथो इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो । मिथसित्यपि
 पूर्ववत् । प्रायसिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे । प्रवाहुक-
 मिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च । के चित्तु प्रवाहिकेति पठन्ति ।
 आर्यहलमिति वलात्कारे । शाकटायनस्त्वाह । आर्येति प्रतिब-
 न्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति । अभीक्ष्णमिति पौनः-
 पुन्ये । साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थे । नमसिति नतौ । हिरुगिति
 वर्जने । धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । तसिलादिस्तद्धित एधाच्प-
 र्यन्तः । शस्तसी, कृत्वसुच्, सुच्, आस्थालौ, च्वयर्थाश्चेति । त-
 सिलादिरित्यादेरयमर्थः । पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यैधाच्चेत्येतदे-
 तैः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तदन्ताः स्वरदिषु बोद्धव्याः । तथा च
 बव्हल्पार्थाच्छस् । प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः । क्रियाभ्यावृत्तिगण-
 ने कृत्वसुच् । द्वित्वचतुर्भ्यः सुच् । इण आसिरित्युणादिसूत्रेण
 आसिप्रत्ययो विहितः । अया इत्युदाहरणम् । प्रत्नपूर्वविश्वेमा-
 त्थाह् छन्दासि । संपद्यकर्त्तरि च्विः । विभाषा सातिकात्स्न्ये । देये
 ना च । एतदन्ता अपि ग्राह्याः । अम् इति, अमु च छन्दसीति

विहितः । अमित्यङ्गीकारे । आम् कुर्मः, किमेत्तिङ्गव्ययघादाम् ।
 कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटीत्यपीति केचित् । प्रतामिति ग्लानौ ।
 प्रशानिति समानार्थे । प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन । प्रतानिति वि-
 स्तारे । मा इति निषेधे । मा भवतु, मा भविष्यति । माञ्जिति
 निषेधाशङ्कयोः । मा कार्षीत् । अस्य पापं मा भूदिति । आकृ-
 तिगणश्चायम् । तेनान्येपि ग्राह्याः । तद्यथा । अमिति शैघ्र्ये
 अल्पे च । काममिति स्वाच्छन्द्रे । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुन-
 रर्थे । सांप्रतमिति न्याय्ये । परमिति किंत्वर्थे, गुणवानासि परमहं-
 कारी । साक्षादिति प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यङ्गीका-
 रे । मङ्गक्ष्विति शैघ्र्ये । आश्विति च । संवदिति वर्षे । अवश्यमि-
 ति निश्चये । सपादि शैघ्र्ये । बलवदित्यतिशये । बलवदपि शिक्षिता-
 नाम् । प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे । अनिशं नित्ये । नित्यदा, सदा,
 अजस्रं, सन्ततं, मेते सातत्ये । उषेति रात्रौ । उषातनो वायुः ।
 रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे । ओमिति ब्रह्मवाची । भूर्भुवोरिति पृ-
 थिव्यन्तरिक्षलोकयोः । भूलोकः । भुवलोकः । द्वादिति द्वागिति तर-
 सां शैघ्र्ये । द्राक् द्रुतं शैघ्र्ये, क्षिप्रमिति च । अतीवेत्यति-
 शये । सुष्ठु इति प्रशंसायाम् । कु इति कुत्सितेषदर्थयोः । काप-
 थः कवोष्णम् । अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । अ इति बहिरर्थे ।
 मिथु इति द्वावित्यर्थे । मिथु मन्त्रयेते । विश्वगिति समंता-
 त्भावे । भाजगिति शैघ्र्ये । भाजकपचति । अन्वगित्यानुकूल्ये ।
 चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः । आद्यशब्दाच्चि-
 रं चिरेण चिरादिति गृह्यन्ते । अस्तमिति विनाशे । आनुषगित्या-
 नुपूर्व्ये । आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता । अनुमाने ऽनुषगितिशाक-
 टायनः । आनुषदिति दान्तं केचित् । अमनस् इति शीघ्रसा-
 म्प्रतिकयोः । अ एव गच्छति । अमनरेवेति रेफोवा । स्थाने

इति युक्तार्थे । वरमिति हि ईषदुत्कर्षे । दुष्टु निष्कृष्टार्थे । बलादिति हठार्थे । शुडिति पूजायाम् । शुनाशीरः । क्षमेति क्षान्तौ । अर्वागिति प्राचीने । शुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । इति स्वरादिः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ तद्धितान्तः शब्दोव्ययं स्यात् । यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते किं त्वेकवचनम् । ततः । तत्र । तद्धित इति किम् । एकः द्वौ बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् । औपगवः । ननु गोदौ वरणा इत्यादावतिव्याप्तिः । न च लुब्धोगाप्रख्यानात्, योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यादिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितान्ता इति वाच्यम् । एवमपि पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः, उभयो मणिः, पचतिकल्पं, पचतिरूप, मित्यादावतिव्याप्तेर्द्वारत्वादिदिति चेत् । अत्राह वार्तिककारः, सिद्धन्तु पाठात् । तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती, नानाभाविता । न च इवेप्रतिकृतावित्यधिकारे प्रत्यनपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि इति विधानात्तदन्तस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् । प्रकारवचने थालिति प्रकरणएव प्रतनादिभ्य इवे थाल्छन्दसि । प्रकारवचने इदमस्थमुरिति पठितुं शक्यत्वात् स्वरादिगणे आस्थालाविति पाठने सिद्धत्वाच्च । मान्तइति । आम् अम्चेत्यर्थः । तसि, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । तेनैकद्विक्, तसिश्चेति द्वावपि गृह्येते । स्यादेतत् । सूत्रमते कथमुक्तिसम्भवः यावता कर्मणि द्वितीयाद्वेद्यकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादीनां स्वादिवाक्येनैकवाक्यतापक्षे ऽव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः । उच्यन्ते । अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि । तथा सप्तानामप्येकवचनान्येव । अथवा प्रथमाया एव

वचनत्रयम् । यद्वा प्रथमाया एकवचनमेवेति पक्षचतुष्टयं यद्य-
 पि ग्रन्थेषूपलभ्यते । तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष-
 एव क्षोदक्षमः । तमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसम्भन्तः स्पष्टः ।
 इतरस्तु पक्षात्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु तात्त्विक-
 म् । तथाहि । यदि कर्मणि द्वितीयैव आभिहिते प्रथमैव । ए-
 कत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः । यदि वा द्वितीया कर्म-
 ण्येवेत्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियमः । यदि वा एकवा-
 क्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमेपि वा अव्ययादाप्सुप
 इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदा अविशेषात् सप्ता-
 नामापि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति पक्षो लभ्यते । यदा
 तु द्वित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमित्येव पृथक् सूत्र्य-
 ते । तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ
 द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचने न त्वेकत्वइत्यादिक्रमेण सजा-
 तीयापक्षो नियमः । ततश्चाव्ययेभ्यः सकलविभक्तिप्राप्ता-
 वेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते । यत्रैकवचनं चान्यच्च प्राप्नो-
 ति तत्रैकवचनमेवेति । यदि वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्य-
 यादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं क्रियते तस्य च ङ्याप्रातिप-
 दिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा च ङ्यावादिभ्यः कर्मादिष्वेक-
 वचनं सिद्धमेवेति । एतत्सूत्रवलादव्ययेभ्य एव भवति तिङ्-
 न्तात्तु न भवति । एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेपि ङ्या-
 प्मूत्रेणैकवाक्यत्वात् प्रदेशान्तरे पाठसापथ्याच्च । स्वातन्त्र्ये-
 णापि ङ्याप्सूत्रं विधायकमिति द्वित्वे द्विवचनमित्यादेर्नियाम-
 कत्वं सङ्गच्छते । तदाव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीति द्वितीयः
 पक्षो लभ्यते । यदा तु द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः
 प्रत्ययनियमो ऽव्ययेभ्यस्तु प्रथमैव । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमेवेति

नियमेन हि कर्माद्याधिक्यस्यलएव सा निवार्यते । द्वयेकयोरिति तु यथान्यासमेवं तत्र चैकत्वएवैकवचनं न संख्यान्तरे इति सजा-
तीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदा निः संख्येभ्य ऽव्ययेभ्यः प्रथमाया
वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते । त्रिष्वप्यमीषु
पक्षेषु पचातिकल्पं पचातिरूपमित्यादौ दोषः । तत्र हि प्रथमै-
कवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रये ऽप्यधिकं प्राप्नोति । तस्माद् द्वि-
तीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्यैकवचनमित्येकत्वस्य
विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमैकवचनमेव कर्त्त-
व्यमिति सिद्धान्तः । एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसम्भवे पच-
तिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभयात्परिगणनमेव कर्त्तव्यं सूत्रं तु
न कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥ कृद्यो मां एजंतश्च तदन्तमव्ययसंज्ञं स्या-
त् । स्वादुङ्कारं मुंक्ते । वक्षेरायः । तुमर्थेसे इति वचेः सेप्रत्यये
रूपम् । नन्वेवं कारयांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति । अत्राति-
ङ्भावितया लिटः कृत्वेपि मान्तत्वाभावात् । सत्यम् । स्वरादि-
ष्वामिति पाठात्सिद्धम् । यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह कृदं-
तत्त्वादुत्पन्नानामपि सुपामाम इति लुग् भविष्यति । तत्र हि लेरि-
ति नानुवर्त्तते । न चैवं तरबादेरपि लुगापात्तिः । अपरिसमा-
प्तार्थतया तरबाद्युत्पत्तेरेवाभावात् । अपरिसमाप्तार्थत्वं च सं-
ख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते ।
आमन्तार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरबा-
दिना भविष्यति । अत एव सूत्रितं कृञ्चानुप्रयुज्यतइति, अनुश-
ब्दो हि व्यवहितस्य विपरितस्य च प्रयोगनिवृत्तयइति वक्ष्यते ।
यद्वा पूर्वसूत्रोक्तानिष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्ङ्या-
दिलोपो भविष्यति । अस्तु वा कृदन्तं यन्मेजन्तमिति वाक्यार्थः ।

आमंत हि प्रत्ययलक्षणेन कृदंतं, श्रूयते च मान्तम् । न चैवं प्रता-
 मौ प्रतामो, लवमाचक्षणो लौरित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यम् ।
 स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त-
 त्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् । न च मोनो-
 धातोरिति नत्वे कृते नैतन्मान्तमिति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम् ।
 नत्वस्यासिद्धत्वात् । न च शानतेजन इत्यस्यार्थान्तरवृत्तित्वे
 शानयतीत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं चुरादित्वस्वीकारेण नित्यसन्न-
 न्तत्वाभावात्तस्यैवायं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम् । अन-
 भिधानात् । तस्मात्किपोनुत्पत्तेः । अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं
 भाष्यमेव प्रमाणम् । अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञावलादसत्त्वार्थस्य
 साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्दस्य तत्र ग्रहणं न तु शान्ति-
 मद्वाचकस्य । तेन प्रशामौ प्रशाम इत्युदाहरणं न विरुध्य-
 ते । स्वस्त्यादीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्यादव्यय-
 त्वमिति विशेषः । अन्तग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगे बहुव्रीहिराश्री-
 यते । तेनौपदेशिक एज् गृह्यते । नेह, आप्रये चिकीर्षवे कुम्भ-
 कारेभ्यः । वस्तुतस्त्वंतग्रहणं व्यर्थम् । लक्षणप्रतिपदोक्तप-
 रिभाषयैवातिप्रसंग भंगात् । ननु वर्णग्रहणे इयं परिभाषा न प्रव-
 र्त्तते । अन्यथैचोयवायाव इत्यादावतिप्रसंगादिति चेन्न । एवम-
 पि बहिरङ्गपरिभाषया सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधा-
 तस्येति परिभाषया वेष्टसिद्धेः । अयमत्रार्थः । सन्निपातः
 संश्लेषः तन्निमित्तौ यो विधिः स तद्विधातस्यानिमित्तम् । तं स-
 न्निपातं यो विहंति स तद्विधातस्तस्येत्यर्थः । एवं च सुप्सन्निपा-
 तलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य बहुवचने श्लयेदित्येत्वस्य चाव्य-
 यसंज्ञां प्रति निमित्तत्वं नेत्यवधेयम् । तथा परिभाषायाः प्रयो-
 जनान्तराण्यपि सन्ति दिङ्मात्रं तूच्यते । श्रीपं कुलंतस्मै श्रीपाये-

त्यत्रातोलोपो न भवति । तथा अगव्यात् । अनाव्या-
त् । यस्य हल इति लोपो न । तथातिजरं कुलम् । अतिज-
रेण अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन ऐस् आत् इत्येतेषु
अकारमुपजीव्यकृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि ।
अनित्या चेयं परिभाषा कष्टाय क्रमणे न यासयोरित्यादि-
ज्ञापकात् । तेनाग्निमानित्यत्र ह्रस्वनुद्व्यां मतुवित्यन्तोदा-
त्ताह्रस्वान्तात् परस्य मतुप उदात्तत्वे कृते, शेषनिघातेन प्रकृते-
रनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् । गौग्लौनौरित्यत्र नेदं सूत्रं प्रव-
र्त्तते । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । व्युत्पात्तिपक्षेपि चिवरव्यय-
मित्युणादिसूत्रेण ङौङो प्रत्ययान्ताश्च्यन्ता एताव्ययमिति निय-
मस्य कृतत्वात् ॥

त्कौतोसुन्कसुनः ॥ एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा पुरा-
सूर्यस्योदेतोः । पुरावत्सानामपाकर्त्तोः । भावलक्षणेस्थेण्
कृष्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । पुरा कुरस्य विसृपो विर-
प्थिन् । पुरा जटभ्य आतृदः । सृपितृदोः कसुन्निति
कसुन् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात् । विषयपरिगणनं
कर्त्तव्यम् । लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति । उपाग्निं प्रत्य-
ग्नि, अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । उपाग्नि मुखः, प्रत्याग्नि मु-
खः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्द-
गोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः । तथा च बहुव्रीहौ प्र-
कृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तो-
दात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा ।
तन्निवृत्तौ यथा । उपपयः कारः उपपयः कामः । इ हातः कृकमी-
ति प्राप्तं सत्त्वमनव्ययस्येति पर्युदस्यते । इह मुखस्वरानवृत्तिरे-

व मुख्यं प्रयोजनम् । लुक् तु नाव्ययीभावादत इति विशेषप्रति-
 षेधात् सिद्धः । उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् । अतः कृकपी-
 त्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । परिगणनं किम् । उ-
 पाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं
 यथा स्यात् । तत्र ह्यव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यात् उच्चैरधी-
 यानेत्यादौ मा भूदिति । तथोपाग्निक मित्यादौ अव्ययसर्वनाम्ना-
 मित्यकञ् न । उपकुम्भमन्यः, खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमाने ऽह-
 र्द्विषेति मुम्प्रतिषेधो न । उपकुम्भीभूतः । अस्य च्वावित्यस्यौपसं-
 ख्यानिकः प्रतिषेधो न भवति । वस्तुतस्त्विदं सूत्रं न कर्त्तव्यम् ।
 लुक् उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् । मुखस्वरानिवृत्तिः पर-
 मविशिष्यते, तत्र केचिदाहुः । मुखस्वरोत्रेण्यतएव। यद्येतावत्प्रयोजनं
 स्यात् तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययीभावाच्चेतीति भाष्यस्वरसादिति ।
 अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरानि-
 वृत्तिर्भविष्यतीति । स्यादेतत् । स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चे-
 त्यादिचतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि तसिल्लादिस्ताद्धित एधाच्पर्यन्त
 इत्यादिना च्व्यर्थाश्चेत्यन्तेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धि-
 तश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते । कृन्मकारसन्ध्यक्ष-
 रान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते । क्त्वातो-
 सुन्कसुनोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यतइति ।
 अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रागुक्तं लुङ्मुख-
 स्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते । न लोकाव्ययेत्यत्राव्यय-
 प्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यतइति ।
 वस्तुतस्तु मास्तु चतुःसूत्री, अव्ययीभावश्चेति तु गणेपि मा-
 स्तु उक्तरीत्यान्वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः । तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इत्येव
 लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पन्थाः ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् । वारीणि, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः । यदि तु प्रदेशेष्वेव शौ चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात् । अथ शिसुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात् । शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात् । तस्मात्संज्ञा तावत्प्रणेत्या महासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात् ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ सुडिति प्रत्याहारः । नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपञ्चवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः । राजा राजानौ राजान इत्यादि । प्राग्वदीर्घः । अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति । अनपुंसकस्येति पर्युदासस्तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः । तेन वनानि सन्तीत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत । यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यद्वा सुडस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः । गौरवं च प्रामाणिकम् । एतेन हि के चिन्नञ्समासा असामर्थ्येऽपि साधव इति ज्ञाप्यते । तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नवेति विभाषा ॥ इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते । स च पदार्थविपर्ययसङ्कटः । तेनार्थ एवेहं संज्ञी संज्ञा च । निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात् । न च तयोरपदार्थतया ऽनन्वयप्रसङ्गः । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात् । उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम् । प्राप्ताविभाषायामप्राप्ताविभाषायां च नास्योपयोगः । तथाहि विभाषो-

पपदेनप्रतीयमाने इति प्राप्तविभाषा । तत्र स्वरितञित इत्यादिना
 नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते,
 पक्षे भवतीति त्वनुवादः । तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा ।
 और्णुवीदित्यत्र परत्वात् सार्वधातुकमपिदिति नित्यङित्वाभ्युप-
 गमात् । तत्र ऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्र-
 परता, विभाषाश्वेरित्युभत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्र-
 वृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात् । कित्सु तु यजादित्वा-
 न्नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव
 विकल्पः स्यान्न तु पित्सु । न च पित्सु विधिमुखेन, कित्सु निषेध-
 मुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । वैरूप्यलक्षणवाक्य-
 भेदापत्तेः । संज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन नेतिनिषेधः प्र-
 थमं कित्सु प्रवर्तते ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यं
 प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखेनैव विकल्पः प्रव-
 र्तते । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृलक्षणं प्रवर्तते इति दर्श-
 ने इदं सूत्रमारभ्यते । यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येतद्भिद्यते ।
 तदा कचिद्विधिमुखेन कचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः संभवान्नेदं सूत्रमारं-
 भणीयम् । तथा च वार्तिकम् । अशिष्यो वा विदितत्वादिति । वस्तु-
 तस्तत्वाकृतिपक्षोपि प्रदेशेष्वेव नवाश्वेरित्यादि पठित्वेदं सूत्रं प्र-
 त्याख्यातुं शक्यम् । युक्तं चैतत् । अन्यथान्यार्थमप्यारब्धा सं-
 ज्ञा विभाषोर्णोरित्यत्र प्रवर्तते । प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्ती-
 ति और्णुवीदित्यत्रापि सार्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधस्ततो विक-
 ल्पश्च स्यात् । नन्वारभ्यमाणे सूत्रे नवेत्यखण्डनिपातस्यार्थो नि-
 षेध एव संज्ञीति किं न स्यादिति चेन्न । तथासति नबहुव्रीहावि-
 त्यनेनैव सिद्धौ विभाषादिक्समासइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इती-
 ति किम् । घुसंज्ञावत् स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भू-

तु । तथाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाशब्दः श्रव्यतेरादेश इत्यर्थः स्यात्, इतिशब्दे तु सत्यर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि । लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु स्वरूपमितिपरिभाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम्, इति शब्दसमाभिध्याहारेत्वर्थपरतेति विशेषः । अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि, न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तम् । तेन हृक्कोरन्यतरस्यामित्यादावपि वैरूप्योद्धारो बोध्यः । एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण भाष्ये विवेचिताः । तत्राप्राप्तविभाषामध्ये ग्रायङ्ङि, अचिविभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति । अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं, किं तु त्रिसंशया इत्युपक्रम्य प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेत्येवंरूपकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव व्युत्पाद्यमानत्वादत्रापि कोटित्रयस्योक्तिसंभवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः । तथाहि । निजेगिर्यतइत्यत्र ग्रायङ्ङीति नित्यं लत्वं विभाषायास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति । गिरति गिरतीत्यादौ तु विभाषा, ग्रायङ्ङीत्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कुतः प्राप्तविभाषापक्षः । अथोच्येत, अचिविभाषेत्यत्र यङ्ङीत्यनुवर्त्य यङ्ङनिमित्तस्य रेफस्याचि अनन्तरे वा लत्वमिति व्याख्यानादस्त्येवोक्तिसंभव इति । तन्न । निजेगिर्य अच् इतिस्थिते हि ग्रायङ्ङीति प्राप्नोति । न चास्यामवस्थायां विभाषायाः प्राप्तिः । अच्परत्वाभावात् । अथ ब्रूयाः विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्ङलुकः पूर्वं ग्रायङ्ङीति न भवतीति, एवमप्युभयत्रविभाषात्वं दुर्लभमेव । गिरति गिरलतीत्यादौ विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्ङलुकः प्रागेव ग्रायङ्ङीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लत्वस्यासिद्धतया ततः प्रागेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयङ्ङपेक्षत्वे

नान्तरङ्गं लत्वं प्रति बहिर्भूताच्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुको-
 सिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति । अ-
 त्रोच्यते । प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनन्तरोक्तरीत्यैवोक्ति-
 संभवः । उभयत्रविभाषात्वे त्वित्यम् । अन्तरङ्गानपीति
 न्यायेन लत्वात् पूर्वं लुक् । न च लुङ्निमि-
 त्तमजेव दुर्लभः । तस्यार्थपेक्षत्वेन बहिरङ्गतयासिद्धत्वात्
 पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा चाचः पूर्वमेव
 लत्वं स्यादिति वाच्यम् । कृतितुग्विधिग्रहणेन हि बहिरङ्ग-
 परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक्
 इव तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च । ननु
 कृते ऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति निजेगिर् अच् इ-
 ष्ति स्थिते ग्रायङ्गीति न प्राप्नोति यङ्परत्वाभावात् प्रत्य-
 यलक्षणं तु नलुपतेति निषिद्धम् । तत्र ह्यङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधि-
 कारो न निर्दिश्यतइति वक्ष्यते । न च स्थानिवद्भावः । लुका
 लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । अङ्गलादेशत्वाच्च । तथा
 च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न । नधातुलोपसूत्रप्रत्यारूपापक्षे
 पृथगल्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसम्भवात् । न च पूर्वत्रासिद्धे
 न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण-
 त्वेष्विति सापवादत्वात् । यद्यप्यचिविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासि-
 द्धमिति ग्रायङ्गीति प्रत्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधासम्भवः । ततश्च
 सत्यामपि यङ्गीत्यस्य निवृत्तावुभयत्रविभाषात्वं न सम्भवति ।
 तथाप्यधुनेत्यादिवत्प्रक्रियालाघवार्थमधुनेत्येव वक्तव्ये नमुनइत्यु-
 क्तेर्योगविभागाथर्तया न योगे योगो ऽसिद्धः किंतु प्रकरणे प्रकरण-
 मिति चासिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेनोभयत्रविभाषात्वे उ-
 क्तिसम्भवो बोद्धव्यः । सिद्धान्ते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव

नित्यं लत्वं समुदायलोपवादिनां तु मते अजपेक्षयान्तरङ्गत्वा-
न्नित्यं लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठ-
मान्हिकम् ॥

इय्यणः सम्प्रसारणम् ॥ यणः स्थाने इक् भवतीत्येवंरूपो
वाक्यार्थः यणस्थानिक इग्रूपो वर्णश्चेत्युभयमपि सम्प्रसार-
णसंज्ञं स्यात् । तत्र व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणमित्यादिषु विधिप्रदेशेषु
वाक्यार्थस्य ग्रहणं सम्प्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्ये-
ति विवेकः । पूर्वसूत्रादिति शब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य संज्ञित्व-
मिति लभ्यन्ते । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वाक्यमेव संज्ञि । न चैवं
तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् । बाह ऊद् सम्प्रसारण-
मितिसामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वानि-
र्णयात् । न चैवमपि व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणमित्यादौ दोषतादव-
स्थ्यम् । सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । ननु तथापि वाक्य-
तदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वमस्तु वर्णस्य तु कथमिति चेत् ।
तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयाभ्युपगमादित्यवेहि ।
अत्र च विधेयानुवाद्ये, समर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम् ।
आह च । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति ।
उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः । भर्तृहरिश्चाह । सम्प्रसारणसंज्ञा-
यां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः । प्रविभागस्तथा सूत्रएकस्मिन्ने-
व जायते ॥ तथा द्विवचनेचीति तन्त्रोपायादिलक्षणः । एकशेषेण
निर्देशो भाष्यएव समर्थित इति ॥ तन्त्रं च शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं
वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः
पक्षः । शब्दैक्ये द्वितीयः । आद्येपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे
व्यङ्ग्यैक्ये आद्योत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एवं च “तन्त्रत्वमैकरू-

प्येण भवेत्तुल्योपकारतः । उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्ति-
लक्षणमि”ति प्रीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्न कर्तव्यः ।
तस्य भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्ति-
शून्यतया दुरूपपादत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । वाक्यार्थ एव संज्ञी
अनुवादे तु तन्निवृत्तो वर्णो लक्ष्यते । सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्र-
सारणमिति । अथ वा वर्ण एव संज्ञी । विधिप्रदेशेषु तु सूत्र-
शाटकवद्भाषिसंज्ञाश्रयणीयेति । सर्वेप्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः ।
स्यादेतत् । अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने उत्तमपु-
रुषैकवचनमिद् । तस्य च सम्प्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति
दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति । अत्राहुः ।
संख्यातानुदेशाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संज्ञा न तु
लकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयम् । वाक्यार्थः संज्ञीति
पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासंख्यपरिभाषो-
पस्थितौ यणः स्थाने इकस्याद्यथासंख्यमित्यवान्तरवाक्यार्थः
सोऽयं सम्प्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः । न चावा-
न्तरवाक्यार्थं गृहीत्वा यातिवातिद्रातीत्यादावतिप्रसङ्गः ।
तस्य संज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा ष्यङः सम्प्रसार-
णमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरतो नोक्तदोषः । अदुहीत्यादेस्तज्ज-
त्वाभावाच्च । उभयसंज्ञात्वपक्षेऽपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्त
एव वर्णः संज्ञीति । अतो ऽदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्गः ।
इदं च कर्मकर्त्तरि रूपमिति हरदत्तः । उपलक्षणं चैतत् ।
केवले कर्तर्यपि सम्भवात् । वर्ण एव संज्ञीति पक्षे तु यथासं-
ख्यं दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वा-
त् । न चैवं स्थानेयोगोप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी
स्थानेयोगत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येयत्वात् । उक्तं हि इ-

कोगुणवृद्धीइतिसूत्रे । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । इहै-
 व वा सिंहावलोकनन्यायेन स्थानग्रहणापकर्षोस्तु । यथासंख्य-
 न्तु दुर्लभमित्युक्तम् । कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग
 इति चेत् । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावि-
 तग्रहणात् । यद्वा । कार्यकालपक्षे यणः स्थाने संप्रसारणमिग्भ-
 वतीति वाक्यार्थादनुवादतैव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ स-
 त्यां यथासंख्यप्रवृत्त एव संज्ञी । स एव संप्रसारणस्येत्यादौ उ-
 पतिष्ठते । अथ वा स्थानक्रमेण संबन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वा-
 दनुवादेऽपि सुलभः । यथासंख्यसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामिति दिक् ।
 द्युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न । दिवउदिति तपरकरणात् ।
 अत एव द्युलोक इत्यत्र संप्रसारणस्येति दीर्घो न । नन्वेवं
 भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथ-
 मस्योपन्यास इति चेन्न । तस्य वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षेणो-
 कत्वात् । संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा । पक्षान्तरे तु
 ऋतउदिति ज्ञापकं बोद्धव्यम् । नन्वेवमक्षद्युवौ अक्षद्युव
 इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्या-
 दिति चेन्न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणस्य वार्तिककृता
 कृतत्वात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वार्णादांगं बलीय
 इत्युवङ् भविष्यति । वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षान्त-
 रे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूतो जीन इत्यादौ तु
 हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणानिर्वृत्तस्यादेशोऽपि दीर्घप्र-
 वृत्तिः । वर्णसंज्ञापक्षेऽपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासम्भेन हल
 इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वा-
 दिति दिक् ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादा-

द्यन्तावयवौस्तः । भविता । यापयति । पुरस्तादपवादा
इतिन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययः परश्चेत्यनेन
तु परत्वाब्दाध्येत । तेन चरेष्टः, गापोष्टक्, व्रीहिशाल्योर्ढक्, इत्याद-
यः परा एव भवन्ति । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात्परि-
भाषेयम् । भाष्ये तु संज्ञापक्षोपि स्थापितः । तथाहि । टकि-
ताविति कर्मधारयः । इत्संज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयोः
संज्ञे स्तः । तथा च इट् इति बहुव्रीहिः इःट् आदिर्यस्येति वि-
ग्रहः । तथा च स्थानेन्तरतमपरिभाषया तव्यस्य इतव्यादेशे
सिद्धमिष्टम् । एवं यापयतीत्यत्र यातेर्याप् आदेशः पुःक् यस्येति
व्याख्यानात् । न चैवमाद्यन्तौ टकौ इत्येवास्त्विति वाच्यम् ।
आलजाटचौ ठस्येक इत्यादावपि टकयोराद्यन्तसंज्ञात्वप्रसङ्गात् ।
इत्संज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते । तेन इत्संज्ञकस्य यो देशस्तत्रा-
वस्थितौ टकौ संज्ञे । न चाटचष्टकार इकादेशस्य ककारश्च तथेति
नोक्तदोषः । नन्वास्मिन्पक्षे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादिना भू इत्यस्या-
भू इत्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्तः प्रसज्येत । नैष दोषः ।
अःट् उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात् । विशेषणस्या-
पि उदात्तस्य सौत्रः परनिपातः । तेनोदात्ताकारादिरादेश इति
सिद्धम् । न चैवमप्याडजादीनामित्यत्र दोषतादवस्थयम् ।
अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह श्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसम्भवादिति
वाच्यम् । आडजादीनामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् ।
वक्ष्यति हि, अजादीनामटा सिद्धमित्यादि ॥

मिदचोन्त्यात्परः ॥ सन्निविष्टानामचां मध्ये अन्त्यो योच्
तस्मात्परो भिस्स्यात् स च पूर्वान्तः । स्थानेयोगस्य परश्चे-
ति परत्वस्य चापवादः । वनानि । यशांसि । रुणाद्धि । ननु
पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यपा-

वादोस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति चेन्न । वाध्यसामान्य-
चिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाध्यतइतीहाभ्युपगमात् ।
अन्यथा श्रमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च श्रवणार्थ एव
श्रमो मकार इति वाच्यम् । वृणह इति निर्देशात् । अच इति
जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । निर्द्धारणे षष्ठी । न चान्त्यादि-
त्यनेन सामानाधिकरण्यादच इति पञ्चम्येवास्तामिति वाच्य-
म् । शे मुचादीनामित्यादावन्त्यस्याचो ऽसम्भवेनैतत्परिभाषा-
या अपवृत्तावलोन्त्यपरिभाषाप्रसङ्गात् । तथा च तत्र मित्करणवै-
यर्थ्यार्पितेः । पूर्वभूत्रे आद्यन्तावितिसमासनिर्देशेपीहान्तग्रह-
णमात्रमनुवर्त्तते एकदेशएव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तेन मि-
त्पूर्वान्तः । यदि त्वभक्तः स्यात्तदा ताता पिण्डानामित्यादौ
शेषछन्दसि बहुलमिति शेल्लोपो कृते नलोपो न स्यात् । प्राति-
पदिकान्तत्वाभावात् । तथा वहंलिह इत्यत्र वहाम्रे लिह इति
स्वशि अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्या-
त् । अपदान्तत्वात् । यदि त्वादिग्रहणमनुवर्त्य परादिः क्रि-
येत तदा वारिणे इत्यादौ घेङ्ङितीति गुणः स्यात् । वहंलिह
इत्यत्रानुस्वारो न स्यात् । अतिशयितः सखा येषां तान्यतिस-
खीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वप्रयुक्ता
वृद्धिः प्राप्नोति । सा हि गौणत्वेपीष्यते अस्थयाद्यनङ्त्वत् ।
एतच्चेह सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्फुटम् । तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवा-
त्र स्थितः । अत्र वार्त्तिकम् । अन्त्यात्पूर्वो मसृजेरनुषङ्गसंयोगादि-
लोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । तस्या-
सिद्धत्वात्कुत्वम् । मस्जिनशोर्झलीति नुम् । स च यद्यन्तादचः
परः स्यात्तदानिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात् । उपधाभू-
तस्य नकारस्यानुपङ्ग इति प्राचां संज्ञा । अथ स्कोरिति सलोपे

कृते नकार उपधात्वाल्लुप्यतामिति चेत् । न । नलोपं प्रति स्को-
रितिलोपस्यासिद्धत्वात् । बहूनां समवाये समुदायस्यैव संयो-
गसंज्ञेति पक्षे सलोपस्याप्राप्तेश्च । तथा च मङ्क्ता मङ्क्तव्य-
मित्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम् । भर्जिमर्च्योश्च । अन्त्यात्पूर्वो-
मित् इत्यनुवर्तते । भृजी भर्जने । अस्मादौणादिके अचि कृ-
ते ऊमागमः । भरुजा । मर्च शब्दार्थे चुरादिकः । अस्मादच
इरित्यौणादिक इप्रत्यय ईमागमः । निपातनात्सिद्धम् । भरु-
जाशब्दो ह्रस्वगुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाव्हादिषु ।
उणादिषु तु मृकणिभ्यामीचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिश-
ब्दो व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं बोध्यम् ॥

एच इगृस्वादेशे ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इ-
गेव स्यात् । हे शब्दमतिक्रान्तं कुलमतिहिकुलम् । चित्रगुः । अ-
तिरिः । अतिनु । यदत्र वक्तव्यं तदेओङ्सूत्रएवोक्तम् ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमाना
षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरेति बोध्यम् । अस्तेर्भूः । अस्तेः समी-
पो ऽनन्तरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः ।
स्थानं च प्रसङ्गः । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यामिति वत् । तथा
चेगुच्चारणे प्रसक्ते यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थपर्यवसाने सामी-
प्यादयः सम्बन्धा अर्थाद्व्यावृत्ताः । योगः सम्बन्धः । स व-
हुविधोस्त्यस्या इति योगा । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् । स-
च भूम्नि । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । तेनानेकसम्बन्धप-
रतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो लभ्यते । अयोगेति वा छेदः । अ-
निश्चितयोगविशेषेत्यर्थः । योगेत्ययोगेति वा किम् । ऊदुपधा-
या गोहः । शास इदङ्हलोरित्यादौ गोह शास इत्यत्र मा भूत् ।
सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासोः स्थाने धातुमा-

प्रस्योपधायाश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक् । यद्वा । स्थाने
 योगो यस्या इति बहुव्रीहिः । अत एव निपातनात्सप्तम्या
 अलुक् । यद्वा । स्थानेन योगोस्या इति विग्रहः । निपातना-
 देत्वम् । न चानयोः पक्षयोगोहः शास इत्यादावतिप्रसङ्गः ।
 परिभाषाणामनियमे नियन्तुं प्रवृत्तेः । युक्तं चैतत् । आकां-
 क्षापूर्वकत्वात्सम्बन्धस्ये, इ चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे नि-
 र्णीतिआकांक्षाविच्छेदात् । लोकेपि हि पंथानं पृच्छन्तं प्र-
 त्यमुष्मिन्नवकाशे हस्त दक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्नुत्तर इत्यादा-
 वुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वैधात्संशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते न त्वसंदिग्धे
 तिर्यक्पथेपीति दिक् । भाष्यकारास्त्वाहुः । अस्तेर्भूरित्यादा-
 वनेकसंबन्धप्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधादन्तरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति
 ज्ञापकाच्च स्थानेयोगतैव व्याख्यास्यते । तस्मान्नायमेतस्य
 सूत्रस्य सूत्रार्थः । किं तु षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते
 न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थः । तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादे-
 शा भवतीति । तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः पाच्छब्दान्तं यदं-
 गं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादेश इति । अलौत्य-
 स्यादेः परस्येति तु योगौ आरंभसामर्थ्यादस्य बाधकौ । अ-
 नेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृ-
 त्तिरिति । एवं स्थिते तन्नाद्याश्रयणेन प्रागुक्तोपि सूत्रार्थः सुव-
 चः । फलन्तु स्फुटप्रतिपत्तिरिति दिक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः
 स्यात् । सादृश्यं च चतुर्धा । स्थानतोर्यतो गुणतः प्रमाणत-
 इचेति । स्थानतो यथा सुध्युपास्यः । मध्वरिः । धात्रंशः । ला-
 कृतिः । यत्तु यथासंख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्तं भाष्या-
 दौ । तदभ्युच्चयमात्रम् । अर्थतः साम्प्रविवक्षायां यथासं-

ख्यालाभात् । इको हि षट्षष्टिः यणस्तु सतेति वैषम्यात् ।
 अथेकशब्दाद्यणशब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां चतुर्णामुपस्थितेर-
 स्त्येव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्येति दीर्घस्य कथं यणादे-
 शः । इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन ऋकारेण चतुर्थेन
 लृकारेण च परस्परस्य ग्रहणाल्लाकृतौ रेफप्रसङ्गः धात्रंशे च लका-
 रप्रसङ्गः, यवौ च सानुनासिकनिरनुनासिकौ न व्यवतिष्ठेयाता-
 मिति दिक् । दैत्यारिः श्रीश इत्याद्यपीहोदाहरणम् । अर्थतो
 यथा । वातंड्ययुवतिः । वतंडशब्दाद्वतंडाच्चेत्यपत्ये यब् । तस्य
 लुक्स्त्रियामिति लुक् । शार्ङ्गरवादेत्वान् ङीन् । वतंडी चासौ
 युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः । पुंवत्कर्मधारये-
 त्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडीशब्दस्य तद-
 पत्यवाची वातंड्यशब्दो भवति । गुणतो यथा । पाकः । त्यागः ।
 चजोः कुधिण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश
 एव ककारः । जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने
 तादृगेव गकारः । प्रमाणतो यथा । अमुम् । अमू । अमून् । अदसो-
 सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । इह स्थाने
 इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः सम्मतः ।
 ताल्वादिरूपे स्थाने योन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् ।
 स प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति । तदुक्तम् । यत्रानेकविधमा-
 न्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति । तेन चेता स्तोते-
 त्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो न भवति । वाक्य-
 भेदे च तमवग्रहणमेव लिङ्गम् । एकास्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि
 स्थानेतरइत्येव ब्रूयात् । सिद्धान्ते तु वाग्यरिरित्यादौ सोष्मणः
 सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो नादवन्त इति तृती-
 याः प्रसक्ताः । तमवग्रहणात्तु चतुर्था भवन्ति । ते हि सोष्मा-

णो नादवन्तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मस्तत्साहिताः सोष्माणः । तथा च बहुचानां प्रातिशाख्यम् । वर्गे वर्गे च प्रथमा-
वधोषौ युग्मौ सोष्माणानुनासिकोन्त्य इति । शादय ऊष्मा-
णः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षा । इह
त्वीणि वाक्यानि, ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचनः । शषसहा ऊष्मा-
ण इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति । इत्थंभूतलक्षणे
तृतीया । हशषसाः क्रमेण ख छ ठ थानां द्वितीयानां सस्था-
नाः । यथा हादय उष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः । फकारस्य
तु यद्यपि सस्थान उष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्म-
त्वं बोध्यम् । हकारेण चतुर्था इति । यथा हकार ऊष्मा एवं
तेपीत्यर्थः । नन्वेवमिष्ट उप्त इत्यादावान्तर्यादर्धमात्रस्य यणः
स्थाने अर्द्धमात्र इक् स्यात् । दध्यत्र, सुध्युपास्य इत्या-
दौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्यादि-
ति चेन्न । अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकद्विमात्रिकव्यंजनस्य च लो-
कवेदयोरप्रासिद्धत्वात् । योस्ति स एव भविष्यति । इह
भाष्ये अन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठोप्युपन्यस्य दूषितः । तथा-
हि । अन्तरतमउरण् रपर इति संहितया तावत्सूत्रकृद-
पाठीत् । पदकारास्तु व्याख्यातारः । तत्र सप्तम्यन्तमपि शक्यं
छेत्तुम् । षष्ठीति चानुवर्त्तते । अन्तरतमे स्थानिनि षष्ठी
उपसंहर्त्तव्येति सूत्रार्थः । एवं चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र विधे-
यस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या उपसंहा-
रात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो यि प्रत्ययइत्यत्र एच इत्यनु-
वृत्तायाः षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरुपसंहारात्सि-
द्धम् । अन्यथा एच्मात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अत्रेदं दूष-
णम् । इको यणचीति यण् ह्रस्वानामवे स्यान्न तु दीर्घाणाम् ।

अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सन्निकृष्ट इति तत्रैवेक इति षष्ठ्या
उपसंहारात् । तथेको गुणवृद्धी अचोऽङ्गिति इति षष्ठ्योर्गुणवृद्ध्यो-
रन्तरतमेष्वेव इक्ष्वक्षु चोपसंहारात् । नेता लविता नायको लावक
इत्यादावेव स्यात् । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्या-
दिति दिक् । तदेवं सप्तम्यन्तपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्ष एव युक्त इति
स्थितम् । स्यादेतत् । एवं सति एज्मात्रस्य वांतादेशः स्थितिस्तिचेत् ।
अत्राहुः । पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तम् । अन्तरतमपरिभेदाभावा ।
अर्थाधिकारश्चेहाश्रीयते । यादृशो वान्तादेशः पूर्वं दृष्टौ ओ-
कारस्थानिको ऽव् औकारस्थानिकश्चाव् तादृशो यि प्रत्यये भ-
वतीति सूत्रार्थः । यद्वा । वांत इति न करिष्यते । न चै-
वं चेयं नेयमित्यादावतिप्रसङ्गः । क्षय्य जय्याविति योगं
विभज्य कण्ठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमपरत-
या व्याख्यानात् । क्षिज्योः शक्यार्थ एवेति द्वितीयसूत्रार्थः ।
तेनार्हाद्यर्थे तयोरपि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि शार्ङ्गरवादि-
गणपठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीति रूपं न
सिद्ध्येत् । तथा हि । नरशब्दस्य ङीन्संनियोगेन वि-
धीयमाना वृद्धिरलौत्यस्येत्यंत्यस्य स्यात् । तथा च यस्येति
चेति लोपेन तस्यानिवृत्तौ वृद्धिवचनं व्यर्थं स्यात् । न
च नृशब्दार्थं तदिति वाच्यम् । एवं हि सति नृवृद्धिश्चेत्येव
ब्रूयात् । न च नरशब्देऽपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भव-
न्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन वृद्धेर-
न्तरङ्गत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद् वृद्ध्या लोपो बाध्यताम्,
आहो स्विदन्तरङ्गपरिभाषां बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते
वृद्धिर्भवत्विति संशये परिभाषाबाध एव न्याय्यः । तदुक्तम् ।
अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति । किञ्च बाह ऊठित्यत्र ज्ञा-

पितृत्वेनानुमेयायाः परिभाषाया एव बोधनोपपत्तौ साक्षाद्भुतस्य
यस्येतिलोपस्य बाधो ऽनुचितः । तथा च लोपे कृते वृद्धि-
रिति सिद्धं नारीति रूपमिति चेत् । सत्यं सिद्धं, किन्तु सप्तम्यं-
तच्छेदपक्षएव । तत्र हि प्रकृतितोत्तरतमनिवृत्तिरिति वृद्धय-
न्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति ।
प्रथमांशे पक्षे त्वादशेतोत्तरतमनिवृत्तिरित्यलौत्यस्येति वचनाद्रे-
फस्यात् । तस्मात्सिद्धांते नारीति रूपं नरशब्दस्य दुःसा-
धमि । पूर्वः पक्षः । अत्राहुः । नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्य-
कृतोभिप्रेतं सप्तम्यंतपक्षनिराकरणभाष्येण तथैवानुमानात् । न चै-
वं नरशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सति नरीति रूपं स्यादिति वाच्य-
म् । इष्टापत्तेः । तथा च प्रयुज्यते किंनरीणां नरीणामिति ।
यद्वा । नरशब्दस्य नियतपुंलिङ्गत्वमेवास्तु । तथाच क्वातिप्रस-
ङ्गः । उक्तप्रयोगस्तु पुंयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति । यथान्या-
सेपि तस्य दुर्वारत्वात् । अथ वा नृनरयोरित्यत्रात इति वर्त-
ते । अजाद्यतष्टावितिसूत्रात् । तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठ्या वि-
परिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन संबध्यते । न तु नृशब्देन ।
असंभवात् । तस्मात्सिद्धं नारीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रत्याख्याय-
तां नामनरशब्दः । नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथमुक्तिसं-
भवः । न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यम् । वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरश-
ब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः । अत इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लिष्टम् । ए-
कदेशानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात् । किञ्च नृनरयो-
रिति गणपाठे पठ्यते नत्वष्टाध्याय्याम् । गणे चात इति न
प्रकृतम् । तथा शार्ङ्गरवाद्यत्र इत्यादिशब्देन गणसूत्रमपि हृ-
दयमागमय्य तत्रात इत्यस्यान्वयो वाच्यः । स च क्लिष्टतर इति
स्पष्टमेव । तस्मादित्थं समाधेयम् । नर इति रान्तं लुप्ताकारा-

नुकरणं तस्य अः नरः । नुश्च नरस्येवेति द्वन्द्वः । चाद्वेणे पा-
ठाच्च ङीन् । यद्वा । स्थानेन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण द्वेधा छेदः सू-
त्रकृतः सम्मतः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रयणेन सूत्रप्रत्या-
ख्यानपक्षेऽपि हि प्रकृतित आदेशतश्चेत्युभयथाप्यन्तरतमनिवृत्ति-
रस्त्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिकी सा । भाष्यकृतस्तु न्या-
यसिद्धेत्यन्यदेतत् । तथा च नान्तो यि नृनरयोरित्यादि सर्वं
सुस्थमेव । अत एव चतुर्थे स्थानितोन्तरतमनिवृत्तिमाश्रित्य
नारीति रूपं साधयन्हरदत्तोऽपि न विरुध्यते । इको यणचोत्या-
दावतिप्रसङ्गः परमवशिष्यते । स च ल्वादिभ्यः प्वादीनां
प्हस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या न्यायमूलिक्या वा स्था-
नितोन्तरतमनिवृत्तेरनित्यतामाश्रित्य परिहर्च्य इति दिक् । सूत्र-
प्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते । सभायामास्यतामित्युक्ते हि पण्डिताः
पण्डितैः सह समासते, शूराः शूरैः, कवयः कविभिः, न तु सङ्क-
रेण । किं बहुना गवां सङ्घं प्रति गौर्धावति, अश्वोऽश्वाना-
मित्यादिव्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । तस्मात्प्रथमवाक्यार्थ-
स्य लोकोक्त एव लाभाच्च तदर्थं सूत्रमारम्भणीयम् । एवं स्था-
नत आन्तर्यं बलीय इत्यपि लोकोक्त एव सिद्धम् । तथाहि ।
भूयः सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वा सजातीयान्तरसंचलने सत्य-
पि कृशत्वपाण्डुत्वादिगुणसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्का-
रेणैव परस्परापेक्षा दृश्यते । तदेवं लोकोक्तः सिद्धे किं वच-
नेनेति ॥

उरण् रपरः ॥ ऋवर्णस्य स्थाने यो ऽण् स प्रसङ्गावस्थाया-
मेव रप्रत्याहारपरस्स्यात् । ऋकारेण सावर्ण्यात्त्रिंशत् उपस्थाने
सति स्थानेन्तरतमपरिभाषया रश्रुतिमतः स्थाने रपरो लश्रुतेस्तु
लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः, ऋल्लस्थाने

यो ऽण् इति ग्रन्थस्तु यथासंख्यभ्रमापादकोसंगतश्च । शब्दतः
 साम्येनाभिमतानिर्वाहात् । न हि सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थत-
 स्तु नतरां साम्यम् । अथात्र न यथासंख्यमभिमतं तर्हि किं
 वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विशिष्योल्लेखनेन । आ च आ च रलौ ऋलौः
 स्थानमिति विग्रहे उश्च उल्लंघं ऋलोरिति विग्रहे वा द्वन्द्वस्य दु-
 र्लभत्वाच्च । स हि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषेण
 बाध्यते । चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव साधुत्वनिर्वा-
 हार्थं लक्षणामाश्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्यवसानमिति
 कथं चिन्निर्वाहस्तु ग्रन्थे श्रद्धालुभिरास्थेय इति दिक् । अत्र प-
 क्षचतुष्टयं सम्भाव्यते । उः स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्व-
 विशिष्टो ऽण् विधीयतइति प्रथमः पक्षः । उः स्थाने अणाम-
 नणां च प्रसङ्गे अणवेति नियमः । स च रपर इति वाक्यभेदे-
 न रपरत्वं विधीयतइति द्वितीयः पक्षः । उः स्थाने योणित्यनू-
 द्य तस्य रपरत्वं विधीयतइति तृतीयः । प्रसंगावस्थायामेव र-
 परत्वं विधीयतइति चतुर्थः । तत्राद्ये पक्षे नाप्राप्तेषूदात्तादिषु
 विधीयमानोण् तेषां बाधकः स्यात् । तैरनवरुद्धस्य विषयस्या-
 लाभात् । एवं तदा वचनव्यक्तिः । षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्ना-
 देशोन्तरतमः स्यात् । ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्ता-
 नुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः । तथाहि । कृतिरित्यत्र ङि-
 त्यादिर्नित्यमिति प्राप्तम् ऋकारं बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । त-
 था प्रकृतं प्रवृत्तमित्यत्र गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते
 शेषनिघातमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितं च बाधेत । तथा नृः पा-
 हीत्यत्र नृन्पइति ह्यापकात्पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेऽप्यनुनासिकं बा-
 धित्वा ऽण् रपरः स्यात् । किञ्च कर्त्ता कारके इत्यत्र गुणवृद्धी
 बाधित्वाण् भवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदा चिदिकार उ-

कारश्च स्यात् । अपि च ये ऽमी प्रतिपदोक्ता इत्वोत्वादय ऋत
 इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति तेषु रपरत्वं न स्यात् । द्वितीये तु गुण-
 वृद्धयोर्न दोषः । अणनणोः प्रसक्तावणेवेति नियमेन कर्त्ता
 कारक इत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा वृद्धिरनन्त-
 रतमा तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोतरतमेत्यवि-
 शेषादुभयत्रापि सकलवृद्धिप्रसंगे नियमोस्तु, गुणस्तु कर्त्ता इत्या-
 दौ मात्रिक एव प्राप्तः । तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एडे-
 व प्राप्तः । तथा च अणनणोः प्रसंगाभावेन नियमाप्रवृत्तौ दीर्घ-
 ष्वेडेव स्यात् । ह्रस्वेषु त्वकारो भवन्नपि रपरो न स्यात् । यो हि प्र-
 थमवाक्येनाणवेति नियम्यते । तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधी-
 यते । तथा च गुणे दोषोस्त्येवेति चेन्न । चजोः कुधिण्यतोरित्या-
 दौ सावकाशायाः स्थानेन्तरतमपरिभाषाया वृद्धिविधौ चरितार्थ-
 याप्युरण्पर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । त-
 स्माद् द्वितीयपक्षे गुणवृद्धयोर्न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । उदात्ता-
 दिषु दीर्घस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तेष्वित्वादिष्वपि । तृ-
 तीये तूदात्तादिषु न दोषः । तत्तद्विधिभिरन्तरतमपरिभाषासंस्कृ-
 तैर्ऋवर्णस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोषः । गुणवृ-
 द्धयोस्तु दोष एव । तथाहि । आन्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके
 गुणे रपरत्वे च कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिद्धयति तथापि तरितेत्यादावे-
 डेव स्यात्तथा अविशेषाद् वृद्धिर्नयेपि प्रवृत्ते अकारस्याण्त्वाद्रप-
 रत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि सिद्धयति तथापि कार्य-
 कस्तावक इत्याद्यनिष्ठमप्यपद्यते । यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यकारैरि-
 मं पक्षमाश्रित्य समाहितमनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमिति । यच्च
 तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवादिति ।
 तदुभयमपि पाक्षिकं बोध्यम् । तथाहि- । यदा ऋत्वजात्यवच्छि-

नस्य क्रान्तरतम इति परीक्ष्यते अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति
 तदा ऽनुरूपप्रतिसंवन्धिराहित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम् । न ह्यान्तर्यं
 चतुर्द्वेति मुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्मणः सोष्माण इति
 भाष्याद् वृत्तेश्चानियम एव लभ्यते । एवं च नष्टाश्वदग्ध-
 रथन्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव । व्यक्तिपुरस्कारेण
 परीक्षायां तूक्तरीत्या दुष्टोयं पक्षः । तथा चात्र सूत्रे वार्त्तिक-
 कम् । य उस्थाने ऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रति-
 पत्तिरिति । किञ्चास्मिन्पक्षे क रेफपरत्वं क्व वा लकारपरत्व-
 मिति व्यवस्थापि दुरूपपादा स्यात् । स्वतन्त्रः कर्त्तेति निर्देशा-
 न्न विनिमयो ग्रायङ्ग्यचिंविभाषेत्यारम्भाच्च न विकल्प
 इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । रेफस्य पूर्वान्ततां
 साधयितुमाद्यन्ताविति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्तग्रहणमनुवर्त्य
 तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन रेफान्वयश्च वाच्य
 इति महान्वेलेशः । चतुर्थपक्षे तु नैतदुपयुज्यतइति वक्ष्यामः ।
 तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रितः । स चेत्यमुपपादनीयः ।
 स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते तत्रैकमुः स्थाने यो ऽणित्यनुवादेपि
 स्थानसम्बन्धलाभाय । द्वितीयं तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरो भ-
 वतीति कालविधानार्थम् । स्थानेन्तरतमसूत्रे स्थानशब्दस्य ता-
 ल्वादिपरत्वेपि शब्दाधिकाराश्रयणादिह प्रसङ्गपरत्वं बोध्यम् ।
 एवं च गुणवृद्धयोः प्राप्त्यवस्थायामेवाणो रपराः सम्पन्ना
 इति प्रमाणतोन्तरतमावैक्यवैचौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोणेव भ-
 वतीति न कश्चिद्दोषः । एवमुदात्तादिविधिष्वप्यन्तरतमत्वाह-
 कारो भवति न तु अर् इर् इत्यवधेयम् । न चैवं कर्त्तेत्यादावने-
 कालत्वात्सर्वादेशप्रसङ्गः । आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात् । तथाहि ।
 ऋस्थानित्वमुपजीव्य प्रवृत्तं रपरत्वं सर्वादेशतां नापादयति ।

उपजीव्यविरोधात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्त्तिकम् । सर्वादेश-
प्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् । न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णोदेश-
स्याविघात इति । अणग्रहणं किम् । रीङ्गिङादीनां रपर-
त्वं मा भूत् । मात्रीयति । क्रियते । तथा ढकि लोपोपि रपरः स्यात् ।
एवं च सूत्रवैयर्थ्यापत्तौ सामर्थ्यादनेनालोन्त्यविधिं बाधित्वा
सर्वादेशः स्यात् । तथा होतापोतारावित्यत्रानङोपि रपरत्वे
संयोगान्तलोपे च कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति
दिक् । अथ यो रिङादिष्वण् स रपरः कुतो नेति चेन्न ।
अनादेशत्वात् । आदेशत्वं हि समुदाये विश्रान्तम् । न चैवं
कृष्णाङ्गिरित्यादौ रपरत्वं न स्यात्पूर्वपरसमुदायस्य स्थानि-
त्वादिति वाच्यम् । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितयो-
रवयवयोरेव स्थानित्वावगमात् । अत एव द्वयोः स्थानिनो-
भिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशौ मा भूतामिति तत्रैकग्रहणं कृतम् ।
तस्माद्वकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव । तदुक्तम् । यो त्द्युभयोः
स्थाने भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति । तस्मादेका-
देशेपि रपरत्वं भवतीति स्थितम् । स्यादेतत् । उक्तरित्या ऋत
उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात् । तथा च विभक्तिसकारस्य
रुत्वे कृते पूर्वस्य रोरिति लोपे द्रूलोपइति दीर्घेण मातुः पितू-
रिति प्राप्नोतीति चेत् । मैवम् । रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्सस्येति
सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धेः । नन्वेवं मातुःकार्यमि-
त्यत्र षत्वं स्यात् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात् । न चायं
प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यम् । अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेऽप्यप्र-
त्ययतया तदादेशस्य सुतरामतथात्वादिति चेत् । उच्यते ।
ऋत उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावत्सान्तस्य
प्रत्ययसंज्ञा सकारे लुप्ते त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा । एकदेशवि-

कृतस्योपसंख्यानात् । स्थानिवदादेश इत्यत्रादेशग्रहणाद्वा । अत एव यङो यकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तम् । तथा-चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययावयवस्थानिकत्वेऽपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थानेयोगस्य दुर्लभत्वात् । अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वसम्भवात् । नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः तथा च पूर्वान्तत्वेनैकादेशग्रहणात् षत्वं स्यादेव । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयाधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत षत्वम् । मातुः कार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इहेदं तत्त्वम् । कस्कादिषु भ्रातृषु त्रिशब्दस्य पाठो ज्ञापकएकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तात्परस्य षत्वं न स्यादिति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधवैयाधिकरण्यान्वयावेव ज्ञाप्येते । यत्तु भाष्यं लुप्यते प्रत्ययो रात्सस्येति । यच्च कै यट्कृतं तद्व्याख्यानम् । उत्वे कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स तु लुप्त इति । तदुभयमपि चिन्त्यम् । इह सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति पक्षे यद्यप्यरारादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिशङ्कैव नास्ति तथापि संप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तीत्या तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् । तत्राभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च ववे इत्यादावुरदत्त्वेरपरत्वे च कृते हलादिःशेषेण रेफो न निवर्त्तत । अभ्यासावयवस्थानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात् । तस्मादन्तग्रहणमनुवर्त्य पूर्वान्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

अलोन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्यालः स्थाने बोध्यम् । त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानष-

ष्ठीति किम् । आर्द्धधातुकस्येदं, तच्च ऋकारात्पूर्वो मा भूत् ।
 इदं च षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । अल इति किम् ।
 पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुसंस्विति दत्त्वं परमानहु-
 ङ्ग्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् । एतेनाल इति जसन्तमा-
 श्रित्यालात्मका आदेशा अन्त्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परा-
 स्ताः । अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात् । किं चैवं लाघवार्थमलन्त्य-
 स्येत्येव सूत्रयेत् । अपि चारुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः पाद-
 शतस्य संख्यादेरिति लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात् ।
 ततश्च विरजीकरोतीत्यादि न सिध्येत् । यत्तु अल इति जस-
 न्तमिति पक्षे अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्त्त-
 व्यमिति लाघवोपवर्णनं, तदपि न । षष्ठीति पक्षेपि ङिच्चे-
 त्यत्र ङिदेवानेकाल् अन्त्यस्य स्यात् । न तु अङ्गिदपीति
 नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानसम्भवात् । वस्तुतस्तु
 पक्षद्वयेऽप्यनेकाल्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव । अन्यथा ऽतो भिस ऐसि-
 त्यादिपञ्चमीनिर्देशेष्वनेकाल्प्यादेशः परस्पादेः स्यात् । सत्यने-
 काल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादे-
 रिति न सूत्रितम् । तथाहि । अलौत्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ ।
 आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्यावका-
 शः । ईदासः, बहोर्लोप इति । आसीनः, भूयान् । द्वितीयस्या-
 वकाशः । आस्तेर्भूरित्यादि । अतो भिस इत्यादेः परत्वात्सर्वा-
 देशत्वे सिद्धं रामैरित्यादि । न चादेः परस्येत्यत्राल इति जस-
 न्तमनुवर्त्य रामैरित्यादि साधनीयमिति वाच्यम् । तथा सति भू-
 यान् भूमेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । तदेवं कार्यस्यान्त्येत्यनुसंहारो व्या-
 ख्यातः । ङिच्चेत्याद्यग्रिमसन्दर्भानुगुणत्वात् । यद्वा । षष्ठ्या
 एवायमनुसंहारः । या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्यस्यालो बोध्ये-

ति । अत्र पक्षे ङिच्चेत्यस्यायमर्थः, यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सा अन्त्यस्याल इति ॥ एवमग्रेपि ॥

ङिच्च ॥ ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् । दध्ना । दध्ने । अनन्यार्थाङित्वेष्वनङादिषु चरितार्थमिदं तातङि परेणानेकालशित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत् । सत्यम् । सर्वादेशेषि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं प्रयोजनं संभाव्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन प्रवृत्तोयमपवादोप्यस्मिन्विषये उत्सर्गेण समकक्षतामायन्न इति युक्तो विप्रतिषेधः । यद्वा । एहरित्यस्यानन्तरन्तिह्योस्तादिति वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधे सर्वादेशः । प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः ॥

आदेः परस्य ॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यम् । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ अनेकाल् ओदेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भूः । भवति । इदम इश् । इतः । ङिच्चेति नियमात्सिद्धे अनेकाल्प्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमिच्युक्तम् । यत्तु वृत्तिकारैर्जशसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशतां विना तत्र शित्वस्यैवाभावात् । सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव णल्लडादेशादीष्विव सिद्धत्वात् । तथाहि । णल्लडाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशास्तदा प्रत्ययसंज्ञाः । ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्संज्ञा । ततो लोपः । तत एकाल्त्वे सत्यपि न सर्वादेशत्वक्षतिः । उपजीव्यविरोधापत्तेः । अत एव हि कर्तेत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तम् । शकारेणानुबन्धेन इश्प्र-

भृतीनामनेकाल्त्वादेव सिद्धे शिद्ग्रहणं नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि-
ति ज्ञापनार्थम् । तेन दिवउत् अर्वणख्रसावित्यादेर्न सर्वादेशते-
ति बोध्यम् । ननु कथं ज्ञापकता ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे-
त्येतदर्थतया शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि लोपश्च इति
छिद्यते संज्ञायां च कृतं शित्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञिनि फलति,
कमुटष्ठित्ववदिति सिद्धान्त इति चेत् । सत्यम् । अनेकान्ता
अनुबन्धाइति पक्षे नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावा-
त्तदभिप्रायको लोपशित्तिच्छेद इति सिद्धान्तः । एकान्ता इति
पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकम् । ध्वसोरित्यत्र तु लोप इत्येव
छेदः । लोपोयीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । वा-
चिकमते तु नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येव सिद्धम् । न चानभ्या-
सविकारेष्विति पर्युदासस्यायं विषयः । लोपस्य विकारत्वाभा-
वात् । रूपान्तरापाचिर्हि विकारः । यथा भृजामित् आत्तिपि-
पत्योश्चेत्यादिः । अत एव पस्पशायां लोपो विकारात्पृथगुपा-
त्तः लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदं परिपालयिष्यतीति ।
उक्तं च पृषोदरादीनीति सूत्रे कैयटेन । द्वौ चापरौ वर्णविका-
रनाशाविति । वस्तुतस्तूपदेशावस्थायामेवान्तरङ्गतयेत्संज्ञा ।
अत एवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबन्धाः स्मर्यमाणाः सन्त एव का-
र्यं निर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः । इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फुटम् ।
तथा च दिव उत् अर्वणख्रित्यादेरेकाल्त्वादेकान्तपक्षेपि न
सर्वादेशता प्रसज्यते । एवं च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिज्ञापनं
व्यर्थम् । शिद्ग्रहणं च सुतराम् । इदम इश्च इदं किमोरीश्की-
तीशीशोस्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतायाः प्राङ्
नलोपः । यत्तु कृतेपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येतसंज्ञा
न स्यादिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । लोपस्यैव प्रयोजनत्वात् ।

न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं, सर्वादेशत्वसम्पादनेन कृतार्थत्वादिति दिक् । तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिन्त्यः । इह नानेकालशिदिति पठित्वा अन्त्यस्यादेरिति चानुवर्त्यानुसंहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममोऽङ्कम् ॥

स्थानिवदादेशोनस्त्वधौ ॥ आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्त्तयति च । तृतीयान्ताद्धृतिना स्थानिना तुल्यं वर्त्ततइति वाक्यार्थलाभात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यलो ऽसाधारणं न भवेत् । आवधिषीष्ट । अत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्धेरपि भवति । आङ्गोयमहन इत्यत्र हि अल्नाश्रीयते । रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घकृत्त्वये यद्यपि यत्नादौ इत्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रत्युक्तासुपिचेत्यस्याप्रवृत्तिः । यादेशस्य यत्नादित्वात् । सुप्त्ववैकल्याच्चूपदेशस्याप्रवृत्तिः । सुप्त्वञ्चेह यद्यपि ए इत्यस्मिन्नलि वर्त्तते तथापि न तदलो ऽसाधारणम् । भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः । इदं च कार्यकालपक्षाश्रयेणोक्तम् । यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवातिदिश्यते । तत उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चित्कष्टम् । एतेनारुदितामरुदितमित्यादाविडागमोपिव्यारूपातः । तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसम्भवादिति दिक् । अत्र धात्वङ्गकृत्ताद्धिताव्ययसुबुतिङ्पदादेशाः प्रयोजनमिति वृत्तिकृतः । उदाहरणादिक् चेयम्, न तु परिगणनमिति भ्रमितव्यम् । च्लेः सिजित्यादीनामसङ्ग्रहापत्तेः । क्रमेणोदाहरणानि । अस्तेर्भूः । आर्द्धधातुके विवक्षिते । अत एवाङ्गात्पृथक् धातूपादानम् । धातुत्वाद्धातुप्रत्ययाः । भव्यम् । केन काभ्यां कैः । अङ्गत्वादिनादेशदीर्घसंभावाः । कृत् । प्रकृत्य । कृत्वा ।

इस्वस्य पिति कृतीति तुक् । अद्यतनम् । तद्धितत्वात्तदन्तत्व-
 प्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा । कदम्बः । स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वा-
 दव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । स्थानेन्तरतमप-
 रिभाषया गतार्थत्वात् । अधोध इति तूदाहरणमाष्टमिक-
 द्वित्वस्य स्थाने द्विवचनरूपत्वात्संभाव्यते किन्तु तत्रापि फलं दुर्व-
 चम् । तस्मादधोधःकाम इत्युदाहार्यम् । अतः कृकमीति प्राप्तस्य स-
 त्वस्याव्ययत्वात्पर्युदासः । यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरण-
 म् । तच्चिन्त्यम् । कत्वामात्रस्यानव्ययत्वात् । तदन्तविधेः सर्वैकवा-
 क्यतया सिद्धान्तितत्वात् । न च जहत्स्वार्थायां वृत्तौ क्त्वं आ-
 नर्थक्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यम् । इ-
 स्वस्य पिति कृतीति तुगभावापत्तेरिति दिक् । सुप् । रामा-
 य । तिङ् । अपचताम् । तिङन्तत्वात्पदत्वम् । वः, नः । पदत्वा-
 द्भुत्वादि । नन्वेवमधोध इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव गतार्थते-
 ति चेत्सत्यम् । गोवलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् । इ-
 हकाभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते केन कैरित्यादौ तु परस्य
 प्रवर्तयतीति विवेकः । ननु वत्करणं मास्तु, स्थान्यादेश इत्ये-
 तावताप्यसंयोगाल्लिट्किदित्यादाविव वत्यर्थलभात् । यदाहुः ।
 परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वर्ति वत्यर्थं गमयतीति ।
 न च स्थानी आदेशं प्रतिपद्यतइत्येव वाक्यार्थः किं न स्या-
 दिति वाच्यम् । तत्तदादेशविधायकैरेव गतार्थत्वात् । न चादे-
 शः स्थानिरूपमापद्यते । वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वा-
 च्यम् । वा लिटीत्यारम्भात् । न च चक्षिङः ख्याञ् आदेशः
 स्थानीति वचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिङ्येवेति नि-
 यमार्थं तत्स्यादिति वाच्यम् । एवमपि विभाषा लुङ्लङोरित्या-
 द्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्तेः । अस्तिभूभ्यां रूपद्वयासि-

द्वावस्तेभूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्राहुः । वत्करणाभावे स्था-
 नी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । प्रायेण ह्यस्मिन्प्रादे संज्ञासूत्राण्येवा-
 रभ्यन्ते । ततश्चाङ्गोयमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु ह-
 न्तेः । न च स्वरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । अशब्दसंज्ञेति निषे-
 धात् । न च स्थानिनः संज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायबाधः ।
 अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञानि विनियोग इति पक्षे सं-
 ज्ञाया एवोद्देश्यकोटिनिवेशात् । न चैवमाङ्गो वधियम इत्येव ब्रूयादि-
 ति वाच्यम् । वध हिंसायामिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । न
 चैवमाङ्गो वधयम इति पठ्यताम् । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न
 भौवादिकेति प्रसंग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थमाङ्गो-
 यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चावधिष्वदाजघ्ने इत्यत्रा-
 प्यात्मनेपदं सिद्धम् । तथाहि । हन्तेर्लिटि लसामान्यापेक्षत्वाद-
 न्तरङ्गत्वात्तिबादिषु कृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्त्तरीति
 बाधित्वा लिटि धातोरिति द्विःप्रयोगे ऽभ्यासस्य चुत्वे ऽभ्या-
 सात्परस्य घत्वे एकदेशविकारासम्भवेन समुदायस्य समुदाया-
 देशत्वाद्धन्त्यादेशत्वं ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमतैवेति दिक् ।
 अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञा । तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव । तथा-
 हि । अस्यतिवक्तीत्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिङ्गेव गृह्यते । कृत्रि-
 मत्वात् । तथा च समचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात् आख्यतेत्यत्र च न
 स्यात् । न चैवं चक्षिङ्ग इत्येव ब्रूयात् । अनुबन्धनिर्देशेनापि य-
 ङ्कुवारणसम्भवादिति वाच्यम् । एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे
 गाङ्गा इङ्गाङ्गोर्ग्रहणापत्तेः । इङित्यवचनसामर्थ्याद् द्युयभग-
 तिः स्यात् । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्र लिणिङिकामेव ग्रहणं
 स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्करणम् । नन्वेवं वत्करणाभावा-
 धीनिष्ठाधवानुरोधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैव स्थानिवद्भावं प्रकरणं

क्रियतामिति चेन्न । तथा सत्यादेशग्रहणं विना वाक्यार्थानिर्वा-
हे बहुगौरवापत्तेः । सिद्धान्ते त्वादेशग्रहणमतिरिच्यमानमानु-
मानिकसंग्रहार्थं भवतीति तद्वलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमि-
ति वार्त्तिकं प्रत्याख्यास्यते । अपि च काममतिदिश्यतां वेति व-
क्ष्यमाणमपि वत्करणायचमिति दिक् । स्यादेतत् । यदि संज्ञा-
प्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि किं ङित् इत्यादौ
का गतिरिति चेत् । उच्यते । किदिति न संज्ञा । न क्त्वा से-
डिति ज्ञापकात् । न हि क्त्वः कित्संज्ञा प्राप्ता या निषिध्यत । न-
नु मृडमृदेति प्राप्ता सा निषिध्यताम् । वचनद्वयसार्थक्याय च
विकल्पो ऽस्त्विति चेन्न । मृडमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य सम्भवात् ।
किञ्चैवं निष्ठाशीळित्यादि व्यर्थं स्यात् । न हि शीळादिभ्यो नि-
ष्ठा याः केन चित्संज्ञा प्राप्ता । एवं ङिदित्यतिदेशः, कित्साह-
चर्यात् । किं च ङिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रह-
णं स्यात् कृत्रिमत्वात् । तथा च नवश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् ।
वावश्यतइत्यत्र संप्रसारणाप्राप्तेः । किं च क्ङिति चेत्यत्रास्याग्रहणं
स्यात् संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् । तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कु-
टादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यातिदेशः । अ-
न्यथा टिष्ठभादिवदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कर्तव्यतापत्तेः ।
किंकिनौ लिट्चेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं लेन लिङ्वादित्यातिदे-
शो निर्बाध इति दिक् । अयादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदि-
त्येतावतैव संबन्धिगण्डमहिम्ना तद्धाभात् । यथा पितृवदधीते
इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेत् । सत्यम् । द्विविधे आदे-
शः । अस्तेभूरित्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः ।
तत्र हीकारेणकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेण चोकारान्त
आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितार्थः । तत्रासत्यादेशग्रहणे

प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तू-
भयपरिग्रहः । तेन पंचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात्पदसंज्ञा सिद्ध्यति ।
नन्वेहरित्यादि यथाश्रुतमस्तु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च
पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभाववि-
श्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसङ्गसम्भवात् । तथाहि । षष्ठीस्थाने-
योगेत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवतः । अर्थप्रत्याय-
नार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेःसिजादावसम्भवीदम् । तथा-
पि सति सम्भवे ऽर्थप्रयुक्तप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यादेशग्रहणेनैव
ज्ञाप्यते । उक्तञ्च । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यते
ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपप-
त्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च
वार्त्तिकम् । कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञानं योग्यताबला-
त् । तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशादिकं विषये आरोप्यते इ-
ति भावः । नन्वेवं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशभावत्वे
ऽपवादेष्युत्सर्गकृतं स्यात् । तथाहि । कप्रत्ययान्तादप्यणन्तत्त्व-
प्रयुक्तो ङीप् स्यात् । अत्राह वार्त्तिककारः । सिद्ध्यन्तु षष्ठीनि-
र्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति । षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । नाभिनभञ्चेत्यादौ तु
षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या । विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दा-
न्तराणि प्रत्ययविषयाणि बोधयानि ॥ विश्रवः शब्दात्तु प्र-
त्ययो न भवति । अनभिधानादिति भावः । तथा च विदूरा-
ज्य इति सूत्रे भाष्यम् । बालवायो विदुरं च प्रकृत्यन्तरमेव
वा । न वै तत्रेति च ब्रूयाज्जित्वरीववृपाचरोदिति । अस्मिन्पक्षे
षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्तइति वृद्धिसूत्रस्थं भाष्यं

यथाश्रुतमेवेति निर्वाधम् । यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशे-
त्येवंपरतया कैयटेन भङ्गत्वा व्याख्यातम् । तदत्रत्यपक्षान्तराभि-
प्रायेणेत्यवधेयम् । अथ वा श्यनः शित्करणं ज्ञापकम् । अपवादे
उत्सर्गकृतं नेति । न च पितृनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् ।
नित्त्वादेव तत्सिद्धेः । नित्त्वं ह्याद्युदात्तार्थम् । श्यनः पित्वे तु
पित्वादनुदात्तत्वे लसर्वधातुकानुदात्तत्वे च धातुस्वरैरेव सिद्धौ
किं नित्त्वेन । न चानेकाक्षु विशेषः । दिवादौ तदभावात् ।
वावृत्तुवर्त्तनइत्यस्तीति चेन्न । वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् ।
न च भ्वादिपाठेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यम् । भ्वादिपाठस्य वृद्धयः
स्पसनोरित्याद्यन्तर्गणकार्ये उपक्षीणत्वात् । नन्वेवं ततो वावृ-
त्त्यमाना सा रामशालां न्यवीक्षतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति
चेन्न । तत्र वाशब्दस्येवार्थतया कामयमानेव न तु तथा ।
किं तु छलनार्थमागतेत्यर्थात् । अत्र कैयटः । ताच्छील्या-
दिविषये चानशि श्यनो नित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यादिति । त-
त्र हि लसर्वधातुकाभावादनुदात्ताप्राप्त्या चित इत्यन्तोदात्तत्व-
मेव प्राप्तमिष्टं च । तत्रानिष्टार्थमेव नित्त्वं किञ्च स्यादिति तस्याश-
यः । न त्वेतद्युक्तम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छय-
न्स्वरस्य दुर्बलत्वात् । न च नित्वसामर्थ्याच्छाधः । लसर्वधा-
तुके चरितार्थत्वात् । तत्र स्थानिवद्भावलब्धेन पित्वेन गतार्थते-
ति चेन्न । इह नित्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरास्मिन्नवश्यंवाध्ये
ऽतिदेशवाधस्यैव न्याय्यत्वात् । पूर्वान्बाधन्ते नोत्तरानिति न्या-
याच्च । यत्तु कैश्चिच्चानशन्तस्याद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया कै-
यटग्रन्थं व्याख्याय विकरणेभ्योन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विकरणः
स्वरभाक् तद्विषयः । इह तु विकरणान्तमेव स्वरभाक् सौवर्यः सप्तम्य-
स्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्युक्तम् । तदेतन्निर्मूलम् । घुसंज्ञासू-

प्रशेषस्थेन स्वस्मृत्रस्येन च भाष्येण विरुद्धं चेत्युपेक्ष्यम् । किञ्चातो-
 नुपसर्गे क इति कापवादस्य गापोष्ठागिति टकः कित्करणं ज्ञाप-
 कम् । नापवादे उन्सर्गकृतं भवतीति । अनल्विधाविति किम् ।
 तेन तस्मात्तस्य तस्मिन् विधौ मा भूत् । तत्राला विधौ यथा ।
 व्यूहोरस्केन । अत्र सोपदादाविति विसर्जनीयस्य स्थाने वि-
 हितस्य सकारस्य स्थानिवत्त्वाद्विसर्जनीयस्य अदसूपदेशादङ्-
 व्यवायइति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य विधौ यथा । द्यौः ।
 पन्थाः । सः । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न भवति । अलो विधौ
 यथा । दिव उत् । द्युक्तामः । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भव-
 ति । उत्त्वविधानन्त्वहर्विपलद्यु इत्यादौ चरितार्थम् । अलि वि-
 धौ यथा । यजेतः, इष्टः । क इष्टइत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानि-
 वत्त्वात्कोयष्टेत्यादाविव हशिचेत्युत्वं न भवति । स इष्ट इत्यत्र
 एतत्तदोः सुलोपो न भवति । अनल इत्युक्तेऽपि सम्बन्धसापान्ये
 षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसङ्ग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि
 विधिशब्दोपादानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयणे निषेधार्थम् । तेन
 प्रपठ्येत्यादि सिद्धम् । अत्र हि बलादेरित्यप्राधान्येनाल्लाश्रिनः
 न तु प्राधान्येन । स्यादेतत् । स्थान्यनुबन्धकार्याण्यपि तर्हि निषि-
 धेरन् । तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्वं न लभ्ये-
 तेति चेत् । न । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे अनुबन्धानां
 स्थान्यलत्वाभावात् । एकान्तपक्षेऽप्यन्तरङ्गेण लोपेनादेशसम्ब-
 न्धात्प्रागेवानुबन्धानामपहारात् । न ल्यपीति लिङ्गाच्च । यत्तु
 सेर्हापिच्चेति ज्ञापकमुच्यते । तत्पाक्षिकम् । अपिद्वचनसामर्थ्या-
 त्स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्राप्तमनुदात्तत्वं न भवतीत्यस्यापि
 सुवचत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सि-
 द्धान्तः । उपस्थितसामान्यप्रयुक्तधर्मैस्तदाक्षिप्तव्यापकसामान्य-

धर्मैश्च विध्याकांक्षापूरणे सत्यनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् । अत एव ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वार्त्तितव्यमित्युक्ते माठरादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते । अत एव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितयोर्लुङ्निष्ठयोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषे विहितयोर्लुङ्लिटोरपीति सिद्धान्तः । तथापीह सूत्रे नल्यपीति लिङ्गाद्विशेषोप्यतिदिश्यते । किति परतो विहितमिदं निषेद्धं हि नल्यपीत्यारम्यते । कित्वञ्च क्त्वाविशेषधर्मः । सेट्के तदभावात् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धम् । तस्मान्नल्यपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशे ऽनुबन्धकार्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि ज्ञापकमिति स्थितम् । यत्तु प्राञ्चः । अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति । तच्चिन्त्यम् । व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ विसर्गत्वस्य यणत्वस्य च व्यापकीभूतयोरद्वहृत्वयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात् । यदापि त्कादेशे कृत्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशमभ्युपेत्य कइष्ट इत्यादौ हृत्त्वादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति मिश्रैरुक्तम् । तत्र विसर्गत्वयणत्वयोरद्वहृत्वत्वे कथं विशेषधर्माविति विपश्चित एव विदाङ्कुर्वन्तु । यद्यपि तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभतइति न्यायसिद्धम् । अत एव ब्रीहिस्थानापन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव ब्रीहिधर्मा अवघातादयः क्रियन्ते । तथापि तेषां प्रकृतापूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततया युक्तं नीवारादावलुप्तानम् । आङो यमहन इति हन्तेरात्मनेपदं तु न हिंसाद्यर्थाभिधानप्रयुक्तं येन बधौ भवेत् किन्तु स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अत एवाऽतृणेडित्यादौ न भवति । तस्माद्युक्त एवातिदेशारम्भः । स्यादेतत् । मा भून्न्यायेन गतार्थता । ज्ञापकाच्च भविष्यति । तथाहि । युष्मदस्मदोरनादेशइति सूत्रे ऽनादेशग्रहणं ज्ञापयति, आदेशः स्थानिवत्स्याः

दिति । अदोजग्धिरिति सूत्रे ति किर्तात्येव सिद्धे ल्यबग्रहणमन-
 ल्विधाव्रितिमिमंशं ज्ञापयति । अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेध
 इत्यंशं च, तथा च किं सूत्रेणेति । उच्यते । उत्तरार्थं ताव-
 त्स्थानिवदादेश इति कर्त्तव्यमेव । तस्यैव योगविभागमात्रेणो-
 पपत्तौ सत्यामर्थापत्तिकं वचनं न कल्प्यम् । एवं स्थिते ऽनल्वि-
 धावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्विती-
 यविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च । तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते ।
 एतदेव च सकलमभिसन्धायोक्तं भगवता । आरभ्यमाणेष्व-
 स्मिन्सूत्रइति । स्यादेतत् । अस्तु सूत्रारम्भः । तथापि कार्याति-
 देश एवायमिति कुतः, प्रकारान्तराणामपि सम्भवात् । तथाहि ।
 अतिदेशः षोढा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपाति-
 देशभेदात् । तत्र निमित्तमशक्यमतिदेषुम् । ब्राह्मण्यवत् । नहि
 ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं वचनशतेनापि
 क्षत्रिये ऽतिदेषुं शक्यते । पूर्ववत्सन इत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमि-
 त्तं ङित्वादि न सन्नन्ते ऽतिदिश्यते । किं तु प्रकृतिगतमेव
 तत्सना व्यवधाने सत्यप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमति-
 दिश्यते । एतावतैव च निमित्तातिदेशोयमिति व्यवहारः । न
 चायं कार्यातिदेश एवास्तामिति वाच्यम् । चिक्रंसते प्रचिक्रं-
 सतइत्यादाविद्प्रसङ्गात् । निमित्तातिदेशपक्षे त्वनुपसर्गः प्रपू-
 र्वश्च क्रमिरेवेह सना व्यवहितोप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितवानिति
 स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइति नियमादिण् न भवति । निमि-
 त्तं हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यतामात्रमिति
 वक्ष्यामः । सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येदप्रतिषेधादिति
 वार्त्तिकरीत्या त्विहापि कार्यातिदेशता सुवचा न्याय्या चेति
 तत्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्त्वाद्यन्तवदेकस्मिन्नित्येक-

स्मिन्नप्यादिरन्त इति च व्यपदेशेतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्याणी-
ति भावः । तथा च प्राञ्चः । आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्व-
वत्सन इति । एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदत्तः ।
तस्यायं भावः । कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः । सर्वातिदेशानां
कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् । अत एव कार्यातिदेशाभ्यु-
पगमे यत्र बाधकावतारस्तत्रैव प्रकारान्तरानुसरणम् । न चाद्य-
न्तवत्सूत्रे तदस्ति । प्रत्युत व्यपदेशातिदेशपक्षे एव बाधकम् ।
तथाहि । कुरुते कुर्वे इत्यादावन्त्यव्यपदेश आदिव्यपदेशश्चा-
स्तु । तथाप्यन्त्योजादिर्गस्येत्येवरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाद्विसं-
ज्ञाया अभावे टरेत्वं न स्यात् । कुर्वतइत्यादौ दृष्टस्य टरेत्वारूप-
स्य कार्यस्यातिदेशे तु न कश्चिद्दोष इति । तादात्म्यातिदेशस्तु
भिन्नयोरभेदातिदेशः । सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरइति यथा । तेन
यत्ते दिवो दुहितर्मर्त्तं भोजनमित्यादावामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसू-
त्रेण पदात्परस्यामन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति
समुदाये प्रवर्त्तते । शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र पाक्षिको व-
क्ष्यते । कार्यातिदेशो गोतोणिदित्यादिः । रूपातिदेशस्तु द्विर्वच-
नेचि तृज्वत् क्रोष्टुरित्यादिः । तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं
विनिगमकमिति चेत् । उच्यते । कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश
एवायम् । अतिदेशान्तरे बाधकसत्वाच्च । तथाहि । निमित्तव्य-
पदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तम् । शास्त्रातिदेशोप्येवम् ।
तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थितयोः स्यात् । सुवामन्त्रित-
योरिव । इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भवः ।
रूपातिदेशे त्वादेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च वचनद्वयप्रामा-
ण्याद्विकल्पः । विभाषालुङ्लटोरिति विकल्पारम्भात् । तस्मा-
त्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम् । यत्तु न्यासकारेणोक्तम् ।

व्यपदेशातिदेशस्संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः । स च वत्करणसामर्थ्या-
 देव न भविष्यतीति । तत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तीह संज्ञापक्षाद्वैष-
 म्यम् । तथाहि । आढोयमहन इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यान्न तु
 हन्तेः । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादीनि न स्युरिति सं-
 ज्ञापक्षे दोषद्वयम् । न चेदं व्यपदेशातिदेशेऽस्ति । स्वरूपमिति व-
 चनाद्धि हन्तेर्हन्तिरेव संज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधावप्यातिदेशे
 ह्युपाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एवं स्थानिनिष्ठा-
 नां धात्वङ्गादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्धात्वङ्गादिकार्याण्य-
 पि सुलभान्येव । तस्मात्पाधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्व-
 म् । अत्र वार्तिककाराः तस्य दोष इत्युपक्रम्य तथादेशे उ-
 भयप्रतिषेधः, ऊचाव्ग्रहणे ऽदीर्घः, आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्या-
 दि पेटुः । तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रसङ्गस्तथा सर्वादिगणव्या-
 ख्यावसरे एवोपपादितम् । ऊचाव्ग्रहणेऽपि ङी ई आ आविति दी-
 र्घप्रश्लेषादतिखट्वेनातिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवम-
 प्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदा-
 दिनियमसत्त्वात् । न चैवं प्रश्लेषवर्णनवैयर्थ्यम् । अतिखट्व इ-
 त्यादावंगाधिकारविरहेणावयवाद्यावन्तात्परत्वमाश्रित्य हल्लूङ्या-
 दिङोपापत्तेः । न हि तत्र विहितविशेषणाश्रयणं युक्तम् । यः
 स इत्यादावतिव्याप्तेर्यासेत्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तम् । अत एव सू-
 त्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहणं कृतवान् । दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्प्रत्या-
 ख्यानाय वर्ण्यतइत्यन्यदेतत् । युक्तं चैतत् । वार्तिकमते ऽतिख-
 ट्वायेत्यादावंगाधिकारबलेन कथं चिन्निर्वाहेऽपि जरसे नसे पृ-
 ते इत्यादावतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छन्सुतीरित्यादौ
 सुलोपापत्तेश्चेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रश्लेष्य त-
 त्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इति दिक् । आहि-

भुवोरिति वार्त्तिकन्वित्थं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः । आस्थे-
त्यत्र आहः स्थानिवद्भावेन प्राप्तोपि ब्रुव ईण भवति । आहस्थ
इति ज्ञापकात् । तेन हि झलादौ परे यत्वं विधीयते । न च
कृतेपीठि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्प्रकारोस्त्विति वाच्यम् । ए-
वं हि सत्याथमेव विदध्याल्लाघवात् । तिवादीनां पञ्चानामपि झ-
लादितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् । तस्मादाह-
स्थ इति ज्ञापकादोहरीद्विधौ स्थानिवद्भावो नेति स्थितम् । अ-
स्तेभूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः ।
अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारकनिर्देशेन सकारान्तादेवास्तेः पर-
स्येद्विधानादिति । स्यादेतत् । अस् स् इति सकारद्वयानिर्देशे धा-
तुत्वाभावात् शित्वेवानुपपन्नः । पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण सिचो
विशेषणासम्भवे सिजाश्रयस्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चास्तेः सान्तत्वेन
विशेषणसामर्थ्यात्सिचप्रयुक्तोपीण् नेति वाच्यम् । तथापि स्व-
तन्त्रस्य भवतेरिति प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा चार्थभेदाभावेपि
स्वतंत्रास्वतंत्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः । य-
त्वेतद्दोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यैरुक्तम् । सिचोल्पाच्कत्वाद्ब-
हुविषयत्वेनाभ्यार्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्तव्ये ऽस्तिसिच इति
वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानात्सिच इत्यर्थो लभ्यते । अत एव
शित्प्रयोगोपि सार्थकः । अन्यथा सिजस्भ्यामित्येव ब्रूयात् ।
न चैवमसतावस्यतौ चातिप्रसङ्गः । विकरणव्यवधानेन ताभ्यां
परस्यापृक्तसर्वधातुकस्यासम्भवादिति । तच्चिन्त्यम् । एवम-
पि शित्प्रत्ययासमाधानेन द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्यानि-
र्वाहात् । एतेन सिच्च अस्च सिचस् । समाहारद्वन्द्वे लुप्तपञ्च-
मीकं पदम् । अयस्मयादित्वेन भत्वाच्च कुत्वजश्त्वे । अस्ति च
तत्सिजस् चेति कर्मधारयः । तेन लुप्तात्सिचो भूभावेनापहृताद-

स्तेश्च परस्य नेति कल्पनापि प्रत्युक्ता । उक्तरत्या रूपसिद्धावपि
भाष्यानिर्वाहात् । तस्मादिह भगवतो ऽभिप्रायान्तरमेव वक्त-
व्यमिति । अत्राच्येत । अस्ति सचिच् स् इतिच्छेदः । सान्ताद-
स्तेर्न तु कृतभूभावात् । सान्तात्सिचः श्रुयमाणादिति याव-
त् । तथा च सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रञ्जिल्यते न तु शित-
पः प्राक् । येन माध्वोक्तः शितप्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्या-
त् । अत एव सिचो ऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्तं भा-
ष्ये । अन्यथा ह्यस्तीति निर्देश इत्येव ब्रूयाम् । नन्वेवमस्ति सि-
चोपृक्त इति संहिता कथं निर्वहतीति चेत् । इत्थम् । संयोगान्त-
स्य लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते । ननु लुप्तविभक्तिकं स्
इति पदम् । न चैतत्संयोगान्तम् । तथा च संयोगान्तं यत्पदं
तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेन्न । संयोगान्त-
स्य पदान्तस्य लोपः स्यादिति व्याख्यानात् । संयोगेति हि लुप्तष-
ष्ठीकं पृथक् पदम् । संयोगस्य पदस्येत्युभयं चान्तस्य विशेषणम् ।
एष एव च सूत्रकृतोप्याशयः । यदि ह्ययं बहुव्रीहिः पदं चान्यप-
दार्थ इति वृत्तिकारकृतं व्याख्यानं समतं स्यात्तर्ह्येतग्रहणं न कुर्यात्
संयोगेन पदविशेषणादेव तदन्तलाभात् । अपि च संरूपसूत्रे पृथक्
सर्वेभ्य विभक्तावेकशेष इति पक्षे वृक्षसम् इति प्रसज्येतेत्याशङ्क्य
संयोगान्तलोपात्सिद्धामिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानएवानु-
कूलः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । वस्तुतस्तसंयोगान्तस्य लो-
पादलङ्घ्यादीलोपादिति । तत्तु मूलस्वरसविरुद्धम् । अत्र व्या-
चक्षतइत्युपक्रमादपारितोषग्रस्तञ्च । अत एव हलन्त्यसूत्रे अन्यो-
न्याश्रयोद्धारार्थमन्त्यलकारस्येत्संज्ञायां णलो लित्वं स्वरार्थं
क्रियमाणं ज्ञापकमिति प्रक्रम्य, ननु लकारः श्रवणार्थ एवेत्याशं-
क्यापृक्तं हलिति हलग्रहणं णल्व्यावृत्तये क्रियमाणं णलोपृक्ततां

ज्ञापयतीति वक्ष्यति । तस्य ह्ययमाशयः । भेत्तेत्यादौ डादेशो हलग्रहणस्य व्यावर्त्यो न संभवाति । सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपेण हलन्तायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां लोपः । न च डादेशं प्रति तासन्ता प्रकृतिरिति। एवं चेहापि वृक्षस्यइत्यस्य प्रकृतित्वाभावात्कथं हलङ्ग्यादिलोपः । अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्रन्थोप्युक्तव्याख्यायामनुकूल एव । नन्वस्तुक्तीत्या संयोगान्तलोपस्तथापि तस्यासिद्धत्वादोरुत्वं दुर्लभमिति चेन्न । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । हरिवो मेदिनं त्वा इत्यादिवत् । सिचोपृक्तइति प्रकृतनिर्देश एव च वार्त्तिकोक्तार्थे ज्ञापको बोध्यः । अथ वा अस्तु वृत्तिकारोक्त एव संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः । अन्तग्रहणन्तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावन्तौ यस्येति द्वित्वावगतयेस्तु । संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात् । प्रकृते तु मास्तु संयोगान्तलोपः । किन्तु द्वयोः सकारयोः रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एवोकारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । जातिपरत्वे प्रकृतिनिर्देश एव प्रमाणमस्तु । न च परत्वाद्धशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम् । रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तीभूतहशंशे तदसम्भवात् । एष एव च द्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः । न तु संयोगान्तलोप इति । अत एव नुदाविदेति सूत्रे शुषः क इत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्यान्यतरस्यान्ध्याख्येति संहितापाठेन नकारान्तरप्रश्लेष इत्युक्तं भाष्ये । हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशयः ।

पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं
नोपन्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिर-
ङ्गत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाव्यम् ।
संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा झलो लोपाद्वाहिरङ्गल-
क्षणत्वाद्देति वार्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात् ।
तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधेनेह समा-
धानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्तरीत्या सिचस् इति
समाहारमाश्रित्य तदुपरि स् इतिच्छेद इति पक्षे त्वस्तिग्रहण-
प्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् । ए-
तेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे ऽन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति प-
दमञ्जरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विद्यमानं
यासिचस् इति पक्षे वा योज्या । वस्तुतस्तु झल इतिवत्सस्ये-
त्यपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्संयोगान्तस्य पदत्वाभावेऽपि लो-
प इत्यलम् । यत्तु सिचः परत्वादीटि प्राप्ते आहिभुवोरी-
ट्प्रतिषेध इति वार्तिकवलान्निषेध इति कैश्चिदुक्तम् ।
तन्न । तस्य दोष इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवा-
र्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिच्प्रयुक्त-
स्यानिवार्यत्वात् । अस्थादगादित्यादावुक्तदोषतादवस्थाञ्च ।
तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं बहुना ! वध्यादे-
शेष्टाद्धितत्वप्रतिषेध इद्विधिश्चेति वार्तिकान्तरम् । अस्यार्थः ।
हन्तेर्णुलि कृते बहुलन्तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वा-
र्तिकेन संज्ञाछन्दसोर्वधादेशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापा-
द्यते । हनस्तोचिण्णलोरिति तकारश्च । तयोः कर्त्तव्ययोः स्था-
निवद्भावः प्रतिषेधः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावे-
नाङ्गतयैकाच इतीनिष्पन्नः प्राप्तिः । तस्मिन्नापि कर्त्तव्ये स्थानि-

वद्भावेनाङ्गता नेति वाच्यम् । तदेतदिहविधिश्चेत्यनेनार्थादुक्तम् ।
एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । वधादेशस्तावददन्तः ।
अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चो-
त्तरसूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम् । वधक इति तु नायं प्वुल् किं तु हनो
वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण क्युन्प्रत्ययः । तथा चेह वृद्धितत्त्वयोः
प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिषीष्टेत्यादाविणिषेधोपि न भवति ।
वध्यादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् । न चैवं सतिशिष्टेन
तेन यदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो वाध्येतेति वाच्यम् । आ-
र्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण प्रवृत्त्या प्रत्यय-
स्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेतत् । इहविधिश्चेत्यंशे
पूर्वपक्ष एव शिथिलः । तथाहि । उपदेशेनुदात्तादिणिषिध्यते ।
न च वधिस्तथा । स्थानिवद्भावेनायं तथेति चेन्न । अल्विधौ
स्थानिवद्भावविरहात् । सत्यम् । नेह स्थानिवद्भावं ब्रूमः । कि-
न्तु हन्त्युपदेश एव वधेरुपदेशः । कृत्रुपदेश इव कर्त्ता कर्तुमि-
त्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानिवद्भावस्त्वङ्गसंज्ञार्थं मृग्यतइत्यु-
क्तमेव । नन्वेवमपि परिहारग्रन्थो ऽसङ्गत एव । यदि हि प्रागत्र
प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हि वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो
विप्रतिषेधेनेति स्यसिच्सूत्रीयं वार्त्तिकं विरुध्येत । अन्तरङ्गवहिर-
ङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगात् । तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेत्येक-
मेव रूपं स्यात् । इष्यते तु घानिषीष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते ।

वार्त्तिकमते आर्द्धधातुकइत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्लिङ्गी-
त्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव । अत
एवेहाद्युदात्तनिपातनासंभवादिहविधिश्चेत्युपसंख्यातम् । भा-
ष्यकाराणां त्वयमाशयः । आर्द्धधातुकइतिवल्लिङ्गीत्यादिर-
पि विषयसप्तम्येव । तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इहवि-

धिश्चेति न कर्त्तव्यमेव । घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमव-
 शिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । प्रतिपदविधेर्वर्लीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इति ।
 एतच्च स्यसिचसूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । तस्माद्वार्त्तिकमते
 विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावः । भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति
 विवेकः । एतेनैकाच उपदेशइति सूत्रेऽप्याद्धिधातुकीयाः सामान्ये-
 न भवन्तीत्यादिभाष्यग्रन्था व्याख्याताः । यत्तु तत्र कैयटेनोक्तं
 विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिन्त्येति । तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्त्तव्ये-
 त्येवंपरम् । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वं किमिह विवक्षितम्,
 अनवकाशत्वं वा साक्षादुपादानमात्रं वा । नाद्यः । स्यसिचसूत्रे
 हनग्रहणस्य प्रधानिष्यतइत्यादौ लब्धावकाशत्वात् । तत्रत्यस्य
 सीयुटग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात् । न चाजन्तादी-
 नां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसम्बन्धे अस्वरितत्वाच्च यथासंख्या-
 भावे हन्तेः सीयुटीति योऽशस्तस्यानर्थक्यमेव । अन्तरङ्गत्वाद्धि वध-
 भावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटि
 चिण्वदिटि कृते ण्यल्लोपावियङ्किति पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपे सति वधि-
 षीष्टेत्येव रूपं स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेण वधिनापहारे न्याय्ये
 सत्यसंभवादेव हन्तेः सीयुटा समं संबन्धायोगात् । संभवे व्य-
 भिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायात् । अत एव भस्त्रादि-
 सूत्रे आतः स्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्त्रादी-
 नामिति वक्ष्यते । तथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र क्रीडायां
 तृचो ऽसम्भवादकेनैव तदन्वय इति वक्ष्यते । नान्त्यः । वधादे-
 शोपि हनो वधलिङ्गीति साक्षादुपादानस्याविशिष्टत्वात् । अन्तर-
 ङ्गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत् । अत्रोच्यते । चिण्वदिट्चेति चका-
 रस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्धन्तेरपि परस्य सीयुट-
 शिचण्वद्भावो विधीयते । तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्व-

म् । अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति ।
 च भगवान्कृतवांस्तु तदर्थमिति । अत एव ह्याभात्सूत्रप्रत्या-
 ख्यानपक्षे कृतेपीडि णिलोपः सिद्धयति । सूत्रारम्भे परमिद्
 चासिद्धस्तेन मेलुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम् । यद्वा लिङ्गीति
 सामान्यमार्द्धधातुके सीयुटीति विशेषः । हन्तेरित्युभयत्रावि-
 शिष्टम् । तथा चापवादत्वमेव चिण्वदिङिति नास्त्यसम्भवः । येन
 हन्तिः सियुटा नान्वियात् । तथा च कैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि
 सम्यगेव । युक्तञ्चैतत् । यदि ह्यसम्भवस्तर्हि चेनाप्यसंभविनो
 विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात् । अथ वा वक्ष्यमाण-
 निष्कर्षरीत्यान्तरङ्गं बलीय इत्यस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यनेन प्रत्या-
 ख्यानात्तस्य च कृति तुग्रहणेनानित्यत्वाल्लक्ष्यानुरोधेनेह
 त्यागाद्युक्तो विप्रतिषेधः । अथ वा लिङ्गीति परसप्तम्येवास्तु ।
 परत्वाच्च चिण्वदिद् । आद्युदात्तनिपातनं तु मास्तु । न चैवं
 वधिषीष्टेत्यत्रेण निषेधापत्तिः कर्त्तव्यादाविवेति वाच्यम् । वधे-
 र्हि द्वावुपदेशौ । हन्त्युपदेशो वध्युपदेशश्चेत्येकाच इति सूत्रे भा-
 ष्ये एव स्पष्टम् । तथा च वध्युपदेशे ऽनेकाच्त्वादिणनिषेधो
 न भविष्यति । एकेति विशेषणसामर्थ्याद्ध्यनेकाच्कोपदेशो
 व्यावर्त्यते । नन्वच इत्युक्ते ऽजन्तस्यैव स्यात् । मैवम् । पचादी-
 नामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एवैकत्वविवक्षया अच इ-
 त्यस्यैको योच् तद्वत् इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थलाभः ।
 न च यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति यु-
 क्तम् । शब्दविशेषमनादृत्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषा-
 प्रवृत्तेः सुवचत्वात् । न चैवमिहैव विशेषणसार्थक्ये शितपा-
 शपेत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । शीङ्कः
 सार्वधातुके गुणः दीङो युङ्क्षीत्यादिसानुबन्धनिर्देशानामेव त-

ज्ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येडस्त्येवेति स्थितम् । अत एवानिदकारिकासु व्याघ्रभूतिनादन्तपर्युदासः कृतः अदन्तमूदन्तमृताञ्च वृद्धवृत्तावित्यादिना । यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे वधादेश इत्युक्तं तत्तूक्तरीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभयथापि निर्वाधमेव । एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धं भाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलंकमाविरकरोत् । यदपि तेन स्वकीयभ्रमबीजभूतं वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । नैतल्लिङि प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु स्यादिष्वपि चिण्वादित्यतिदेशेन प्राप्तस्य । अत एवाङ्गाधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशानाम् अनाङ्गत्वादित्यङ्गाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । यद्यप्येतत्सिद्धान्तग्रन्थेष्वविवादमेव तथाप्यन्धस्येवान्धलग्नस्येति न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । आकारान्तान्नुक्षुकप्रतिषेधः । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः । त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः । आम्विधौ च । स्वरे च वस्वादेशे । एतान्यपि पञ्च वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि । तथाहि । विलापयति भापयतीत्यत्र नुक्षुकौ न भविष्यतः । ली ई भी ई इतीकारप्रश्लेषात् । ह्रस्वप्रश्लेषाद्वा । तथा । शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तादित्यत्र परत्वात्तातल्लि कृते शाहौ, हन्तेर्जः, हुञ्जल्भ्योहेर्दिः, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्, ध्वसोरेद्धावित्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवन्ति तातल्लः स्थानिकद्भावेन हिग्रहणेन ग्रहणात् । तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्भाधितं तद्भाधितमेवेति न्यायान्न भवन्ति । एवं पुष्णीता-

दित्यत्र इलः श्रः शानज्ज्ञाविति न भवति । उभयोर्नित्ययोः पर-
त्वात्तातङ्कः प्रवृत्तेः । तथा तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिसृभावेन वा-
धितस्त्रेस्त्रय इति त्रयादेशोपि बाधित एव । एवञ्चतस्त्रस्तिष्ठ-
न्तीत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरनुहुहोरित्याम् बाध्यते । तथा ।
अशासन्त्वाविदुषी सस्मिन्नहन्नित्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति वस्वा-
देशस्य शतृग्रहणेन ग्रहणाच्छतुरनुमोनद्यजादी इति सूत्रेणान्तोदा-
त्ताच्छत्रन्तात्परत्त्वमुपजीव्य प्राप्तं नद्या उदात्तत्वम्, यस्यैवं विदु-
षोग्निहोत्रं जुवहतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भ-
वति । अनुम इति निषेधात् । तथाहि । अविद्यमान उम् य-
स्येति बहुव्रीहिः । उमाते च सनाशेसत्युकारात्प्रभृत्यानुमो म-
कारात्प्रत्याहारः । तनादिकृब्ध इत्युकारात्प्रभृति वा । तत्र
च वसोः सम्प्रसारणं चान्तर्भूतम् । नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता
अच्छारवं प्रथमा जानतीगादित्यादावपि निषेधापत्तिः । तनादि-
कृब्ध इत्युपक्रमे श्राप्रत्ययस्यापि तत्रान्तर्भावादिति चेत् ।
न । शतरि परे श्राप्रवृत्तावपि शतुरनुमृक्त्वानपायात् । नुमा-
गमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्राहित्यं विशेषणं न तु शत्रन्तस्य ।
मुञ्चता मुञ्चते इत्यादावपि निषेधापत्तिः । इदन्तु वार्तिकं सि-
द्धान्तेऽपि स्थितम् । गोः पूर्वाणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेध इति । चि-
त्रग्वग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषागोरिति पूर्वरूपं प्राप्तम् । ना-
न्तः पाठमिति पाठस्यैको गुणवृद्धीति सूत्रे षाष्ठभाष्ये च स्थित-
त्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वाच्चित्यात् ।
कैयटस्तु शाकलसूत्रे इस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृत्यतइति भा-
ष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तः पादामिति पाठमनुसृत्य वार्तिकस्थं पूर्वपदं
तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् । न च सर्वत्र
विभाषेत्यत्रैक इत्यनुवर्त्यास्त्रिवधित्वान्निषेधः सुवचः । हे चि-

त्रगो अग्रमित्यत्रैवमप्यतिप्रसङ्गात् । नञ्चत्र स्थान्यल आश्रय-
णम् । स्वन एव एङन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणिदिति
णित्वं प्राप्तम् । चित्रगुं चित्रगूनित्यत्र त्वा गोतोमृशसोरिति षा-
ष्ठवार्तिकेरीत्या आत्वं प्राप्तम् । अत्र णित्वात्त्वग्रहणं तु शक्यमक-
र्तुम् । गोत इति तपरकरणसामर्थ्यादेव णित्वात्वाप्रवृत्तेः ।
औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवमि-
त्यादावतिप्रसङ्गस्य शसा साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्व-
र । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुद्भ्यां मतुबित्युदात्तताया नगोश्वन्निति
निषेधः प्राप्तः । तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थि-
तम् । एवं च नगोश्वन्निति सूत्रे वृत्तौ यत्पठ्यते बहुगुना बहु-
गुम्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्तः प्रति-
षिध्यतइति । तच्चिन्त्यम् । भाष्यवार्तिकविरुद्धत्वात् ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमित्तो ऽच आदेशः
स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्मा-
द्वा निमित्तभूताद्विधौ कर्तव्ये । ववूश्च । इहोरदित्य-
त्वस्य स्थानिवद्भावेन नसंप्रसारणइति निषेधाद्वकारस्य न सं-
प्रसारणम् । न च पूर्वसूत्रेण गतार्थता । अल्विधित्वात् । न च
परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्त-
कत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकार इति वाच्यम् ।
आसप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धान्तायिष्यमाणत्वात् ।
पूर्वस्माद्विधौ यथा । तन्वान्ति । तन्वते । इह यणादेशस्य स्था-
निवद्भावाच्चेद् । तत्र हि तन् इत्यङ्गं निमित्तम् । तच्चोकारात्पूर्व-
मिति । अच इति किम् । विश्नः । प्रश्नः । घत्वा । स्यूत्वा ।
अभिगत्य । तथाहि । विश्नः प्रश्नः इत्यत्र छकारस्य शकारः
परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्चेवेति तुक्प्राप्तः । अच इ-

ति वचनान्न भवति । स्यादेतत् । इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका
 भाव्यम् । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति शंकारः स्यादिति वा-
 च्यम् । यत्र ह्येकमेव निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिस्त-
 त्र वार्णादाङ्गं बलीयः । यथा करोतेलिटि णलि कृ अ इति
 स्थिते गौरित्यत्र सावकाशमचोङ्गिततीति वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्ग-
 त्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते । प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् नि-
 मित्तम् । तुकस्तु छः । भिन्नकाला चानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रै-
 कस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवेयं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाण-
 मिति चेत् । धर्मिग्राहकमानमेवेति गृहाण । तथाहि । अभ्यासस्या-
 सवर्णे इति सूत्रे ऽसवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकम् । ए-
 तच्च षष्ठे प्रथमान्हिकान्ते भाष्ये स्थितम् । तद्धीषतुः ऊषतुरि-
 त्यादिवारणाय नोपयुज्यते । अन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङ्-
 वङोर्वाधात् । तौ हि ह्यङ्गसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणौ बहिरं-
 गौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यम् । येन-
 नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवापवादत्वात् । नन्विषेष्ट्या-
 दौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचने-
 चीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्रा-
 प्त्या सोपि येननाप्राप्तिन्यायेनेयङ्गवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् । त-
 र्हि कृतेऽप्यसवर्णग्रहणे निर्दिष्यतापत्तिः । असवर्णग्रहणसामर्थ्या-
 त्पुनर्गुणवृद्धी सवर्णदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति चेत् । न । इय-
 र्त्तीत्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सत्यसवर्णग्रहणं विनापि येन
 नाप्राप्तिन्यायेनेयर्त्तीति यणो बाधने सिद्धे तन्न कुर्यादिति चेत् ।
 तर्हि सामर्थ्यादिषेष्ट्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोर्थः । त-
 था च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अर्त्तेऽचेति सूत्रयित्वा यवो-
 रिति चानुवर्त्यार्त्तेरिकारस्य लाघवादियङि विधेये ऽभ्यासस्ये-

त्युक्तिसामर्थ्येनापीयेषेत्यादेः सुसाधत्वात् । नन्वेतैरिति शित-
पा निर्देशे अरियतीति यङ्लुकि इयङ् न स्यादिति चे-
त् । तर्हुरित्येवोच्यताम् । इणो यणिति साहचर्याच्च धातुग्रहणं
भविष्यति । अंगेन उर्विशेषणाद्वा । तेन अर्तारमातिर्क्रातैरत्यर्त्तभि-
रित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपीयेषेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापीयङ्
स्यादिति चेत् । न । अन्तरंगेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चैवमि-
येषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र गुणसम्भावनायां विना-
शोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्त्तनात् । वक्ष्यते हि समर्थानां प्र-
थमादिति सूत्रे समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभा-
षां ज्ञापयतीति । अत एव सौत्थितिर्वैक्षमाणीरित्यत्र भाविन्या
आदिवृद्ध्या अन्तरङ्गस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविधातादप्रवृ-
त्तिर्मा भूदिति सावृत्थितिर्वायीक्षमाणीरित्यनिष्टरूपं वारयितुं
समर्थग्रहणम् । परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः । कृतम-
पि निवर्त्तयन्तीति वा ज्ञाप्यताम् । फलं तु तुल्यमेव । गौरवं पर-
मधिकमिति दिक् । ततश्चयेषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घाप्राप्तौ
यणिं प्राप्ते तस्यैवेयङ्वाद्वाः । ईषतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सवर्ण-
दीर्घेण बाध्यतइत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषा-
याः । ननु गुणेन कथं निमित्तविधातो ऽचः परस्मिन्निति स्थानि-
वत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादिति चेन्न । दीर्घस्य पूर्व-
परविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात् । पूर्वस्यैव विधौ
हि सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्यनिरूपणावसरे
उपपादयिष्यमाणत्वात् । सवर्णे यो विधिः सोऽपि सवर्णस्य वि-
धिरिति तत्र कर्त्तव्ये नपदान्तेति निषेधाच्च । एतेनासवर्णग्रहणे
कृते स्थानिवद्भावेनेयेषेत्यत्रेयङ् न स्यात् । न चासवर्णग्रहणसा-
मर्थ्याच्छ्रौतासवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्त्ततां घनन्तीति घत्ववदिति

वाच्यम् । तथा सति परिभाषाज्ञापनासम्भवात् । इयर्तित्येकप्र-
 योजनाय ह्युच्येति वक्तव्ये ऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्याद्भवन्ता-
 वियङ्गुवङ्गौ णलीवातुसि दीर्घमप्यविशेषाद्वाधेयातामेति तद्व्या-
 दृत्यैवासवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तम् । सवर्णे परे न
 भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् । तत्र चोक्तरीत्या स्थानिव-
 द्भावे प्रतिषिद्धे इयेषेत्यादौ यण एव प्राप्या तदपवादत्वेन
 निर्णीतयोरियङ्गुवङ्गेरन्तरङ्गेण दीर्घेण ईषतुरित्यादौ बाधसम्भ-
 वात् । सा च ज्ञाप्यमाना समानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्येवंरू-
 पविशेषविषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति प्राचां भावः । अत एव स्योन
 इति सिवेरौणादिके नप्रत्यये वलोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊ
 न इति स्थितेन्तरङ्गत्वाद्यण, न त्वाङ्गोप्युपधागुणः । व्याश्रय-
 त्वात् । न चोठं बाधित्वा परत्वाद् गुणः शङ्क्यः । लघुभूतामि-
 ग्लक्षणामुपधामङ्गं चापेक्षमाणस्य गुणस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्ग-
 त्वात् । एतच्च येनविधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । वृत्तिकारोप्ये-
 वम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । उक्तरीत्या तुकि कृते शादेशः । तथा
 च विश्रमश्रयोस्तुक् श्रूयेतैवेति तान्निवृत्तौ यत्नान्तरमास्थेयम्,
 अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरञ्चेति चेत् । सत्यम् । अस्त्येव
 यत्नान्तरम् । च्छ्वोरिति सतुक्कनिर्देशस्य षाष्ठभाष्यादौ स्थित-
 त्वात् । स्यादेतत् । अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः, कृतं वा निवर्तय-
 न्तीति परिभाषाभ्यां विश्रमश्रयोः सिद्धौ किं सतुक्कनिर्देशेन ।
 न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलम् । तेन चास्वायिते-
 ति सिद्धम् । अन्यथा यस्य हल इति भाविनं लोपमालोच्य
 प्रागेवात्वं न क्रियेत, कृतं वा निवर्त्येत, त्वकत्पितृको ऽतिभव-
 कानित्यादौ चाकच् न श्रूयेतेति वाच्यम् । अदोजग्धिरिति सू-
 त्रे ल्यब्ग्रहणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य

च क्रमेण ल्यब्लुकोरन्तरङ्गबाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्वसम्भवात् । अथ निर्युक्तिकः सिद्धान्तप्रवादो न श्रद्धेयः ल्यबुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविद्वच्चर्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषावशादप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत्तर्हि मा भूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि । अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात् । मास्तु वा तदपि । केणः सोचिलोप इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात् । तथाहि । क इ स उ इतिवृत्तोः पदान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते आङ्गुणस्य निमित्तविधातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात् । न चासिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गं बलीय इति परिभाषायां निस्तारः । वृक्ष इ इदमित्यादौ कृतेपि दीर्घे निमित्ताविधातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि परिभाषयोर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषावाध्यत्वात् । अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् । एवं विश्व इत्यत्र गुणं निषेद्धं क्रियमाणं नङो ङित्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत् । समर्थानामिति च मास्तु । अत एव समर्थः पदाविधिरिति सूत्रे ऽकर्त्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भाष्यं सङ्गच्छते । तस्मात्, प्रत्यापत्तिसमर्थत्वल्यबुत्तरपदग्रहाः । सतुकत्वं च पञ्चापि न कार्याणीत्यवस्थितम् ॥ अत्रोच्यते । वर्णादाङ्गम्बलीय इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सतुकग्रहः । तथाहि । समानाश्रयइति प्राचां ग्रन्थाननुसृत्य प्रागुक्तं, न तु क्षोदक्षमम् । व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात् । तथा च कैयटेनासिद्धवत्सूत्रे शुन इत्यत्र वर्णादाङ्गस्य बलीयत्स्वात्पूर्वैकादेशं बाधित्वा ऽल्लोप उक्तः । न च तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विश्वः स्योन इत्यत्रापि छकारेकारांशसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासाविरोधात् । किञ्चाङ्गस्य,

आच्छीनद्योः, शीङोरुद्, अचः परस्मिन्, येनविधिः, उपे-
यिवाननाश्वान्, आडजादीनाम्, अजादेर्द्वितीयस्य, अदस औसु-
लोपश्च, सार्वधातुकमपित्, उपसर्गाद्-ह्रस्वऊहतेः, स्तुक्मोरनात्मनेप-
दइत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदत्तादिसकलग्रन्थाः समानाश्रयतां कचि-
दादृत्य कचिदनादृत्य प्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धान्तपरिपालिनाम् ।
षाष्ठभाष्ये प्रथमाह्निकान्ते वार्णादाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोजना-
न्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव । नमाङ्चयोगे इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थे-
प्येवमेव । आतोनुपसर्गेकइति सूत्रे भाष्येप्येवमेव । तस्माद्बहिरङ्ग-
परिभाषाऽकृतव्यूहपरिभाषयोरिव वार्णादाङ्गमित्यस्या अप्य-
नित्यत्वमेव शरणम् । तच्च सतुक्कग्रहणेन ज्ञाप्यते । न च परस्मि-
न्पूर्वविधावपि स्थानिवद्भावेन तुकं वारयितुं सः । अन्यार्थत-
या ऽवश्यकर्तव्येनाच इत्यनेन गतार्थत्वात् । एवञ्चान्यार्थं क्रि-
यमाणं सतुक्कग्रहणमकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कथं ज्ञापय-
तु प्रकृतसूत्रे विश्व इति प्रत्युदाहरणन्तु यथाश्रुतरीत्या । एवं
स्थिते नङो ङित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषा-
यां ज्ञापकान्तरमास्थेयम् । तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपदग्रहणं
समर्थग्रहणं वा । तेभ्यो लघुत्वात् ल्यप्ग्रहणमेवेति तु निष्कर्षः ।
आचारकिवन्तार्थं प्रत्ययग्रहणं तवममादिबाधनार्थमप्राप्तविध्यर्थ-
ञ्चोत्तरपदग्रहणमिति हि स्थास्यति । मपर्यन्तानुवृत्तिरेव ज्ञापिके-
ति हरदत्तोत्प्रेक्षा त्वन्तरङ्गस्यापवादबाध्यत्वादयुक्तोति सप्तमे व-
क्ष्यते । एवञ्च पामाद्यन्तर्गणसूत्रे विष्वागित्युत्तरपदलोपश्चाकृ-
तसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणमप्यनावश्यकम् । वीक्षमाणादिभ्यः
कृतसन्धिभ्य एवं तद्धिता इति स्पष्टीकरणार्थं वास्तु । एवं स्त्रि-
याः पुंवदिति सूत्रे नत्पेषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयतइति कैयटः
समीचीन एव । आभात्सूत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापायइति परिभा-

षा भाष्यासम्मतेत्येवंरूप आपाततः । छवोः शूटसूत्रे न हीदं
 वचनं नापि न्याय इत्येवंरूपो हरदत्तग्रन्थोप्यापातत एव ।
 समर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् ।
 अथ वाक्तपरिभाषयोर्मध्ये ऽकृतव्यूहपरिभाषैव लाघवादादर्त्तव्या
 न तु कृतमपीति गौरवादित्येवम्परतया कथञ्चिद्ग्रन्थो नेयः ।
 फलन्तु निर्निवादम् । ज्ञापकान्तराणामपि सुलभत्वात् । तद्यथा ।
 चाविति सूत्रं दीर्घं विदधदिह ज्ञापकम् । अन्तरङ्गे हि याणि कृते
 प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य विषयलाभः । लौकिकन्यायोपीह
 सुवचः । लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थि-
 तौ नियामकं तदनियमकं च । आद्यं यथा, न्यायनये ऽपेक्षाबु-
 द्धिः तन्नाशेन द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वेदान्तनये प्रार-
 ब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वमुपाधेः स्फटिकलौहित्यादिस्थि-
 तिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दण्डादि । तन्नाशेपि
 घटनाशादर्शनात् । एवं स्थिते लक्ष्यानुरोधेनहापि द्वैविध्यं कथं
 न भवेत् । तथा च यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते ना-
 सावानित्य इत्यस्य क्वचिदाश्रयणं क्वचिन्नेत्येवंरूपे सिद्धान्ते लौ-
 किकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वेनोदाहृतः कैयटादिभिः ।
 वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेपि न सुग्रीवस्य
 वालितः प्राबल्यं व्यवहरन्ति । भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धे-
 पि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् ।
 यदि छवोरिति सतुक्कनिर्देशस्तर्हि राळोपे तस्यैवानुवृत्तिः
 स्यात् । तथा च हूः हुरौ हुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुक्क-
 त्वात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तु कं विज्ञैव तत्र गृह्यताम् । राधो-
 हिंसायामित्यत्रात इत्यनुवृत्तेऽप्यवर्ण इवेति वाच्यम् । वकारमा-
 त्रान्वयस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु सतुक्कवितुक्कौ द्वावपीह नि-

दिश्येते इति, तन्न । समाहारद्वन्द्वे एकवचनापत्तेः । इतरेतरयोगे तु बहुवचनापत्तेः । छकारयोःसमाहारे समासं कृत्वा वकारेणेतरेतर-योगद्वंद्वं करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे टच्प्रसङ्गात् । यथासंख्यासम्भवापत्तेश्च । अत्रोच्यते । छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वे कृते छकारान्तरस्य द्वन्द्वान्तरमस्तु । आदेशेऽपि शब्दप्रश्लेषः । तथा चान्तरतम्याद्यथासंख्यन्यायाच्चेष्टं सिद्धम् । अस्तु वा स-तुक्कस्यैव निर्देशः । रात्रौपे तु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः । न-ध्याख्येति नत्वनिषेधाद्धिक्काच्च । मूर्त्त इत्यत्र हि छलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति । एवं मूर्त्तौघनः द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः इय इत्यादिनिर्देशा अपि सङ्गच्छन्तइति दिक् । अस्मिन्पक्षे अच इ-त्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु ह्युत्वा ~~अस्मिन्~~ चेति । ह्युठः स्थानिवत्त्वा-द्यण् न स्यात् । ननु स्वाश्रयमज्त्वं भविष्यति । अत्र अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्त्तकत्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनक-थनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न-न्वेवमपि योत्र यण्विधावाश्रीयते अच् नासावादेशः । यश्चादेश ऊठिति समुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत् । न । अ-नुबन्धानामनेकान्ततया एकान्तत्वेऽप्युच्चरितप्रध्वंसितयोकार-स्यैवादेशत्वात् । वतिनिर्देशादभावोप्यतिदिश्यतइति वक्ष्यमाण-त्वाच्च । एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणम् । अत्र ह्यनुनासि-कलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वस्य पिप्ति कृतीति तुङ् न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्राप्नोति । स्वाश्रय-निवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यतइति ह्युक्तमेव । किञ्च व्याघ्रस्येव पा-दावस्य व्याघ्रपाद् पादस्यलोपो ऽहस्त्यादिभ्य इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गर्गादित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपद्यः । लोपस्य स्थानिवद्भावा-

त्पादः पदिति पञ्चावो न स्यात् । वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति
 चे,त्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । किञ्च पादशतस्येति लोपवचनसाम-
 र्थ्यास्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ सत्यां द्विपादिकेत्यादौ पञ्चाववचनं
 चरितार्थमिति क तस्य सामर्थ्यम् । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ-
 पद्य इत्यादौ पञ्चावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य
 स्थानिवद्भावात्पञ्चावो नोति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाचः किं-
 त्वचोः । तत्कथं स्थानिवत्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशे जातिग्रह-
 णात् । अत एव श्रायसौ, गौमतौ, चातुरौ, आनडुहावित्यादि
 सिध्यति । श्रेयसो ऽपत्यमित्यण् । देविकांशिशपादित्यवाङ्दी-
 र्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेशः । ततश्चतुर्भ्योऽप्यणन्तेभ्य औप्रत्यये
 एकादेशस्यादिवत्वात्प्राप्तौ नुमाप्तौ न भवतः । तथा उदवाहे ।
 उदकं वहतीति कर्मण्यण् । संज्ञायामुदभावः । ततो ङावेकादे-
 शस्यादिवत्वाद्भवे सति प्राप्तो वाह ऊग्न भवति । पूर्वविधावि-
 ति किम् । नैधेयः । निपूर्वाद्वाव उपसर्गे घोः किः । आतोलो-
 पः । द्व्यचः । इतश्चानिव इति ठक् । आकारलोपस्य स्थानि-
 वत्वे तु सति व्यच्कत्वव्यपदेशेन द्व्यच्कत्वं विरुद्धत्वाद्वाधयेत ।
 नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं
 मास्तु । पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वा-
 दिति चेत् । न । पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वय-
 लाभार्थं विधिग्रहणम् । पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वन्तीत्यु-
 क्तमेव । स्यादेतत् । यदि पंचमीसमासोपीष्टस्तर्हि विगणय्येत्या-
 दि न सिध्यति । ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशे कर्तव्ये ऽल्लोपस्य
 स्थानिवद्भावात् । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमय्येत्यादौ मित्सु
 चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्वमनित्य-
 म् । निष्ठायांसेटीति ज्ञापकात् । तथाहि । तत्र सेटीति पदं न

तावदानिङ्ख्यावृत्त्यर्थम् । णिजन्तात्तदसम्भवात् । ननु संज्ञापितः पञ्चारित्यत्र यस्यविभाषेतीप्तिनिषेधः सम्भवत्येव । सनीवन्तेति विकल्पितेदृक्त्वादिति चेत् । न । यस्याविभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रितइतीप्तिन स्यात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेङ्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशइतीप्तिनिषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः । णिचा व्यवधानात् । तस्मात्सेङ्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् । तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्तः । अनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः । निष्ठायां सेटीति सेङ्ग्रहणात् । एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति । यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तद्वन्थस्यार्थः । लेखकप्रमादाद्वन्थभ्रंशो वा कल्प्यः । एतेन ओः पुगणिति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः । तथा च वस्वेकाच्सूत्रे कैयटः । पूर्वस्मादपि विधाविद्येतदनित्यामिति । माधवाचार्यास्तु । परिदृढय गतइत्यत्रासिद्धतामुद्भाव्य व्याश्रयत्वात्तां परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य प्रवेभिद्वयप्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः । यद्वा । त्वपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व्यवधानेपि न दोष इति । केचित्तु पंचमीसमास इह मास्तु । प्रयोजनाभावात् । तथाहि । बेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तम् । तत्र बेभिदितेति तावदन्यथासिद्धम् । एकाचउपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । माथितिकेति माथितं पण्यमस्येति विग्रहे त-

दस्यपण्यमिति ठकि तस्येकादेशे ग्रस्येति चेत्यल्लोपे कृते इ-
 सुसुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति । अनलिवधाविति निषे-
 धेन स्थानिवद्भावासम्भवात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार-
 स्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वात् । अस्तु वा स्थान्या-
 देशयोरकारस्य विवक्षा । न चैवमनलिवधित्वात्कादेशप्रसङ्गः ।
 सन्निपातपरिभाषया समाधानात् । न चापीपचन्नित्युदाहरण-
 म् । इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य चातोऽगुण इति
 पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाज्जिह्वग्रहणेन ग्रहणे सति सि-
 जंभ्यंस्तोति जुस् प्राप्तिः । णिलोपस्येकादेशस्य वा स्थानिवद्भावा-
 न्न भवतीति वाच्यम् । वेत्तोर्हि लङ्येवानन्तरो झिः सम्भव-
 तीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एव झेजुस्त्रिविधानात् ।
 न च सिचा साहचर्याल्लुङोपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । विप्र-
 तिषेधेपरमिति परसाहचर्यस्य षलीयस्त्वादिति । अत एव भ-
 वतेर्यङ्लुङन्ताल्लुङि अबोभूवन्निति माधवः । पञ्चमीसमासप्र-
 योजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नि-
 यामकतया सम्मतम् । कृत्वर्थग्रहणाद्धि ज्ञापकात्साहचर्यं न स-
 र्वत्राश्रीयतइत्युक्तं दीधीवेवीटामिति सूत्रे । तस्माच्चङ्लुकि भुवो
 लुङि जुसेवोचितः । अत इति नियमस्य सिचःपरत्वमाश्रित्य यो
 जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवेनैवोक्तत्वात् । अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो
 दुर्वारत्वात् । यदि तु लाघवादात इति नियमः सामान्यापेक्षस्तदा
 जुसभावे ऽदभ्यस्तादित्यत्, तथा चाबोभूवुरवोभूवादिति पक्षभे-
 देन रूपद्वयं लभ्यते । नित्यत्वेन वुको गुणवाधकत्वात् । माधवोदा-
 त्तमवोभूवन्निति तु चिन्त्यमेव । अन्तादेशस्य दुर्लभत्वात् ।
 अपीपचन्नित्येतत्सिद्धये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः । विग-
 णय्येत्यादावतिप्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धाराः स्मृत्तव्या इति

युक्तः पन्थाः । ननु पञ्चमीसमासो मास्त्विति वदतो मते तन्व-
 न्तीत्यत्रेत् स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न । बहिरङ्ग-
 स्य यणो ऽसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्यइति निषेधः ।
 अनन्तरे कार्यविधौ यत्नाच्च आनन्तर्यमिति कैयटेनाभ्यु-
 पगमात् । कथं तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमि-
 ति चेत् । हरदत्तमतेनेत्यवेहि । स हि यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अ-
 चोरानन्तर्यमिति व्याख्यतुं । नन्वेवं नपदान्तमूत्रे दध्यत्नेति वृत्ति-
 सुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त-
 तइति मिश्रोक्तिर्विरुध्येत । बहिरङ्गे यणि अचोराश्रयणेन नाजा-
 नन्तर्यइति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च संयो-
 गान्तस्य लोप इति सूत्रे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषामाश्रि-
 त्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि
 विरुध्येत । अपि च । लणिति सूत्रे उरण्पर इति परेण चेत्कर्त्र-
 र्थमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयेतेत्युक्तं तदपि विरुध्येत । रोरीति लोप-
 सम्भवात् । असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तरीत्या निषेधात् । किञ्च
 नधातुलोपइतिसूत्रे प्रेक्षामित्यत्रत्यभाष्येण संयोगान्तस्येत्यत्र यणं
 इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोधः । किञ्च एत ए इत्यत्र
 पचावेदमित्यादौ अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य बहिरङ्गतया स्वकुतं समा-
 धानमपि भज्येतेति दिक् । तस्माद्वरदत्तकृता व्याख्या पूर्वपर-
 स्वग्रन्थेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत् । सत्यम् । अत एवेमां
 व्याख्यां नधातुलोपसूत्रएवानुपादेयामभोचाम् । केण इत्यादि-
 ज्ञापकान्नाजानन्तर्यइत्यस्यानित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थ-
 नीयम् । स्यादेतत् । कैयटमतेऽप्यचोरिति द्वित्वं विवक्षितं न वा ।
 आद्ये मूलभूतज्ञापकविरोधः । नहि कोसिचत्कोस्येत्यादावनन्तरे
 षत्वविधावचोराश्रयणम् । द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं सम्भवेत्

यदीणग्रहणं पूर्वेण स्यात्, तच्च परेणैवेति स्थितम् । अथ परे-
 णेणग्रहणे हलोपि के चिदन्तर्भवन्तु नाम । अजानन्तर्यन्तु न
 गतमित्याशयः । तर्ह्यस्तु कथं चिज्ज्ञापकनिर्वाहः । अयजइन्द्रं
 वृक्षइन्द्रमित्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घस्तु दुर्वार एव । न ह्यत्रासिद्धं
 बहिरङ्गमिति प्राप्नोति । नाजानन्तर्यइति निषेधात् । नन्वन्तरङ्गं
 बलवदिति परिभाषान्तरेणेदं सिद्धयति । तथा च विप्रतिषेधसू-
 त्रेऽन्तरङ्गं चेत्युपक्रम्य इण्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति
 प्रयोजनं पठितमिति चेत् । सत्यं पठितम् । किन्तु बहुतमप्रयोज-
 नानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेयं कर्त्तव्येत्युप-
 संहृतम् । एतेन प्रकृतसूत्रे पदव्या मृद्व्येत्युदाहरणदूषणप्रस्तावे
 ऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृतामन्तरङ्गम्वलीयः इत्येतदुपल-
 क्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयटः प्रत्युक्तः । विप्रतिषेधसूत्रस्थभा-
 ष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धान्ततत्त्वमन्यदेव वक्तव्यमिति ।
 उच्यते । अन्तरङ्गपरिभाषा निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषाया-
 स्तु नाजानन्तर्यइति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता । विप्रतिषेध-
 सूत्रस्थं भाष्यन्त्वभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः । कैयटलघु-
 विवरणादयोप्येवम् । बृहद्विवरणकारास्तु । नाजानन्तर्यइति परि-
 भाषा मास्तु । तज्ज्ञापकतया यत्सम्मतं तेनासिद्धपरिभाषाया
 अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं
 नाजानन्तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वपरतया भङ्क्त्वा नेयम् । अन्य-
 था हि तत्रैवान्तरङ्गं वलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं विरुध्येत ।
 अत एव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र वृत्रहभ्यामित्यत्र नलोपस्या-
 सिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरंगपरिभा-
 षाभ्यां गतार्थतामाशङ्क्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितुं
 तुग्रहणामप्युक्तम् । अत एव तत्र मिश्रैरप्युक्तम् । बहिरंगपरि-

भाषाया अनित्यत्वात् या सेत्यत्र बहिरंगमपि त्यदाद्यत्वमन्तरंगे
 टापि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीप्त्वा इत्यादिसिद्धयेऽप्यसि-
 द्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतम् । अत एव चाक्षद्युरित्यत्र
 यलोपे कार्ये ऊट् नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतव्यूहा
 इत्यादिः । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्या-
 नुरोध एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् ।
 पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविधः । कार्थि-
 त्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं
 लब्धं विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति
 व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ
 वृद्धेः स्थानिवद्भावादेङ्गृहस्वादिति सम्बुद्धिलोपः स्यात् । सत्य-
 म् । विधिग्रहणं योगविभागार्थम् । तेन पूर्वस्य विधौ स्था-
 निवदेवेति नियमात्स्वाश्रयं व्यावर्त्यते । यद्वा । मास्तु योगवि-
 भागः । विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्य-
 ति । शास्त्रीये ऽशास्त्रीये च । तेन पठयतीत्यादौ वृद्धचभावो ऽशा-
 स्त्रीयोपि सिध्यति । नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्त-
 यिष्यते । सत्यम् । पुनर्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियमः क्रियते ।
 पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयोर्विधाविति । तेन ईयतु-
 रिति सिद्ध्यति । अन्यथा हि इणोतुसि द्विर्वचनेचीति यणादे-
 शस्य स्थानिरूपातिदेशाद्द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात् पु-
 नः प्रवृत्तिवेलायां व्याश्रयत्वेन वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्मिन्न-
 प्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात् । न चाकृ-
 तव्यूहा इति यणिति वाच्यम् । निमित्तविधाताभावात् । कृतेपि
 यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः । ततश्च सवर्णदीर्घे
 कृतेन्तादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासद्वयत्वे दीर्घ-

इणः कितीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे
 इ अतुरिति स्यात् । सिद्धान्ते तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभा-
 वान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभावयेणो यणि सिद्धं रूपम् ।
 यद्वा । स्थानिवदिति वृत्तिवलेनाभावोप्यतिदिश्यते । उत्तरसूत्रे
 द्विर्वचनादिग्रहणाद्धिज्ञात् । विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपर-
 योरित्येतदर्थमिति दिक् । इह स्थान्यादेशनिमित्तानां त्रया-
 णां सन्निधानाविशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु आदे-
 शापेक्षं निमित्तापेक्षं वा । वैयाकरण इत्यत्र आयादेशापत्तेः ।
 तदुक्तम् । अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति । नन्वेवं समा-
 येत्यत्र जग्ध्यादेशप्रसङ्गः, ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेन णि-
 लोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यामेकदेशविकृतस्थान-
 न्यतया ऽऽदिग्रहणेन ग्रहणात् । एवं घात्यादित्यत्र वधादेशप्र-
 सङ्ग इति चेन्न । आदिघात्योरपि स्थानिद्वारा ऽनादिष्टाद-
 चः पूर्वत्वात् । ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम् ।
 नह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रीयं कार्यं यत्स्थानिवदादेश
 इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुप-
 जीव्याचः परस्मिन्निति शास्त्रे प्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश
 इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा चाचः परस्मिन्नित्यातिदेश
 एव शास्त्रीयं कार्यं तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतइति फलितोर्थः ।
 अत एव नपदान्तसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । अन्यथा असोरल्लोपे
 कृते पश्चाद्भवन्ननुस्वारो नानादिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ
 स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेव क्षत्रियक
 ण्डूतिरिति न सिद्ध्यति । तथाहि । कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपय-
 लोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोवाङ्कि कृते उकारस्याना-
 दिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्यावङ्कः स्थानिवदादेश इति स्थानि-

वज्रावेनानादिष्ठादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यवायादूढो ऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोव्योर्बलीति वलोपाभावेन हलिचेति दीर्घे कृते कण्डूत् तिरिति प्राप्नोति । यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्वं उवङ् न तस्योद् कस्य तर्हि वकारस्य यस्य चोद् वकारस्य न स स्थानिद्वारा पूर्वं इति । तन्न । तेस्तुरितिवत्कण्डू इत्यस्य कण्डूत् इति आदेशात् । तस्य च कण्डुञ् इत्यादेशे कर्त्तव्ये स्थानिवज्रावावश्यम्भावात् । उक्तं हि । सर्वे सर्वपदादेशा इति । अन्यथा निराद्य घात्यादित्यादावपि स्थानिवज्रावानापत्या मूलशैथिल्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते । अनादिष्ठादचः पूर्वतायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यम् । नपदान्तसूत्रे ब्राह्मण कण्डूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात् । आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङ इति वार्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य च पर्यालोचनयाप्येवमेव लभ्यते । तथा च तत्र भाष्यम् । योनादिष्ठादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हीति । स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे सम्पूर्णः प्रघट्टक एवासङ्गतः स्यादिति तत्रैव स्फुटिकरिष्यते । तत्रत्यः कैयटस्त्वापाततः । एतेन तितउमाचष्टे तितापयतीति हरदत्तग्रन्थोपि व्याख्यातः । तत्र हि णौ टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचोऽङ्गिणीति वृद्धयभावेऽपि अत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पुङ् न प्राप्नोति । न च यस्य पुक् आकारान्तस्य, नासौ पूर्वः, यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पुगिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वेसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात् । तस्मात् स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम् । अत्र केचित् । तितापयतीत्यसाध्वेव । तथाहि । तितउ णिच् इति स्थिते टि-

लोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययोः पर-
त्वाद्बुद्धिः । तन्तद्विलोपे कृते स्वत एवानादिष्टादचः पूर्वमादन्तं
न तु स्थानिद्वारेति पुङ् न प्राप्नोति । तस्माच्छपि णिचो गुणे
कृते एचि वृद्धावायादेशे तितायतीति भवति । न च तिता णिच्
इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादाद्गुणेशप्ययादेशे तितयतीति स्यादिति
वाच्यम् । अपि हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाद्गुणस्य नि-
मित्तविघातस्योत्पत्त्यमानतया ऽकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमन्तरङ्ग-
स्याप्याद्गुणस्याप्रवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभाषा ह्यन्तरङ्गपरि-
भाषाया अपवाद इत्युक्तम् । न च अपि गुणस्याचः परस्मिन्नि-
ति स्थानिवत्त्वादाद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यम् ।
पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् ।
तस्मात्तितायतीत्येव साधु । न तु तितयति तितापयतीति वा ।
चङि तु तिता णिच् चङ् तिप् इति स्थिते तनोतेर्दङः सन्वच्चे-
ति व्युत्पत्तिपक्षे ऽनभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्प-
रनिर्द्वासे स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ह्रस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानि-
वत्त्वादासिद्धत्वाद्वा ऽऽतोलोपाभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्व-
निषेधात्सवर्णदीर्घे ऽतित्वादिति भवति न च्चतित्तापदिति । अ-
त्रेदं वक्तव्यम् । परत्वाद्बुद्धिरित्यसङ्गतं, नित्यत्वेन टिलोपात् ।
न च वृद्धिर्नित्या । अचः परस्मिन्नितिकार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्ताव-
पि लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनानित्यत्वात् । एवं
च हरदत्तोक्तिः सुष्ठ्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानिद्वारकं पू-
र्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिन्त्यम् । तदेव स्थानिद्वार-
कं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्वमिह गृह्यते इति स्थितम् ।
विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः । पूर्वस्येति शेष
पृष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । पुगाद्यागमेपि विधेये

स्थानिवद्भावः । अच इत्यत्र तु आदेश इति समभिग्याहारात्
योग्यताबलात् स्थानिसम्बन्धलाभः, षष्ठीस्थानेयोगेत्यतः पूर्व-
सूत्रे ऽनुवर्तितस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेवेति प्रसिद्धः पन्थाः ।
न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ
भाष्ये उपन्यस्तत्त्वात्स्वीचकार । वैयाकरणादौ तु बहिरंगयोरै-
चोरसिद्धत्वान्न दोष इत्याह । इदं च नाजानन्तर्यपरिभाषाया
बहिरंगपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्तमुपपृष्ठभ्य समर्थ-
नीयम् । अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे किः षष्ठी तु अनभिहि-
तत्वात्कर्मणीत्यपि सुस्थमेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे त्य-
दाद्यत्वस्य स्थानिवत्त्वात् द्वाभ्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । ई-
द्यतीतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो न स्यात्, देय-
मिति । तथा गुणवृद्धयोः स्थानिवत्त्वाल्लवनं लावक इत्यत्रावौ
न स्याताम् । द्वयोरकस्य, देयमृणे, किरतौ लवनइत्यादिनिर्देशेनोप-
पृष्ठभेनानित्यताश्रयणं तु क्लिष्टमिति दिक् । पूर्वत्वं च नाव्यवधान-
गर्भं किन्तु व्यवहितसाधारणम् । तस्मिन्निति निर्दिष्टइति सूत्रे
निर्दिष्टग्रहणाङ्गिणात् । चङ्परनिर्द्वासे निषेधारम्भाच्च । तेन
पठयति अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिद्धयति । वधादेशो ह्यद-
न्तः । स्यादेतत् । पठयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पद-
त्वाज्जज्ञत्वं प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः । जज्ञत्वविधौ तत्प्राति-
षेधात् । सत्यम् । कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिकादेव णिजुत्पात्तिर्न
तु सुवन्तादीति वक्ष्यमाणत्वात् । सुवन्ताणिजांति पक्षेपि इष्ट-
वदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञया बाधात् । पटुमित्यस्यैव हि
भसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्तेत । तत्र चाप्रवृत्ता क-
थन्तरामेकदेशविक्रुते लभ्येत । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ
हि प्रातिपदिकाणिजुत्पात्तिरिति पक्षेपेवैव गतिरिति वक्ष्यामः ।

अवधीदित्युदाहरणं तु भाष्यमते । आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्त्तिकमते तु लिङ्गीति परसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अत् पदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश इति तन्मतम् । वृद्धिस्तु न भवति । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थ-
वार्त्तिकात् । एवमखट्वको बहुखट्वक इत्यादौ केण आपोन्य-
तरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति खकारकारस्योदात्तो न भवति किन्तु कपिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव भवति । अचितीक बहुचितीक इत्यादौ तु चित्तेः कपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चिशब्देकारस्य उदात्तता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्यः । लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पदव्यामृद्व्येति बहुभिर्वृत्तिकारैरुदाहृतत्वात् मूर्द्धाभिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाहरणं साध्वेव । अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशायोगात् । न चैवं कर्त्या हर्ष्येत्यादावुदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्व्यञ्जनमेव नेति वाच्यम् । रेफस्यादिष्ठादचः पूर्वत्वात् स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेङ्ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वाच्च । तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमितिपक्षो नातीव दुःष्यति । अत एव ह्याश्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुर्व्याशामलुन्याशां अत्यजन्याशां राट्याशामित्यत्र क्रमेण चेत्युलोपे ईहल्यघोरितीत्वं येविभाषा रायोहलीत्यात्वेयं च प्रा-

प्नोतीति भाष्यवार्तिकयोरुक्तम् । यत्त्वन्तरङ्गं वल्लभादिति वा ऽसिद्धपरिभाषां वाश्रित्य पदव्या मृद्वयेत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं तत्तु अकृतव्यूहवचसो ऽनित्यताभिप्रायेण कथं चिन्नेयमिति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चार्वाधिषु ॥ पदान्तादिकर्मकेषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भाषो न स्यात् । पदान्ते । कानि सन्ति । कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः शसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्तइति पक्षे ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । न हि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिहशास्त्रे संस्कार्यमिति नियमः । युष्मद्भूपपदइत्याद्यनुशासनस्यासंगतिप्रसङ्गात् । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । केवलपदसंस्कारपक्षे अदद्रीच इत्यादौ अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदित्युदाहार्यम् । विधिशब्दश्चेहं न कर्मसाधनः । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्यात् । शेषषष्ठ्यन्तेन सह तत्पुरुषो वा । नाद्यः । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नान्त्यः । पदान्तस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षव्इत्यत्र वलोपापत्तेः । द्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिषु अनन्वयापत्तेश्च । तस्माद्भावसाधन एवाऽन्तरङ्गत्वाच्च । अत एव कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः । शुकी तटीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । न हि स्वादिष्वति सूत्रेण पदस्यान्तो विधीयते येन निषेधः स्यात् । किं तु संज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्षः । जश्त्वादिकार्यकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतस्वानित्यत्र रुः प्राप्तः । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वान्नेति वक्ष्यते । भा-

ष्ये तु पदसंज्ञायाः पदान्ततां स्वीकृत्य पदे अन्त इति भसंज्ञा-
 पि पदकार्यमिति च द्वेधा समाहितम् । तत्रान्त्ये षडिके वचनसा-
 मर्थ्यादिति बोध्यम् । वाचिकषडिकौ तु पञ्चमे वक्ष्येते । द्विर्व-
 चने । सुध्युपास्यः । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गप-
 रिभाषापीह न प्रवर्तते । नाजानन्तर्यइति निषेधाद्वा । वरे इ-
 ति निपातनादलुक् द्वन्द्वश्च । वरे योजादेशः स न स्थानिवत् ।
 यायावरः । यातोर्नित्यं कौटिल्ये इति यङ् यङ्चयङ् इति वरच् ।
 तन्निमित्तको ऽतो लोपः । स च आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्त्त-
 व्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति । आर्द्धधा-
 तुकइति विषयसप्तम्यभ्युपगमात् । अत एव हि अचोयदिति सू-
 त्रे ऽज्ग्रहणं कृतम् । अन्यथा हलन्ताण्यतो विशेषविहिततया
 परिशेषादच एव यद्भविष्यति किं तेन । विषयसप्तम्यां तु दित्स्यं
 धित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादिपि यत्सिद्धये अज्ग्रहणमिति
 यतोनाव इत्याद्युदात्तस्सिध्यति । सत्यम् । वरेग्रहणेन परसप्तमी-
 पक्षो ज्ञाप्यते । तथा चानुदात्तेतश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं
 कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषण-
 स्य व्यावर्त्यं जुगुप्सनो मीमांसन इति । विषयसप्तमीत्वे त्वि-
 हापि अतोलोपे हलन्तत्वाद्युचा भाव्यमेवेति हलन्तविशेषणवै-
 यर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूयात् । एवं च
 यातेर्यङन्तात् क्तिचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषे-
 धाद्यलोपे च यायातीति स्थिते यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वा-
 दातो लोप इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भव-
 ति । न च पुनराकारयोर्लोपे सति क्तिच्प्रत्ययमात्रं श्रूये-
 तेति वाच्यम् । आलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुङ्न्यायेना-
 सिद्धत्वाद्वा । यलोपे उदाहरणान्तरमपि । तद्यथा । कण्ठ्यतेः

क्तिच् । कण्डूतिः । क्तिन्निति तु काशिकायाः प्रमादः । अमृत्य
यादित्यनेन बाधात् । न च झप्तिरित्यादाविवेह आवादित्वक-
ल्पनं बहुलग्रहणं वा शरणीकरणार्हम् । भाष्यकारेणैव कण्डूये-
त्येव भवितव्यमिति वदता एतस्यापशब्दतोक्तेः । तस्मादयं क्ति-
जेव ततोऽलोपयलोपौ अलोपस्य स्थानिवत्त्वादुबद्ध्य ततश्चोः
शूडित्यूट् । न चोऽपि स्थानिवत्त्वम् । आदिष्ठादचः पूर्वत्वात् ।
अत एव ऊठः पुनरुबद्ध्य न भवति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्या-
श्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं यद्यपीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते
लोपुवः पोपुव इत्यादौ यथा । तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं
काचित्कमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्तिच्
अलोपयलोपयोस्तेष्ठीतीति स्थिते अलोपस्य स्थानिवत्त्वादिय-
च् यलोपः । तेष्ठीतिः । तथा पेपीयतेः क्तिचि अलोपयलोपयो-
रेरनेकाच इति यणि यलोपे कृते पेप्तिरिति भवति । शो तनूकर-
णे । यङन्ताक्तिचि अलोपयलोपाललोपेषु पूर्वत्रासिद्धे नेति
स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छशां ष इति षन्त्वे कृते शाष्टिरिति भवति ।
एवं चेचीयतेश्चेक्तिरिति दिक् । तदेवं वरेयलोपेति नैकं निमि-
त्तं किं तु द्वे इति स्थितम् । के चित्तु वरई इति ईकारं प्रश्लिष्य
ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः । तेनामलक्याः
फलमामलकम् । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयद् । फले लुक् ।
ततो लुक् तद्धितलुक्तीति ङीषो लुक् । स च यस्येति लोपे न
स्थानिवत् । पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुका लुप्तं न स्थानिवदिति
वचनं करिष्यते । तत्र च लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । लुक्
न स्थानिवदिति फलितोर्थः । स्वरे । चिकीर्षिकः । सनो ऽतो
लोपो लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्चव्ये न स्थानिवत् ।
न च लितीत्यस्यारम्भसामर्थ्यम् । कारक इत्यादौ सावकाश-

त्वात् । भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं, तदापाततः । ष्टलो-
लित्वसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सप्त्यपि लित्स्वर-
स्य सुवचत्वात् । घनन्तीत्यादौ कु-त्ववत् । सवर्णानुस्वारयोश्शि-
ण्ठि । पिण्ठि । श्रसोरल्लोपोत्र न स्थानिवत् । अनुस्वारस्यानादिष्ठाद-
चः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तम् । यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणानु-
स्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यपि
सम्भाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिष-
न्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धमनुस्वारग्रहणम् । अचः
परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरात्या अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषु
सवर्णइति निषेधस्य लब्धावकाशतया शिण्ठीत्यादेरपि आसि-
द्ध्यापत्तेश्चेति दिक् । दीर्घे । प्रतिदीव्ना । इह हलि चेति दीर्घे
ऽल्लोपो न स्थानिवत् । यत्तु काशिकायामुक्तम् उपधायां
चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम् । तथा च उपधायां चेत्यत्रोक्त-
म् । प्रतिदीन्वेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति । यद्वा । आचारक्विव-
न्तात्किप् चेति किपि समाधेयम् । नन्वेवमनुनासिकस्य किष्कलो-
रिति दीर्घः स्यात् । सत्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनम-
ल्लोपमालोच्यान्तरङ्गोपि दीर्घो न करिष्यते, जग्मुष इत्यत्रे-
डागमनकारादेशाविवेति बोध्यम् । ननु स्थानिवत्त्वाभावेप्यसि-
द्धं बहिरंगमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वादीर्घो न स्यादिति चेत् । न ।
कृतितुग्विधिग्रहणेन बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापित-
त्वात् । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयान्त-
रङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । जाशि । सग्धिश्च मे ।
बन्धान्ते हरी । तथाहि । अदनं गिधः । अदेः क्तिनि बहुलं
छन्दसीति यस्लादेशः । घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः । झलोझ-
लीति सकारलोपः । घिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता

ऽनाश्रयणात् । वार्तिकमते छान्दसो वर्णलोपः । अक्षस्तथोरि-
 ति धत्वम् । न च तस्मिन्कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः ।
 पञ्चमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्रएवोपपादितत्वात् । घस्य
 झलाञ्जशिति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समा-
 नां गिधः सगिधः । सहस्य सः सज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्त्त-
 माने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकौष्विति सूत्रेण समानस्य
 सभावः । बन्धामिति भसेर्लोद् । तसस्ताम् । शपः श्लुः । अ-
 न्तरङ्गत्वाद् द्वित्वमभ्यासकार्यम् । ततो घसिभसोरित्युपधालो-
 पादि प्राग्वत् । चरि । जक्षतुः । जक्षुः । घसेर्लोद् अतुस् उस्
 च । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चत्त्वं प्राति न स्थानिव-
 त् । तत्र वार्तिकम् । स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेशो न स्था-
 निवदिति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पञ्चभिररत्निभिः क्रीताः
 पञ्चारत्नयः । वेदे तु पञ्चारत्नयः । जसादिषु छन्दासि वावचनं
 प्राङ् गौ चङ्युपधाया इति गुणाभावे यण् । तस्य स्थानिवद्भा-
 वादिगन्तकोलत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि अ-
 सिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभा-
 षामाश्रित्य योज्यम् । अचितीको ऽखद्वक इत्यत्र ह्रस्वान्तेन्त्या-
 त्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे एवोक्त-
 म् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रसङ्गोस्ति । किर्योगिर्योः ।
 व्युत्पत्तिपक्षे हालि चेति दीर्घः प्राप्तः । यणः स्थानिवद्भावो
 भवति । अच इरित्यधिकारे भुजेः किञ्च कृगृगृपृकृटिभिदिछिंदि
 भ्यश्चेति इः स च कित् । यत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कृग्रोरि-
 ष्वेत्त्युपन्यस्तं तत् क चिदुणादिवृत्तौ अन्वेषणीयम् । वाय्वोः ।
 इह यलोपो न । अस्मिश्च वार्तिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम् ।
 किर्योगिर्योरिति तु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या छ-

णादीनामव्युत्पत्तिपक्षालम्बनेनापि सिद्धम् । वाय्वोरिति तु ब-
 हिरङ्गस्यासिद्धतया सिद्धम् । किलुगुपधात्वचङ्परनिर्द्वासकुत्वे-
 षूपसंख्यानम् । पूर्वत्रासिद्धे च । तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
 त्वणन्त्वेषु । अस्यार्थः । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् । लव-
 माचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदु-
 भयं छत्रोः शूडिति वकारस्य क्विन्निमित्ते ऊठि कर्त्तव्ये न स्था-
 निवत् । एत्येधत्यूट्स्वाति वृद्धिः । तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुला-
 नीति दीधीवेवीटामितिसूत्रे यदुदाहृतं तदपि क्वौ विधिं प्रतीति
 व्याख्याने एव सङ्गच्छते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति
 व्याख्याने तु लौः पिपठिपीत्युभयमपि न सिद्धयेत् । णिचि
 टिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठो ऽसम्भवात् । पिपठिषतेरप्रत्यये
 अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ झल्लक्षणे नुमि कर्त्तव्ये अतो
 लोपस्य स्थानिवत्त्वनिर्बन्धेन नुमप्रसङ्गाच्च । एतच्च दीधीवेवी-
 टामिति सूत्रे कंद्वादिसूत्रे च मिश्रग्रन्थे स्फुटम् । कैयटोपि दी-
 धीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लु-
 प्तं न स्थानिवदित्याह । अत्र व्यवस्थितइति वदता क्वौ लुप्तं
 न स्थानिवदिति पक्षोपि क्व चिदाश्रीयतएव, नियमः परं ना-
 स्तीति सूचितम् । लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । एवं च स-
 ख्युर्गोमान् पदः त्वम् अहमिति सिद्धम् । तथाहि । ख्यत्यात्प-
 रस्येति सूत्रे भाष्यम् । सखीयतेः सख्युः लूनीयतेर्लून्युरिति । तत्र
 सखीयतेः क्वपि अल्लोपे यलोपे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्
 परत्वात्क्वल्लोपं बाधित्वा इकोयणचीति यण् स्यात् । ततो य-
 लोपे सखो लून इति स्यात् । अत एव क्वौ लुप्तं न स्थानिव-
 दिति तत्र यणं परिजहार कैयटः । तथा उगिदचामिति सूत्रे अ-
 धातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमधातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमेत्यतेरप्र-

त्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये । तत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
 त्सर्वनामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम् त स्यात् । न चाधातुग्रह-
 णसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वा-
 च्यम् । आचारक्विवन्तात्क्विवचेति क्विपि चरितार्थत्वात् । तस्मा-
 त्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । ननु गोमत्यतेर्गोमतेर्वा उभयथापि
 गोमानिति न सिध्यति अत्वसन्तस्येति दीर्घविधौ अभातो-
 रिति विशेषणात् । सत्यम् । तत्राधातुग्रहणमसन्तस्यैव विशेषणं
 न त्वत्वन्तस्यापीति वक्ष्यमाणत्वान्न दोषः । तथा येनविधिस्तद-
 न्तस्येति सूत्रे केवललोपि पाच्छब्दोऽस्ति । पादयते : पात्, पदं
 इति भाष्यम् । अत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानेन पदभावो न
 स्यात् । क्वौ लुप्तं नेति सिध्यति । अत एव पादस्य पदह-
 स्त्यादिभ्य इति न सूत्रितम् । प्रतिपदोक्तस्यास्यैव पदादेशो
 मा भूत् । किं तु क्विवन्तस्यापि यथा स्यादिति । एवं च पा-
 दस्य लोप इति गुह्यनिर्देशं कुर्वता सूत्रकृतैव क्वौ लुप्तं न स्था-
 निवदिति ज्ञापितम् । तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसूत्रस्ये-
 नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं नेति भाष्यस्यार्थः । विशब्दमाहात्म्यात्
 ख्यत्यात्सूत्रादिभाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्दं प्रयुञ्जानेन कैयटेन
 ध्वनितम् । गुष्मानाचष्टे गुष्मयति । ततः क्विपि णिलोपे सौ
 त्वाहौसौ इति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत् । तदुक्तम् ।
 स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते इति । स्थानि-
 वत्त्वमिति । लोपस्येति शेषः । णेः क्वौ लुप्तत्वादित्यन्वयः ।
 अस्तु तर्हि क्वौ लुप्तमित्यपि नित्यमेव । तावतापि लवमाचक्षा-
 णो लौरित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न । पिपठिषीत्यस्यासिद्धिप्रस-
 ज्ञात् । देवयतेर्देयूरिति तु इह कैयटेन यदुदाहृतं क्वौ लुप्तं
 नेति न सिध्यतीति । तस्यायमाशयः । यद्यपीह क्वौ विधि

प्रत्युद् सिद्धः । तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादचः पूर्व-
त्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोऽङ्गितीति वृद्धिप्रसङ्गः ।
तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे
कण्डूयतेः क्यजन्तादप्रत्यये कण्डूः कण्ड्वाविति व्युत्पादयन्
कैयट आह । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यण । तस्य ऊद् । न
च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् ।
वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वम-
नित्यमित्याश्रित्य तद्रीत्या तु दयूरित्यापि सुसाधमेव । ननूभ-
यथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् । न ।
बाहिरङ्स्य ऊठो वृद्धिं प्रत्यसिद्धत्वात् । एवं च स्थानिवद्भावे सत्य-
पि न का चित्सतिः । बाहिरङ्त्वेनैव सर्वसमाधानात् । तस्मादयूरिति
पक्षद्वयोपि सिद्ध्यतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिव
औत्स्यादिति चेन्न । निरनुबन्धकपरिभाषया ऽधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा
असद्वूरित्यत्र न औदिति दिव औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्य-
पि उगिदचामिति सूत्रे अधातुभूतपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधि-
कार इति भावः । एतेन हलिचेति दीर्घः दीव्यतीति नामधातुप्रकर-
णे कौमुदीप्रसादौ प्रत्युक्तौ । दिवेर्दिविरिति न्यासोहितसूत्रेण
दिविरिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम । प्रकृत-
मनुसरामः । द्विर्वचनादौ तु ओः सुपीति यण् । दय्वौ दय्व इ-
त्यादि खलपूर्वत् । कण्डूः कण्डुवौ कण्डुव इत्यादि तूवङ्गेव । सं-
योगपूर्वकतया यणो ऽप्राप्तेरिति दिक् । अयमत्र संग्रहः । स-
ख्युर्गोमान् पदस्त्वं च क्वौ लुप्तस्य निदर्शनम् । अनित्यत्वे पि-
पठिषि क्वौ विधौ लौर्द्वयोर्दयूः । लुक् न स्थानिवत् ।
आमलक्याः फलम् आमलकम् । फले लुक् प्रत्याख्यानपक्षे तु
पञ्चाभिः पद्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्युदाहार्यम् । तथा पञ्च इ-

न्द्राण्यो ऽनाम्यश्च देवता अस्य पञ्चेन्द्रः पञ्चाग्निः । ङीपा सं-
 भियुक्त आनुक् ऐकारश्च भ्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन
 निवृत्तिः । परतद्धितलुङ्निमित्ताया ङीष्निवृत्तेः पूर्वयोरानुगैका-
 रयोर्निवृत्तौ कर्त्तव्यायामचः, परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् । ये
 तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुग्रह-
 णं न कार्यम् । उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखा-
 शब्दाच्चातुरार्थिके अणि कृते वृद्धादकेकान्तस्वोपधादिति पारिख-
 शब्दात्स्वोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उप-
 धासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तत्र कर्त्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्या-
 त् । नन्वेवं पठ्यतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासं-
 ज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये
 स्थितत्वात् । अत्र चङ्परनिर्द्वासग्रहणमेव ज्ञापकम् । कथं तर्हि
 भाष्ये यलोपे सौरी बलाकेत्युदाहरणं दत्त्वा उपधाविधौ नेत्येव
 सिद्धमित्युक्तमिति चेत् । अनास्थावादमात्रं तदित्यवेहि । तत्र
 हि तेनैकदिगित्यणन्तान्ङीप्यलोपद्वयस्यापि यलोपे कर्त्तव्ये स्था-
 निवद्भावे निषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्ध-
 तायां यलोपः सिद्धयतीति यलोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौ-
 रीत्युदाहरणम् । उपधात्वं तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययवि-
 धाविति स्थितम् । चङ्परि णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्द्वासस्त-
 त्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परि-
 वादकेन । अत्र प्रथमाणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधाकार इति
 णौचङीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादप्येत-
 त्सिद्धम् । इदं तूदाहरणम् । वारि आरूपत्, अवीवरत् । न च
 नागलोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप
 इत्यभ्युपगमेनागलोपित्वाभावात् । अत एव हलकलेत्यदन्तानि-

पातनं सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चयतेरौणादिकः कप्र-
त्ययः । अर्कः । पाचयतेः क्तिच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्वे
णिलोपो न स्थानिवत् । इह सूत्रे जश्चर्षित्येव सिद्धे विधिग्रह-
णं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । तद्व्युत्पादनार्थं च क्वि-
लुगित्यादिवाचिकमिति निष्कर्षः । तत्रापि क्विचङ्परनिर्द्वासो-
पधानां ग्रहणमावश्यकम् । लुक् ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्कुत्व-
स्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् । चजोरिति कुत्वे वोदाहर-
णमन्वेषणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापच्यतेः
क्तिच् । पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । या-
जयतेर्याष्टिः । इहाल्लोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत् ।
एवं लेहयतेर्लेढिः । दोहयतेर्दोग्धिः । वेशयतेर्वेष्टिः । दाशयतेर्दा-
ष्टिरित्याद्युक्तम् । न्यायसिद्धं चेदम् । अचः परस्मिन्नित्यतिदेशं
प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्तव्ये ऽतिदेशाप्राप्तेः ।
न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्या-
दिति वाच्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशैर्भोभगोअघो इति
सूत्रे ऽश्वग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयम् । एवं स्थिते
द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः सूत्रे न पाठ्याः । किं तु
नपदान्तवरेयलोपस्वरेष्वित्येव पाठ्यमिति भाष्यवार्तिकयोः
स्थितम् । स्यादेतत् । यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि साप्तमिके
दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत । तथा च चिण्णमुलोरिति
सूत्रे यङन्ताणिजन्ताद्वा णिचि ततश्चिणि अशंशामि अशाभी-
ति यदुदाह्रियन्ते तन्न सिद्ध्येत् । न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानि-
वद्भावबाधः कमेर्णिङ्मूत्रे हरदत्ताद्युक्तरीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घइत्य-
त्र कैयटाद्युक्तरीत्या चाहिडि अहीडीत्येतत्सिद्ध्या अहेडीत्यस्य
निवृत्त्या तस्य चरितार्थत्वात् । उच्यते । णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा

अशामीति सिद्धम् । अशंशामीति तु यङ्लुगन्ताणिच भवि-
ष्यति । न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे ऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति ।
येन यङ्येव साधयितुं क्लिश्येत । एवञ्च ग्राहितमित्याद्यपि सि-
द्धम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति
ग्रहोलिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणा-
द् ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः । अत एव यङन्तात्तृचि जरीगृहीते-
त्यत्र न दीर्घः स्थानिवद्भावात् । सूत्रमते विहितविशेषणा-
च्चेति स्थितम् । यङ्लुगन्ताच्च तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति
माधवः । द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । ग्रहेर्विहि-
तत्वानपायात् । यङ्लुको ऽनैमित्तिकतया ऽञ्जलादेशतया लुका
लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशयः । वस्तु-
तस्तु यङ्लुक्वापि इटो दीर्घो ऽनिष्ट एव । एकाचोद्वेप्रथमस्येति
सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात् । तथा च
तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । तृचो हि जरि-
गृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः । विशेषणसमर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयण-
मिति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्या-
द्यङ्लुङन्तेपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । अत एवैकाचोद्वे इति सूत्रे
हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह । एकाचउपदेशइत्यतो दीर्घ-
विधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्ततइति । न ह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घ-
स्योक्तिसम्भवोप्यस्ति । नन्वेवं ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लो-
पे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहि-
तविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो विरुध्येत ।
यङ्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्त्तनस्य वा आव-
श्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोलिटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थ-
स्योपायस्योपायान्तरावूक्तत्वादितिन्यायेन यङन्ते उपायान्तरा-

भिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट आह । अन्यत्रास्य दोष-
 स्य सम्पगुह्यतत्वादिति । एवं हि वदन् तत्रत्यपरिहारस्याव्या-
 पकतामेकाचसूत्रोक्तस्यैवावश्यादर्तव्यतां चाभिप्रैति । न च यथा-
 श्रुतरूपपक्षे गृहीतमित्याद्यसिद्धिः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथा-
 श्रुतरूपस्यैव तत्र सत्त्वात् । ग्राहितादौ तु नैवम् । एकाच इति
 समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव । तस्मात्, यद्बलुहन्ताणिज-
 न्ताच्च यदहन्ताच्च ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घो ने-
 ति व्यवस्थितम् ॥ माधवग्रन्थस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां
 पक्षान्तराणामभ्युच्चयतां च पारिकल्प्य कथं चिन्नेय इति प्रति-
 भातीति दिक् । तस्य दोष इत्यादेरयमर्थः । तस्य पूर्वत्रासिद्धे
 चेत्यस्य स्थलत्रये दोषः । अतिप्रसक्तिः । तस्मात्तत्र स्थानिव-
 द्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्तव्यइत्यर्थः । तेन वाक्यर्थं वास्यर्थमि-
 त्यत्र स्कीरितिलोपो न । निगार्थते । निगाल्यते । अचिविभा-
 षेति लत्वं सिद्ध्यति । तथा माषवपनीत्यत्र णत्वं न भवति ।
 अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य समासान्तत्वाभावात् । न
 चासत्यपि स्थानिवद्भावे ङीवेव समासान्तो न तु नकारे इति
 वाच्यम् । ङीबुत्पत्तेः प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वा-
 त् । एवं स्थिते तक्षयतेः क्वपि तक्, रक्षयतेस्तु रक्, इत्या-
 दि बोध्यम् । अत्र हि संयोगादिलोपे कर्तव्ये णिलोपस्य स्था-
 निवद्भावान्न तत्प्रवृत्तिः । संयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिवे-
 धाद्भवत्येवासौ । गोरट् इति तु शुद्धात्क्वपि बोध्यम् । यच्च-
 चः परस्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्,
 पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलो-
 पस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति । तन्न वास्तवम् ।
 किन्तु तत्रत्यपूर्वपक्षिणोभिप्रायवर्णनमात्रम् । अत एव नपदान्ते-

ति.सूत्रशेषे तेनैवोक्तम् । स्कन्दयतेः स्कन् । तक्षयतेस्तगिति । यत्तु
 सिद्धकाण्डे श्चुत्वं धुदत्वइति वार्तिकव्याख्यावसरे कैयटेनो-
 क्तम् । मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोतीति । तत्तु सकारोपदेश-
 सामर्थ्यादिति बोध्यम् । सन्श्चोततीत्यत्र शितुगित्यस्याप्रवृत्त्या
 सकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि क्वौ लुप्तमिति समाधेयम् । कुस्म-
 नाम्नोवेत्यत्र कुरिति माधवोदात्तहंतं सम्यगेव । तत्र सामर्थ्य-
 विरहेण संयोगादिलोपाप्रवृत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । इह सं-
 योगादिग्रहणं मास्तु । न चैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरिति लो-
 पापत्तिः । स्कोः संयोगेत्यत्र झलोझलीत्यतो झल इत्यनुवर्तते ।
 तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगेत्यस्य विशेषणम्, न तु प्रधानयोर-
 पि स्कोः । अव्यभिचारात् । ततश्च झलन्तो यः संयोगस्तदा-
 योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थात्, बाहेरङ्गतया यणोसिद्धत्वाद्वा ।
 अत एव हि दध्यन्नेत्यादौ संयोगान्तलोपो न प्रवर्तते । तथा
 चाष्टमे वार्तिकम् । न वा झलो लोपाद्वाहिरङ्गलक्षणत्वाद्देति । न
 चैवमपि काष्ठतक् राष्ट्रक् इत्यादि न सिध्येदेवेति वाच्यम् ।
 अनभिधानात्तत्र क्विप् एव दुर्लभत्वात् । अनभिधानं च काष्ठश-
 गेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णयितइति ।
 अत्रोच्यते । कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगादीति वाच्य-
 मेव । किञ्च तक् रक् इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधा-
 नम् । प्रमाणाभावात् । कैयटादिभिरुदात्तहंतत्वाच्च । न च काष्ठशगे
 व नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणम् । न्यायवैषम्यात् । तथाहि ।
 काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परो यः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोप-
 माशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभि-
 धानम् । अत एव कान्तेभ्यः क्विप्नेत्येवम्परंतया तद् व्याख्या-
 तम् । न च णिजन्तेभ्यः क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्ति । णिलोप-

स्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धे चेति तन्निषेधः । संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् । तस्मात्संयोगादिलोपग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । इदं त्ववधेयम् । संयोगान्तस्यलोप इत्यत्र न वा झलो, लोपाद्वाहिरङ्गलक्षणत्वाद्धेति द्वेधा सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । कूरिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः । तेन कुस्म् इत्येव भवति प्रथमपक्षे । द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः । नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थम् । निगाल्यत इत्यत्र सत्यपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वसिद्धेः । न च वर्णाश्रयत्वम् । धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । इदं च दाण्डिनायनादिसूत्रे औणहत्येति तत्त्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । किञ्चान्तरङ्गत्वादापि लत्वं सुवचमिति । अत्रोच्यते । तृणहइमित्यत्राचि नेत्यनुवर्तते । हलीति निवृत्तम् । तथा चातृणेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारम्भणीयम् । किं तु नियमार्थं तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम् । इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणसूत्रम् । तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि । तत्र च प्रदीव्येतीप्तिनिवृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधः स्थितः । तथा चाचि प्रत्यये विधीयमानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव । यदप्यन्तरङ्गत्वाल्लत्वमित्युक्तं, तदपि न । अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः । किञ्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते । अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति । तत्राद्ये पक्षे पल्ययत इति सिध्यति प्लायत इति तु न सिध्येत् । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् । उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावायोगाच्च । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावेनैव व्यपवर्गो वक्तव्यः । स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव । द्वितीयपक्षे तु पल्ययत इति न स्यात् । यकारेण व्यवधानात् । प्लायत इत्यत्रैव प-

रं लत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धेचेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफ-
स्यायतिपरत्वाविधातात् । कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यव-
धानन्यायेन पल्ययत इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति । स्फुटं चेदमष्ट-
मे भाष्यएव । तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् ।
णत्वग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि । माषवपनीति तावद्धिरङ्गपरि-
भाषयापि सिद्धम् । न च ग्रहिणोति प्रमीणीतइत्यादिसिद्धये
तदिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनाप्ये-
कदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । न
च णान्ताषडिति सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाष्टन् इत्यादिसिद्धये
णत्वग्रहणमिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव त-
स्यापि सिद्धेः । यथोद्देशपक्षस्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्यारूपेयेन णत्वेन
सह फलसाम्यार्थम् । एतेन प्रियाष्टन् इति णत्वाभ्युपगमपरः
पदमञ्जरीग्रन्थोप्यपास्तः । बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेपीह त-
दप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् । तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् ।
प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति । तथाहि ।
आनितेरन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे प्राण् इति रूप-
सिद्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं बाधितुमन्तइति सूत्रेण पदान्त-
स्यानितेर्णत्वं विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीपपर्या-
यमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्य णत्वं नि-
मित्तसमीपस्थस्यानितेर्यो नकारस्तस्य णत्वमिति च योग-
विभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमप-
क्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याण्ण-
त्वं प्रवर्त्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावाद्देफादव्यव-
हितस्यानितेः सम्भवात्प्रवर्त्तते । पर्यायनितीत्यत्र तु वर्ण-
द्वयेनैकेन च व्यवयायात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्त्ततइति स्पष्टमष्ट-

मे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यनितीतिवत्प्राणि-
 तीत्यत्रापि द्वयेनेकेन वा वर्णेन यथासम्भवं व्यवधानाण्णत्वं
 न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावाकृतं व्यवधान-
 माश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्वइवेति वाच्यम् । निरणिति
 दुरणितीत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवं निर्दुरोरनितेरित्येव
 ब्रूयात् । न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षणं प्रणयेदिति वाच्य-
 म् । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दु-
 रोरित्यपेक्षया ऽन्त इत्युक्तावक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्य-
 लक्षणप्रणयनसम्भवात् । तस्मादाष्टमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह
 णत्वग्रहणं न कर्त्तव्यमिति निर्णयते । अत एव व्यूढोरस्के-
 नेत्यत्र णत्वं न । अन्यथा विसर्गस्यादृत्वेन तदादेशस्य सस्य
 स्थानिवद्भावाण्णत्वं स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभा-
 वस्तूक्तं एव । ततश्च तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयो-
 रित्येव वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति
 ह्यसिद्धत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तम् । तच्चवासिद्धत्वमनित्यम् ।
 अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये नमुनइत्युक्तेर्नेति योगविभागात् नुटीति
 वाच्ये नामीतिलिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरङ्गस्येत्यनेन व्यावृत्तौ स-
 त्यामपि अक्षण्वन्त इत्यादौ हि दीर्घं वारयितुं हि नामीत्युक्तम् ।
 रुधादिभ्यः श्रम् श्रान्नलोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाद्यालो-
 चनेनारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया इवासिद्धत्वस्याप्य-
 विशेषाद्वाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न । कृति तुग्रहणादि-
 ना सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्वाध इति
 पक्षेप्यक्षण्वन्त इत्यादावुभयबाधे गौरवाच्च । तस्मादनित्यताज्ञा-
 पनार्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्डमपि संगृहीतं भवति । एतेन
 रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरुकारस्येत्संज्ञालोपौ

कथं स्यातामिति तदपि समाहितम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिङ्गा-
च्च । यत्त्वनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपो प्रत्यसिद्धत्वं ने-
ति । तन्न । तरुमूलमित्यादौ हशिचेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरि-
त्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात् । राम
इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारितार्थ्यस्य
स्पष्टज्ञादिति दिक् । तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहा-
स्तथानिवृत्तं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥

द्विवचनेचि ॥ रूपातिदेशो ऽम् । द्वित्वनिमित्ते ऽचि योजा-
देशः सः स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रतुः । चक्रुः ।
द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्जिज्ञेष्वादिह न । दृष्ट्वातिङ् । सुस्यूपति ।
न ह्युट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रतुरिति यणोपि स्थानिवद्भा-
षो न स्यात् । अनुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्यातथात्वात् ।
सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति । सत्यम् । इह निमित्तश-
ब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते
न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुरोधात् । किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो
नास्त्येव । किन्तु लक्षणया वा द्विरुच्यतेस्मिन्निति द्विवचनमिति
व्युत्पत्त्या वा द्विवचनमस्त्यस्मिन्निति अर्थआद्यचा वा द्विवचन-
निमित्तं लब्धव्यम् । तच्च प्रकारत्रयं साक्षात्परम्परासाधा-
रणे प्रयोजकेपि सुवचम् । एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।
अत एव ऊर्गोतेः सनि सनीवन्तेतीदृशे विभाषोर्णोरिति छि-
त्त्वविरहे ऊर्णुनविष्यतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वाविधानेपि
सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्तव्ये
स्थानिवद्भावात् । तदुक्तम् । तज्जावभावितामात्रेणेह निमित्तत्व-
मिति । वस्तुतस्तु द्विवचनाक्षिप्तः प्रत्ययो ऽचीत्यनेन विशेष्यते ।
परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते । अभीषां मध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते य-

था सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितः पर आनीयते । तथे-
हापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितः परो गृह्यते । तेन द्वित्वनिमित्ते
अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योजादेशः स
स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः । एवं च चक्रतुरित्यादौ न काप्यनु-
पपत्तिः । वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचा व्यवहिते प्रवृत्तावपि
दिदवनीयिषतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्तिः । अपी-
प्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययान्तराभावात्प्रवृत्तिः । अनुवादे
परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्तव्यस्य निर्वाहश्चेति
बोध्यम् । अत एवेह परस्मिन्नित्यनुवर्ततइति न्यासकारः । तथा
द्विवचनेनेह प्रत्ययाक्षेपं वदन् णिज्भिन्नेन व्यवहिते ज्ञापकस्या-
प्रवृत्तिं ब्रुवन्कैयटोप्येतदभिप्रैति । उर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये तु
तद्भावभावितामात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियतएवेत्यवधेयम् । न-
न्वेवमरिरिषतीति न सिद्ध्येत् । ऋधातोः सनि स्मिपूङ्ग्व-
क्षांसनि इतीटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे
अजादेर्द्वितीयस्येतीसो द्वित्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु रिस्शब्दस्य
द्वित्वम् । अत्रोच्यते । न हि कार्यो निमित्ततयाश्रीयतइति दीधी-
वेवीटामित्यत्रोपपादितत्वान्नेह इस् शब्दो निमित्तम् । अतो न
स्थानिवद्भावः । न चैवं सन्नन्तस्य कार्थित्वादूर्णुनविषतीत्यपि न
स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेतिना कार्यमनुभवत एव कार्य-
त्वलाभात् । तत्र तु द्वितीय एकाच् द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति
न तु सन् । अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमि-
ति वैषम्यात् । नन्वेवमचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्रीयतइति व्यावर्त्यं
न सङ्गच्छते । घ्रीय् ध्रीय् इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यि-
तया यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति चेत् । सत्यम् ।
अधिजगे इत्येवाज्ग्रहणव्यावर्त्यमस्तु । तत्र हि गाङ्-

छिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङ्गा-
 देश इति भाष्यएव स्पष्टम् । इदञ्च वार्तिकमतमनुसृत्यो-
 क्तम् । तत्र लिटि लिङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाम्युपगमात् । भा-
 ष्यमते त्वार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमाद्विटीत्या-
 दयोपि विषयसप्तम्येवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे । तन्मते त्वची-
 त्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्यम्बोधयम् । तथाहि । आदेच इति
 सूत्रे ऽशीति परसप्तमीति पक्षे शिदिति कर्मधारयाश्रयणाद्यस्मि-
 न्विधिस्तदादावलग्रहणइत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितोन्यस्मिन्परे
 विधीयमानमात्वं लावस्थायां क्रियते । अतो न स्थानिवत् । न
 चान्तरङ्गत्वात्तिवादिष्वेशि च कृते आत्वं स्यात्तथा च स्थानि-
 वत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । नसम्प्रसारणेसम्प्रसारणं लिटिव-
 योय इति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपयुक्तत्वादिहा-
 नुवर्त्य लिटि तु लावस्थायामेवेत्यात्वविधौ व्याख्यानात् ।
 कथं तर्हि जेघ्रीयते देघ्मीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदाहृतमि-
 ति चेत् । प्रातिशाख्यरीत्येत्येवेहि । तथाहि । अनुस्वारो व्य-
 ङ्जनं चाक्षराङ्गमित्युक्त्वा स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति तत्र
 सूत्रितम् । एवं च नेनिजत्यनेनिजुरित्यादावेकाच्कस्य धातोः
 सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमद्भावजुसादि सिध्यतु । द्व्य-
 च्के तु मध्यवर्तिनां हलामुत्तराङ्गत्वात्प्रथमाजन्तमेव द्विरुच्यता-
 म् । यथा दरिद्रातौ द इति ! जागतौ जा इति । न चैतावता
 क्वचिद्रूपेनिष्ठमापद्यते येन प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभा-
 र्यावद्व्यञ्जनानीति चाश्रित्य दर् जाग् इत्यादि द्विरुच्यते ।
 अत एव चतुरश्र्यतावाद्यक्षरलोपश्चेति सङ्गच्छतइति दिक् ।
 यदा तु षाष्ठभाष्यवार्तिकरीत्या द्वितीयाजवधिक एकाच् गृह्यते,
 गाङ्गलिटीति च विषयसप्तम्याश्रीयते , अनैमित्तिकमात्वं शिति

तु प्रतिषेध इति वा अशितीति विषयसप्तमी वा आश्रीयते, तदा जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्यासम्भवाद्-
 चीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूरिभिः । स्यादेतत् । भसेः
 क्वसौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्वित्वं मा भूदित्येतदर्थमज्ग्र-
 हणं भविष्यतीति चेत् । सत्यसति वा द्वित्वे ऋवानिति श्रुतौ विशेषा-
 मावात् । ननु दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वार इति चेन्न ।
 दाति प्रियाणि, वीरवद्धातु, इत्यादाविव द्वित्वाभावसम्भवात् । व-
 क्ष्यति हि षष्ठे छिटिधातोरिति सूत्रे, अनभ्यासग्रहणानर्थक्यं च छ-
 न्दासि वावचनादिति । न चैवमपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति वाच्यम् ।
 दृष्टानुविधानस्यैव छन्दासि कर्तव्यत्वात् । अत एव हि उर्कदित्येव
 सिद्धे नित्यं छन्दसीति सूत्रं निष्फलमित्यभियुक्ताः । लोके तु भाष्य-
 मते क्वसुर्दुर्लभः । उपधालोपश्च छान्दस एव । तदेवं जेघ्रीयते अ-
 धिजगे जग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणमज्ग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे
 प्रमाणम् । कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्लो इत्येषामेव भाव्यं द्वित्वेनेति
 किंतेन । तथा च वार्त्तिकम् । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भाव-
 स्वेति । देध्रीयते शाशयते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेम
 मुदाहरणम् । ईघ्राधोरिति ईकारः । अयङ्गिङ्ङितीति शीङोय-
 ङादेशः । अचीत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु लक्ष्यानुरोधादेव श-
 ब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येयः । पूर्वसूत्रादच इ-
 ति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्ध-
 ये इति गृहाण । तथाहि । विभाषाऋरिति सूत्रं यद्यपि शुशा-
 वेत्यादौ पित्सु सावकाशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य
 वचिस्वपीत्यस्य बाधकमेव परत्वात् । लिट्यभ्यासस्योभयेषा-
 मित्यस्य तु न बाधकम् ऋयत्यभ्यासविषयकस्य विधेर्नि-
 रवकाशत्वात् । अत एव विभाषाऋरिति सूत्रे ऋर्लिट्यभ्यास-

लक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमारब्धम् । लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे
 अश्वयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः । अन्यथा हि विहि-
 तप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुश्याय शुश्वित्यतुरित्यनिष्टमपि
 पक्षे प्रसज्येत । एवं स्थिते द्विवचनेचीत्यत्राच्च इत्यस्याननुवृत्तौ
 शुशावेत्यत्र वृद्ध्यावादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि स्थानिवद्भा-
 वः स्यात् । तथा च शिक्षाच्च शिक्षित्यतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत । न
 च सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलवदिति तिवाद्यवस्थायामेव सम्प्र-
 सारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम् । एवमपि व्यतिशुशुवाते
 इत्यादौ दोषप्रौव्यात् । न च विभाषाश्वेरिति लावस्थायामेव
 प्रवर्ततइति वाच्यम् । एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषता-
 दवस्थ्यात् । लावस्थायां कित्वाभावेन तत्र सम्प्रसारणाप्रवृत्तेः ।
 न च कित्त्वमपि प्रवर्ततामिति वाच्यम् । अन्तरङ्गैस्तिवादिभि-
 र्बाधितत्वात् । किं च स्वापेथङ्गीति सम्प्रसारणे असूपुष-
 दितीष्यते । स्थानिवद्भावे तु सति नसम्प्रसारणइति निषेधाद-
 भ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमा-
 श्रयणादिह कालावधारणमपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम् ।
 द्वित्वे कर्तव्ये इति । तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथायथं
 यणादयो भवन्त्येव । अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निन्य-
 तुरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापि यङो द्वित्वकाले उपहारात्पुनः प्रा-
 प्तो ऽप्ययमेरनेकाच्च इति यणा बाध्यते । यद्वा । पूर्वमपीयङ् न
 प्रवर्तते । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशतइति
 न्यायात् । यद्वा आभीयत्वेनेयङो ऽलिङ्गत्वाद यण् भविष्यति ।
 स्यादेतत् । स्थानिवद्ग्रहणं निवर्त्य नवं चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते
 ऽचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायता-
 म् । एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारकेशोपि न भव-

तीति । सत्यम् । अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्य-
म् । स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तेमेव तदिति लाघवम् । अस्तु वा
व्याख्यानद्वयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् । नन्वेवमपि णौ
स्थानिवद्बचनं कतवर्थम् । नुनावयिषति चुक्षावयिषति तुष्टावयि-
षतीत्याद्यर्थम् । अत्राहुः । ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ
स्थानिवद्भावस्येति । अस्यार्थः । यौतेः पुङ्श्च सनीवन्तेति स्मि-
पूङ्क्ष्वशांमिति सूत्राभ्यामिति कृते यियविषति पिपविषते इ-
त्यत्र द्विवचनेचीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः
परतो यद्यप्यभ्यासउकारो लभ्यते । तस्य चेकारादेशविधानेन
ओः पुयण्मूत्रे पकारयकारग्रहणं चरितार्थम् । तथापि वर्गग्र-
हणं मत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचो णि-
चा व्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्तते इति । तं विना अवर्ण-
परेषु पुयण्जिषु परेषु उवर्णान्तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन
नाव्यवधानाच्च णिचैवैकेन द्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधान-
माश्रीयते । तेन निनवनीयिषतीत्यादौ न स्थानिवत् ।
ल्युट्क्यज्म्यां व्यवधानात् । एवं णिजन्ताल्ल्युट्क्यञ्सनस्वपि न
स्थानिवत् । निनावनीयिषतीत्यादि । न हि णौ कृतं स्थानिवदि-
ति वचनमस्ति किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लाघवादेकेनै-
व व्यवधानइत्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव । यद्यप्यनू-
द्यमानादेशविशेषत्वान्निर्दिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते । तथाप्य-
चीत्यौपश्लेषिकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति । इषद्विप्रकृष्टलाभे
च मात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु परस्मि-
न्नित्यनुवर्ततइतिसूत्रोपक्रमएवोक्तम् । एवं चावीभवत् अमीभवत् अ-
रीरवत् अलीलवदित्यादिषु बिभावयिषतीत्यादिषु च ओःपुयाणि
तीत्वं प्रवर्तते । ज्ञापनफलन्तु यत्र ओः पुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्र

बोध्यम् । तद्यथा । चुक्षावयिषति । उडुरिवाचरति उडवति ।
उडवतेर्णो सन् । उडुडावयिषति । चङि । औडूडवत् तुतावयि-
षति । अतूतवत् । सौत्रोयं तुरुस्तुशर्मात्यत्र निर्दिष्टः ऊर्णुनाव-
यिषति । और्णूनवत् । चिस्फुरोर्णावित्यात्वस्य स्थानिवद्भावा-
त्पुस्फारयिषति अपुस्फरदित्यादि बोध्यम् । तुल्यजातीयापेक्षं च
ज्ञापकम् । तेनावर्णपरे हल्येव स्थानिवत्त्वम् । तेनाचिकीर्तदित्यादौ
नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये स्थितम् । यत्तुकाशिकायां पूर्वत्रासिद्धमि-
ति सूत्रे बहेर्निष्ठान्ताणि च चङि औजढादित्युदाहृत्य क्तिन्नन्तस्य
तु औजिढादित्युक्तम् । तत्रैव न्यासेपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानि-
वद्भाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । अ-
चिकीर्तदित्यस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापक-
मिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरे वार्तिके अव्याप्ति-
रूपदोषोद्भावनपरेण ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादोरित्यादिभा-
ष्येणाप्ययमर्थो लभ्यत इत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव,
शुष्किका शुष्कजङ्घाचक्षामिमानौजिढत्तयेति वैयाघ्रपद्यवार्त्ति-
के जिशब्द एव पठ्यते । जिशब्दपाठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिक ए-
वेति बोधदेवो दुर्गसिंहादिसम्प्रतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्था-
पितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयो-
जनसङ्ग्रहपरं, तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे व्याख्यास्यामः । एवं चा-
ङ्कपदे लक्षणेचेत्यस्य चङि सणिच्कस्य द्वित्वेनाञ्चिकदित्येव रूपं
न त्वाञ्चकादिति । न चैवमदन्तपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् ।
तत्सामर्थ्यादलोपस्याप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकांश्च सत्तोरङ्कापय-
तीति रूपाभ्युपगमात् । न चैवं सत्यङ्कयतीति, रूपं न स्यादि-
ति वाच्यम् । सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिके सोसूच्यते सोसूच्यतइ-
त्यादिभाष्योदाहरणेन पक्षे ऽलोपस्याभ्युपगमात् । सूचिसू-

व्यादयो ह्यदन्ताः । अत एवानेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावात्
 षत्वम् । षोपदेशलक्षणे ह्येकाच्त्वं विवक्षितमिति माधवीये स्प-
 ष्टम् । एतच्च सेगादिपर्युदासात् श्वष्कास्विदादिसाहचर्यात् सो-
 सूच्यतइत्यादिभाष्योदाहरणाच्च निर्णयितइति वक्ष्यते । एवं
 वाक्वशेषं समर्थयिष्यामहे । प्रार्थनाध्यवसायैः सम्प्रश्नप्रार्थनेषुलि-
 खित्यादिप्रयोगाश्चेह मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्धायादन्तत्व-
 सार्धव्याय वा ऽल्लोप इत्याहुः । उक्तञ्च कामधेनौ । अल्लो-
 पित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते
 तत्राल्लोपविकल्पनामिति । कथयत्याद्यभिप्रायेण पूर्वार्द्धम्, अ-
 क्कयत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः । नन्वाञ्चकादित्यत्र
 दीर्घोल्घोरिति प्राप्ते ऽनग्लोपइति निषेधेनाकारश्चरितार्थ इति
 चेन्न । चङ्परि णौ यदङ्गं तस्य योभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्था-
 पनात् । इह त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । एतच्चोर्णुधातौ
 माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आटिटादित्यादौ न दीर्घः । यत्तु
 दीर्घविधौ हलादिरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलम् । औ-
 र्णुनवादित्यादेः सिद्धावपि सन्वल्लघुनीत्यत्र चङ्परि इत्यङ्गस्य
 विशेषणं लघोर्वेति मतभेदेनेष्यमाणे अचिच्चकासदचचकासदि-
 ति रूपद्वयेऽप्यतिप्रसक्तं च दीर्घविधौ चङ्परिइत्यस्य लघुविशे-
 षणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम् । सिद्धान्ते
 तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयवतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः
 स्पष्ट एवेति दिक् । एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचख्यौ ।
 तथाहि । षष्ठे द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिषेधः पठ्यते । द्विर्वचनं
 यणयवायावादेशाल्लोषोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति ।
 तथा च दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण् । चयनं चायको लवनं
 लावक इत्यादौ चायवायावः । गोदः कम्बलद इत्यादावालोपः ।

श्लेषमत्र इत्यादाबुपधालोपः । कारणा हारणेत्यादौ णिलोपः ।
 निपूर्त्ता इत्यादाबुञ्चं चेत्येतानि नव विभिदतुरित्यादौ सावका-
 शेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद् बाध्यन्ते, तेन चक्रतुः चिचाय कृलाय
 चिचयिथ कृलविथ पपतुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आट्टितु-
 त्तुरिः जगुरिरित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं निन्यतुरिति न स्यात्,
 इयङ् इहापरिगणितत्वादिति चेन्न । एरनेकाच इति यणेह
 भाव्यमिति प्रागपीयङोप्रवृत्तेः । प्रकल्प्य चेति न्यायात् । तस्मा-
 द् द्विर्वचनेचीति सूत्रं विनापि सर्वं सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु
 सूत्रं समर्थयन्ते । तथाहि । विप्रतिषेधस्तावदयुक्तः । आलोपादी-
 नां नित्यत्वात् । द्वित्वस्थानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् । किंच पूर्ववि-
 प्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारम्भणीयत्वादिह तु कुतरां तथेति क-
 लाघवम् । अपिच । क्रियमाणमपि वचनं यद्यन्तरङ्गाणामपि बाध-
 कं तर्हि निनवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासे
 उकारः श्रूयेत । अथात्रान्तरङ्गत्वादवादेशः, वचनं तु नान्तर-
 ङ्गाणां बाधकं किन्तु नित्यानामेवेति ब्रूयाः । एवमपि चुक्षा-
 ययिषतीत्यादौ वृद्धत्वावादेशयोः प्रवर्तनादभ्यासे इत्वं स्यात् ।
 तथा च तद्भाषनाय उत्त्वं विधेयम् । तथा च त्वया इत्थं न्यासः
 कर्त्तव्यः । उत्परस्यांतः, तिच, ओदौदादेशस्य चुदुतुशरादे-
 रिति । अभ्यासस्येति वर्त्तते । ओदौदोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य
 योभ्यासश्चुदुतुशरादिस्तस्य योकारस्तस्य उत्स्यादित्यर्थः ।
 यथा चुक्षावयिषति उडुडावयिषति तुतावयिषति उर्णुनावयिषति
 श्रुशावयिषति पुस्फारायिषतीति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्यात्वम् ।
 यद्यपीह खयः शेषे कृते शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्र-
 वृत्तिकालेस्त्येवेत्यवधेयम् । ओदौदादेशस्येति किम् । चायृ पूजा-
 यां, चिचायिषति, खदस्थैर्ये, चिखदिषति । चुदुतुशरादेः किम् ।

विभावयिषति । अत इति किम् । ऋजुम् अणुम् ऋतुम् अंशं
 घारुयत्, आर्जिजत्, आणिणत्, आर्चितत्, आंशिशदित्यत्र
 परत्वाद् वृद्धौ सस्यां टिलोपे सणिच्कस्य द्वित्वे कृते मा भूत् ।
 अभ्यासस्येति किम् । चुटुत्वित्यादि तर्ह्यङ्गस्यातो वा विशेषणं
 स्यात् । उभयथापि दोषः शीतं लुनाति शीतलूः सूर्यः,
 समाख्यातुमिच्छति शिशीतलयिषतीत्यत्र तकारादुत्तरस्यात्
 उत्प्रसङ्गात् । नन्वेवमप्यौजढदाञ्चकदित्यादावभ्यासे ऽकार-
 श्रवणार्थं यत्नान्तरमास्थेयमेवेति गौरवान्तरं वार्त्तिककारं प्रति
 कुतो नापादितमिति चेन्न । तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्त-
 त्वात् । सजातीयापेक्षं हि सिद्धान्तेपि ज्ञापकम् । अन्यथा
 अचिकीर्त्तदित्यत्राभ्यासे ऽकारश्रवणापत्तेः । तस्माद्वार्त्तिककृता
 वचनद्वयमपि कर्त्तव्यं स्यादिति स्थितम् । तथा जगलावित्यादि
 सिद्धये विप्रतिषेधवार्त्तिके वृद्धिरपि पाठ्या तथा ओः पु-
 ण्जीति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । पिपविषते यियविषति जिजा-
 वयिषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् । तथाहि । पु यु इत्यनयोः सनि
 इटि परत्वाद् गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावदेशात्पूर्वं द्वित्वमितीत्वं
 वक्तव्यमेव । तथा जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टात्सौत्राज्जुधातोर्ण्यन्ता-
 त्सनि जिजावयिषतीत्यत्र चुटुतुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्धावनाये-
 त्वं वक्तव्यम् । न च तत्र वकारमेव पठिष्यामि न तु चुशब्दमि-
 ति वाच्यम् । गुङ् घुङ् ध्वनौ । आभ्यां णिजन्ताभ्यां चङि सनि च
 अजुगवत् अजुघवत्, जगावयिषति जुधावयिषतीत्याद्यसिद्धिप्रस-
 ङ्गात् । किञ्च । दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यत्र चुटुतुशरादे-
 रित्युत्वं स्यादिति तद्वारणाय वचनान्तरमास्थेयम् । अथवा सन्यत
 इति सूत्राद् गुणोयङ्कुकोरित्याद्यष्टसूत्र्या विच्छिन्नमपि सन्ग्रहणं
 मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायेन

णिज्भिन्नैर्व्यवधाने उत्वं नेति समाधेयम् । एवमपि तनुशब्दा-
 दाचारविवन्ताद्धेतुमणौ सत्यसति वा यदा सन् तत्र तितनविष-
 ति तितनावयिषतीत्यत्राप्युत्वं स्यात्, तद्वारणाय ओदौदादेश-
 स्येति वार्तिकमन्ययैव व्याख्येयम् । तद्यथा । अभ्यासस्येत्यव-
 यवषष्ठी । ओदौदित्यादिस्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । उभयम-
 प्यतो विशेषणम् । तदयमर्थः । अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओ-
 दौदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा यो ऽत्तस्योद्भवति ।
 चुक्षावयिषतीत्यवयवः । पुष्कारयिषतीत्यादेशः । तथा चा-
 व्ग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा आट्टिटित्यादिसिद्धये चक्षुरे-
 णौ यदङ्गं तदवयवे लघौ सन्वदतिदेशादार्जिजदित्यादौ वति-
 प्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रमता-
 पेक्षया वार्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । मास्तु प्रकृ-
 तसूत्रं मा च वार्तिकम् । ओःपुयणित्येतदेव ज्ञापयिष्यति अन्तरङ्गं
 नित्यं च बाधित्वा द्विवचनं स्यादिति । ततो द्वित्वे कृते यथा-
 प्राप्तं यणादि करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिषति दिदवनीयि-
 षतीत्याद्यसिद्धेः । किञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं विशेषापेक्षं वा ।
 आद्ये, अचिकीर्त्तदिति न सिध्येत् । अन्ये, चक्रतुरित्यादि
 न सिध्येत् । तस्मात्सूत्रं कर्त्तव्यमेव । चुक्षावयिषतीत्यादिसिद्ध-
 ये तु ओःपुयणिति ज्ञापकमाश्रयणीयम् । तच्च तुल्यजातीयापेक्ष-
 मिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजढदित्येतज्ज्ञाप्यविरु-
 द्धमिति बोपदेवोपष्टम्भेन प्रपञ्चितं प्राक् । वस्तुतस्तु वामनोक्तं
 सम्यगेव । यतः । बोपदेवो महाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः ।
 कीर्त्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥ तथाहि । किं वामनोक्तौ
 वार्तिकदूषणपरभाष्यविरोधः । किं वा सजातीयविषयज्ञापकता-
 वर्णनभाष्यविरोधः । नाद्यः । नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपप-

चिरिति दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येनु-
 क्ततया भाष्यं दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढादि-
 त्यभ्यास ऽकारादेशोपि विधेयः स्यादिति वार्तिके दूषणान्तर-
 स्यापि देयत्वात् । तदेवं वार्तिकं रचनीयम् । ओदौदादेशस्य
 चुटुतुशरादेरभ्यासस्योत्सनि । ततोऽलोपवतो णिचोत् । अलोप-
 वतोऽस्याभ्यासस्य णिचोत्स्यात् । औजढत्, आञ्चकदिति ।
 न द्वितीयः । यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्यौजवर्णस्त-
 न् स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलितोर्थः । अस्ति च हतशब्द-
 स्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्रावर्णः । ननु पुनः प्रवृत्तेन दि-
 लोपेनापहाराज्ञासौ प्रयोगे सप्रवैतीति चेत् । किं ततः । नहि
 प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तम् । एवञ्च जुनावधि-
 षतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपि पञ्चाङ्गाविनं तमा-
 श्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि,
 अध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव
 द्वित्वं स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरते-
 त्यचिकीर्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः । एवं चोवर्ण-
 स्थानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दुराग्रहो निर्मूल एव ।
 अत एव लोपः पिबतेरिति सूत्रे ऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ
 पुकि चळि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात्पांयशब्दस्य द्विरु-
 क्तिरिति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते । एवं चाञ्चकदित्येव साधु,
 न त्वाञ्चिकदिति । अंकापयाति अञ्चीकपदित्यादि तु दुरा-
 पास्तम् । अलोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारणं त्वभ्यासे
 ऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थम् । यदप्यग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं
 चेत्याहुक्तम् । तदपि न । चिन्तेरिदित्करणेन घुषिरविशब्दने
 इत्येतत्सूत्रस्यभाष्येण च णिञ्चिकल्पस्य सुस्थतया अलोपविक-

रूपस्य निर्मूलत्वात् । णिजभावपक्षे ह्यनेकाच्च इत्याम्प्रवृत्त्या
 धातोरन्तोदात्तप्रवृत्त्या चाकारः कृतार्थः । अङ्ग्यादित्यादौ
 नलोपप्रतिबन्धोपि फलमिति दिक् । न चैवमप्यौजढादित्यभ्यासे
 ङकारः श्रूयेत पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्युक्तेरिति वाच्यम् ।
 उभौसाभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात् । यत्तु पदद्विर्वचनविष-
 यं तदिति वोपदेवस्तन्न । सुविनिर्दुर्भ्य इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरु-
 च्यतइति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् । अत एवा-
 भ्यासे ङकारं दुर्गगुप्तादय आहुः । एवं च वैयाघ्रपथवार्त्तिके
 औजढादिति पाठस्य प्रामादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जि-
 शब्दपाठस्तु क्तिना निर्वाह्यः । यत्त्वदन्तेषूनधातौ मा भवानूनिन-
 दित्यभ्यासे इकारश्रवणं तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तम् । अन्यथा
 कृतसंशब्दनइत्यत्र सुब्धातौ च स्त्रोक्तेन समं विरोधापत्तेः । तस्मादून-
 नदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिकः पाठः । नोनयतिष्वनयतीति सूत्रे
 काशिकापदमञ्जयोरप्येवमेवेत्यवधेयम् । एवञ्चेह भाष्यकाशिक-
 योरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि नि-
 र्वाधा एवेत्यवधेयम् । यत्तु स्तौतिण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषती-
 त्यत्र सिचेर्हेतुमण्णौ गुणे सनि इटि गुणयादेशयोः कृतयोर्गुण-
 स्य स्थानिवद्भावात्सिच्शब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं त-
 त्तत्तरत्खण्डे ऽकाराभावाद्भाष्यविरुद्धं, स्थानिवद्भावं विनाप्याभि-
 मतरूपसिद्धोर्निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम् । एतेनौजढदपीप्यदित्यादिसिद्ध-
 ये सामान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्त्तदित्यादिसिद्धये चानित्यतां
 शरणीकुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे अष्टमान्हिकं समाप्तम् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च प्रसङ्गे इति ।

प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा लोपोव्योर्व-
लीत्यादयः । अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य । महासंज्ञाकरण-
सामर्थ्यात् । नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिकोर्थो ग्रहीष्य-
ते । पशुरपत्यं देवतेतिवत् । तत्किं संज्ञयेति चेत् । न । प्रस-
क्तस्येद्येवंरूपविशेषलाभाय सूत्रारम्भात् । अन्यथा दधिमध्वि-
त्यादौ तुगागमप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र किपोदर्शनम् । तच्च
लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः । नन्वस्त्वेवं वार्तिकमते, भा-
ष्यमते तु प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थम् । तत्कथं दध्यादौ तुक्-
प्रसङ्गः । स्थानिवत्सूत्रं तु न तुकं प्रति प्रवर्तयति । षष्ठीग्रहण-
स्य तत्रानुवर्तित्वात् । अत एव ग्रामणीरित्यादावण्कार्यं न
भवति । तथा च भाष्यरीत्या संहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादि-
ति वक्ष्यमाणन्यायेनेदं सूत्रं मास्त्विति चेत् । न । घटङ्करोति
ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यब्लोपइति पञ्चम्यापत्तेः । अग्निमीळ-
इत्यादौ चादिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेश्च । आरब्धे तु
सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकतो वा ल्यपश्चादीनां चाप्रसक्तत्वान्नोक्त-
दोषः । ननु वार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेऽपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः
स्यात् । कर्मण्यणः प्रसङ्गसत्त्वादिति चेत् । न । वासरूपन्या-
येन पक्षे ऽणः सम्भवेऽपि क्विप्पक्षे तेनाण्प्रसङ्गस्य बाधितत्वात् ।
वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्राप्ता-
ण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुल्लुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्रा-
वृत्त्याद्याश्रित्य तद्भाषितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते । लुक्श्लुल्लुप्ता-
ब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा लुक्-
तद्धितलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदेलुविति । विधिप्रदे-
शेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः । विशेषविहिता अप्ये-

ताः संज्ञा लोपसंज्ञां न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र सं-
 ज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कटारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । प्र-
 त्ययस्येति शक्यमकर्तुम् । न चैवं लुक्तद्धितलुकीति विधीयमानम-
 दर्शनं गोत्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यादिति वाच्यम् ।
 गोरुपसर्जनस्येति योगं विभज्य स्त्रियाः लुक्तद्धितलुकीति
 सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे
 कृतेपि गमेर्ढोर्लुक् स्यात् । कंसीयपरशब्दयोर्व्यञ्जौ लुक् चेति
 लुगपि प्रकृतेर्न भविष्यति । कथाप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्राति-
 पदिकात्परस्य लुग्विधानात् । कृतेपि हि प्रत्ययग्रहणे कमेः
 सः कंसः परान् शृणोति परशुरिति उकारसकारयोलुक् प्राप्त
 एवमेव परिहार्यः । न चैवं यञ्बोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्या-
 च यञ्बलुकां विकल्पः । वेत्यनुक्तिस्तु यञ्बभ्यां मुक्तभौत्स-
 गिकस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यम् । यञ्बलुका-
 मेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । द्युदयुलौ तु
 दधेत्यत्र तु घकालतनेष्वित्यनद्यतने लङिति च ज्ञापकाद्वा-
 क्यभेदमाश्रित्य द्युदयुलोस्तुह विधीयते । तस्मादप्रत्ययनिवृ-
 त्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यम् । स्थानिविधेषसमर्पणार्थम-
 पि न । तथाहि । अत्रिभृङ्कुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादिभ्योगोत्र-
 इत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते । तेनात्र्यादिभ्यो यो विहितस्तस्य
 लुक् सिद्धः । जनपदेलुवित्यत्र तु कथाप्प्रातिपदिकात् प्रत्यय
 इत्यनुवृत्तेः । जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् । ल-
 वणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वाद्वाक एव । सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्य-
 स्य षष्ठी कल्पयिष्यते तस्मादित्युत्तरस्योति । स्यादेतत् । स-
 र्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम् । तेन यञ्बोश्च सुपोधातुप्रातिपदि-
 कयोरित्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्रालोन्त्यस्येति न भ-

वति । तथा लवणालुगित्यादावादेः परस्येति न भवतीति ।
 मैवम् । ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः । घोलोपोलेटि वेति
 हि लोपे कृते लुगवाहुहेतिलुग्रहणं ज्ञापयति, लुगादयः स-
 र्वादेशा इति । अलोन्यस्य ह्यदर्शनं प्रकृतेन लोपेनापि सिद्धम् ।
 न च वैपरीत्यापत्तिः । असञ्जातविरोधित्वेन लोपे ऽलोन्यप-
 रिभाषायाः प्रवृत्तेः । सामान्येन लुमद्विषयं ज्ञापकं न तु लु-
 क्मात्रविषयमिति सर्वं सिद्धम् । स्यादेतत् । आगस्त्यकौण्डिन्य-
 योरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्रहणमनुवर्तते न वा । आद्ये
 स्थानिनौ द्वौ आदेशास्तु लुका सह त्रयः इति वैषम्याद्यथा-
 संख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशाः पर्यायेण स्युः । ततश्चागस्त-
 योपि कुण्डिनाः स्युः । कुण्डिनाश्चागस्तयस्स्युः । लुक्च क्रिय-
 माणो ज्ञापकात्सर्वादेश इति उभयत्रापि विभक्तिमात्रं श्रूयेत । अ-
 य निवृत्तं, ततो ऽगस्तयः कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिदोषः । किं तु
 आगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्यत्र प्राग्दीव्यतीये अ-
 जादौ प्रत्यये विवक्षितेऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावादनिवृत्ता-
 वद्वद्धत्वाच्छो न स्यात् । प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्रहणानुवृत्त्या
 आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुगभवति । अवशिष्टभागयो-
 र्यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचौ । तेनागस्तयः । कुण्डिना इति सिद्धम् ।
 प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे त-
 त्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशेऽपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दाद्वृद्धाच्छे
 कृते सूर्यतिष्येति यलोपे चागस्तीया इति सिद्धयति । कौण्डि-
 न्ये तु नास्ति विशेषः । निवृत्तेऽपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यश-
 ब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यणि कृते आपत्यस्येति यलोपे
 कौण्डिना इत्येव भवितव्यम् । तस्मादास्त्यकौण्डिन्ययोरित्य-
 श्रावश्यमनुवर्त्य लुग्रहणम् । ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्त-

व्यमंवेति । मैत्रम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो
 गोत्रइति गोत्रग्रहणमनुवर्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति
 व्याख्यानानेनापीष्टसिद्धेः । तस्मादत्र प्रत्ययग्रहणं मास्त्विति
 स्थितम् । स्यादेतत् । एवं सति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां
 तुल्यव्यक्तिकत्वं स्यात् । तद्भाषितस्य संज्ञेति चेत् । अविशे-
 षालोपेपि तथा स्यात् । उच्यते । असञ्जातविरोधित्वाल्लोपसं-
 ज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति । लुगादिसंज्ञासु परमनेकसंज्ञाप्रण-
 यनसामर्थ्यात्तद्भाषितग्रहः । तेन संज्ञासङ्करो नेत्युक्तम् । सति
 तु सङ्करो हन्तीति शब्लुकि श्लाघिति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र
 श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात् । न च तत्रा-
 भ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्य-
 तीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवात् । अन्यथा
 सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः । न च यौतिरौतीत्यादिरवकाशः ।
 संज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वात् । लोपसंज्ञा तु लुगादि-
 संज्ञानां व्यापिकेत्युक्तम् । तेन पञ्चेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्य-
 तीति दिक् । भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पञ्चेत्यादि
 सिद्धम् । तथापि सुट्पद् ब्राह्मण इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरप-
 दः शुदात्तन्वस्योपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्ष-
 णमंवेति नियमोवश्यं प्रवर्तनीयः । तथा च तत्र लुक्प्रत्ययसं-
 ज्ञायादत्तैव्येत्यवधेयम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रयं
 कार्यं स्यात् । अल्विध्वर्थमिदमिति वार्तिकमतम् । तथाहि ।
 अतृगेडिभ्यत्र तिगा हलङ्ग्यादिलोपे कृते तृणह इमिति सूत्रेण
 विधीयमानो हलादिपित्सार्धधातुकनिमित्त इमागमोस्माद्वचना-
 द्भवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अल्विधित्वात् । नन्वेवं

प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । नह्येवंरूपं वचनमस्ति । किं तु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्तु, यद्वा तल्लक्षणमित्यापि मास्तु, स्थानिवदित्यनुवृत्त्येवेष्टसिद्धेः । एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्पठ्यते । पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं निमित्ततया ऽऽश्रीयते सुप्त्वातिङ्त्वादि तदेव भवतीति लभ्यते । तेन गवे हितं गोहितमित्यत्रादेशो न भवति । तद्विधावच्त्वमात्राश्रयणात् । तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् । अथात्र नलुप्ततेति निषेधः । तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात्, सुवृडित्यादौ खरिचेति चत्त्वं स्यादिति ङिक् । इमागमे तु हलादौ सार्वधातुकइति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयतइति वैषम्यम् । तस्माद्वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः । अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्याच्चत्वेन निमित्तता लभ्यते । तेन धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपोव्योरिति वलोपस्य बलिनमित्तत्वात्तत्रार्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येव । तेन सुधे सुधेनौ । सुधेनः । सुकः सुकर्णौ सुकर्ण इत्यादि भवति । पठन्ति च । सुधे सुधेवारिवधात्सुराणां सुकारणे लाघवतश्च रामः । विशेषणे द्वे य इहादिकर्तुर्वदेदधीती स हि कैयटीयइति । न च तोतोर्त्तोत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यङ्लुकश्छान्दसत्वात् । भाषाविषयत्वपक्षे त्वार्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादनीयम् । नन्वेतत् कृङ्गितिचेत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन्यागे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न । अना-

स्थया तथोक्तत्वादित्याहुः । तदुपपृम्भेनात्र विजेवानभिमतं
 इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम् । किपि तु ऊङ् । तेन धिनूः धि-
 न्वौ धिन्वः कृणूः कृण्वौ कृण्व इति भवति । सुधी सुधिनौ सु-
 धिनः सुकीः सुकृणौ सुकृण इत्यादि तु न भवत्येवेत्याहुः । य-
 ङ्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुग्रहणस्य तोतोर्तीत्यत्र चारि-
 ताध्यादावृत्तौ च मानाभावाद् गुणनिषेधप्रवृत्त्या सुधी सुधिना-
 वित्येवास्तु । कृणोतेस्तु दीर्घे सुकीः सुकीणौ सुकीर्ण इ-
 त्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम् । नन्वेवं परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ
 पर्यायेण स्याताम् । अनेनैवोभयविधाने पौर्वापर्याभावेन विप्र-
 तिषेधेपरमित्यस्याप्रवृत्तेः । सत्यम् । शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशा-
 तिदेशस्य वाश्रयणाददोषः । यद्वा । सति प्रत्यये यत्कार्यं भ-
 वितुमर्हति तदेवातिदिश्यतइति परिवीयेत्यादाविव परिवीरित्य-
 त्रापि दीर्घ एव भवति न तु तुगिति कार्यातिदेशेऽप्यदोषः । भा-
 ष्यकारास्त्वाहुः । तृणहृमर्थं तावन्नेदं सूत्रम् । स्थानिवत्सूत्रेणैव
 गतार्थत्वात् । न चाल्विधिरयम् । हलीत्यस्य निवर्त्तनात् । न
 चैवं तृणहानीत्यत्रापीम् स्यादिति वाच्यम् । नाभ्यस्तस्याचीत्यतो
 ऽचि नेत्यनुवर्त्तनात् । नाप्याशीरित्यत्र शासइदङ्हलोरिति त्वा-
 र्थमिदम् । आशासः क्वाबुपसंख्यानानेनैव सिद्धेः । तद्धि त्वयापि
 वाच्यम् । शासइदङ्हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नि-
 यमार्थः, माशासः क्वावेव यथा स्यात् । आशास्ते इत्यादौ मा
 भूदिति । यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैवाङ्साहचर्यादित्वविधौ
 ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विप्प्यपि न
 स्यादिति विध्यर्थम् । तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति
 नियमार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं
 विधीयते तन्नित्युक्तिः फलम् । तेन शोभना दृषदोस्य प्रासादस्य सुदृ-

षत् । अत्र सोर्धनसी अलोमोषसीति सूत्रेण मुशब्दात्परस्य मन्त्रन्तस्या-
 सन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वं न भवति ।
 अत्र हि लुप्तेऽपि -जसि स्थानिवद्भावेनासन्तमुत्तरपदमस्त्येव ।
 किन्त्वस् इति रूपं प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम् । आनिनस्मन्ग्रहणा-
 न्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वक्ष्यमाणा-
 त्वात् । अतो नियमेनाद्युदात्तव्यावृत्तिः सिद्धा । तथा च नञ्-
 मुभ्यामित्यन्तोदात्तं पदं भवति । इदन्त्ववधेयम् । न केवलं स्व-
 रार्थमेवेदं सूत्रम् । किन्तूक्तोदाहरणएव प्राप्नुवन्नत्वसन्तस्येत्युप-
 धादीर्घोऽपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यः । वार्तिकमते तु उक्तस्वर-
 स्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति । ननु
 यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति
 वृत्तिः कथं योज्या । एवं समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, स्नुक्-
 मोरितीट्, उभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्मणि षष्ठीत्यादयोऽपि तत्रतत्रा-
 भियुक्तग्रन्थाः कथं योज्या इति । अत्रोच्यते । योस्माकं नियम-
 विधिः स मीमांसकरीत्या परिसंख्याविधिरिति तावत्स्फेष्टं विव-
 रणादौ । तत्र दांषत्रयं, स्वार्थहानिः, परार्थपरिकल्पना, प्राप्तबाध-
 श्चेति । तच्च यद्यगत्या सहातइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध ए-
 वार्थः । प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्विभ्रं लक्ष्यते । भवतीत्यनेन तु
 न भवतीति । तथा च स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्यम्, नानेनान्तर-
 तमा निर्वर्त्यन्ते अपि तु अनन्तरतमा निवर्त्यन्ते इति । अत ए-
 व वार्तिककारोऽपि वक्ष्यति । उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेध-
 स्कादिप्रयोगेऽप्रतिषेध इति । अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशे-
 पिता षष्ठीत्यादिक्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति । यदि तु दो-
 षत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्याय, अ-
 तएव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतराविषयकता क-

लप्यते सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्व-
यापि कल्प्यमेव । अन्यथा त्रिकल्पापत्तेः । भाट्टमतेन तौ पशौ
करोतीत्यत्र यथा । पदे जुहोतीत्यादिभिराहवनीयविधेरिव वि-
शेषविधिना सामान्यविधेः संकोचसम्भवाच्च । न चैवं
सामान्यस्य विशेषउपसंहारापत्तिः । सामान्यशास्त्रप्रणयन-
वैयर्थ्यपत्तेः ! वेदे तु न कश्चित्प्रणेता येनैवं पर्यन्त्यु-
ज्यतेति चतुर्द्धाकरणस्याग्नेये उपसंहारो मीमांसायामभ्युपे-
तः । कल्पसूत्रकारास्तु तत्रापि व्युत्था एव । तथा च
भगवता कात्यायनेन सूत्रितम्, अविशेषादुभौ वेति ।
एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उपयवाच्यत्वा-
च्चैवोपपत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतग्र-
न्थाः सम्भवेव । नैयायिकमते तु तात्पर्यसंकोचस्थले ल-
क्षणा नास्त्येवेति निर्विवादम् । विशेषधर्मप्रकारकबोधस्यो-
द्देश्यतायामेव तदभ्युपगमात् । सामान्यप्रकारकस्य विशेष-
विशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधीभिराक-
लनीयम् ॥

न लुपताङ्गस्य ॥ लुपता शब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षण-
मङ्गस्य कार्यं न स्यात् । वार्तिकमते पूर्वसूत्रप्राप्तस्यायं निषेधः ।
भाष्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य । नियमविधीनान्तात्पर्यसङ्को-
चकत्वमात्रं न तु निषेधकतेति प्रागुक्तरीत्या तु भाष्यमतेपि पूर्वसूत्रे-
ण प्राप्तस्यायं निषेध इत्यवधेयम् । एवमग्रेपि । गर्गाः । मृष्टः ।
जुहुतः । इह यञ्शपोर्लुपता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लु-
पतेति किम् । कार्यते । हार्यते । णेरनिटीति णिलोपे कृते णि-
जोक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अपार्द । हलङ्ग्यादिलोपे नित्यत्वात्कृते-
पि वृद्धिः । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । अत्राङ्गस्येति स्वर्यत ।
वेनाङ्गाधिकारो गृह्यते । स्वरितेनाधिकारे इति वचनादिति वा-

तिककाराः । भाष्ये तु इदं दूषितम् । तथाहि । एवं सति उक्तामे-
 त्यत्रातोहेरिति हेर्लुकि कृते क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्या-
 त् । तथा जिगमिषेत्यत्र गमेरिट्परस्मैपदेष्वितीप्पन्न स्यात् । तथा
 विवृत्सेत्यत्र नवृद्धयश्चतुर्भ्य इतीप्पन्नषेधो न स्यात् । तस्मान्नलुम-
 तेत्यत्र नाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किन्तु लुमतालुप्ते प्रत्यये य-
 दङ्गन्तस्याङ्गमनाङ्गञ्च सर्वं प्रतिषिध्यतइति । न चैवमुक्तदोषताद-
 वस्थ्यमिति वाच्यम् । उक्तामेत्यत्र लुप्तं परस्मैपदम् । तदपेक्षया य-
 दङ्गं शवन्तं न तस्य दीर्घो विधीयते, किन्तु क्रमेः । स तु शपं प्रत्यङ्गं
 न तु लुप्तं प्रतीति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन दीर्घप्रवृत्तेः । एवं
 जिगमिष विवृत्सेत्यत्रापि इटो विधिप्रतिषेधौ भवत एव । तौ हि
 लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्गं सन्नन्तं तस्य न क्रियते किन्तु सकारा-
 देः प्रत्ययस्य । सचांगं नेति स्पष्टमेव । स्यादेतत् । पक्षद्वयेपि जिन-
 त्यादिर्नित्यं, कितः, पथिमथोः सर्वनामस्थानइति तिसूत्र्या
 विधीयमानाः स्वरा लुकि कृतेपि प्राप्नुवन्ति । तथाहि ।
 गर्गाः विदाः । यञञोर्लुक् । उष्ट्रग्रीवाः । इवेप्रतिकृताविति
 कनो देवपथादिभ्यश्चेति लुप् । ततो जिनत्यादिरित्याद्युदात्तता
 प्राप्नोति । तथा अत्रेरपत्थानि अत्रयः । इतश्चानिञ्च इति
 ढको ऽत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक् । ततः कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो
 भवतीत्यन्तोदात्तता प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्र-
 हणाच्चद्धितान्तस्य विधीयते । न च सिद्धान्तेपि फिट्स्वरेणा-
 न्तोदात्ततया भाव्यमेवेति वाच्यम् । राशदिभ्यां त्रिप्, अदे-
 स्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण ह्यदेशचकारानुकृष्टे त्रिप्प्रत्यये तस्य पिच्चे-
 नानुदात्तत्वादाद्युदात्तो त्रिशब्दः । तथा च प्रयुज्यते । अत्रेरिव
 शृणुतं पूर्वस्तुतिम्, यथा शृणोरत्तेः कर्माणि कृण्वत इति तथा
 ढको लुक्पत्थाद्युदात्त एव प्रयुज्यते । अत्रीणां सोममाद्विव इति ।

अत्रीणां शृणुतं हवमिति च । त्रिन्प्रत्ययान्तस्त्वन्तोदात्तो न-
कारान्तश्चेत्यन्यदेतत् । सोपि प्रयुज्यते । दूरे वा ये अन्ति वा के चि-
दत्रिण इति । तथा, पन्थाः प्रियो यस्य पथिप्रियः मथिप्रियः । सु-
पोधात्विति सोर्लुकि पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तता
प्राप्नोति । न ह्येषा त्रिसूत्री अङ्गाधिकारस्था येन नलुपतेति नि-
षेधः प्रवर्त्तते । नाप्येतद्वस्तुतोज्ञस्य कार्यम् । सुप्तिङन्तमिति पद-
संज्ञावदुक्तस्वराणां प्रत्ययान्तकार्यत्वात् । नन्वस्तु कित इति तथा
इतरत्तु द्वयं जिनिति सर्वनामस्थान इति सप्तमीनिर्देशाद्वस्तुतोज्ञस्य
कार्यम्भवत्येवेति चेन्न । जिनदन्तस्यादेरित्यादिक्रमेण प्रत्यया-
न्तस्यैव तद्विधानात् । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति
सिद्धान्तात् । एतच्च भीर्भीभ्रूमदजन धनदरिद्राजागरां
प्रत्ययात्पूर्वं पितीति पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतइति तत्रैव भाष्ये स्प-
ष्टम् । अत एवोपोत्तमं रितीत्याद्युदात्तमाहवनीयइत्यादौ रिद-
दन्तस्योपोत्तमे नीशब्दस्येकारं प्रवर्त्तते चङ्चन्यतरस्यामिति च
चङ्न्तस्य । न चैवं चतुरश्शसीत्युदात्तत्वं शसन्तस्य स्यात्तथा
च षट्त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्त इत्यादौ चतुर इति पदं मध्यो-
दात्तमिष्यमाणं न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । तत्र शसग्रहणसाम-
र्थ्यात्तदन्तसप्तमीत्ववाधात् । इतरथा ह्रुडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्यु-
चतुर्भ्य इत्येव ब्रूयात् । तत्र ह्यसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः शस
एव भविष्यति । षड्त्रिचतुर्भ्योहलादीरिति हलादेः सिद्धान्ते-
ष्युदात्तविधानात् । न चैवं स्वरविधिषु षष्ठ्येव निर्दिश्यतामिति
वाच्यम् । रितश्चङ् इत्याद्यपेक्षया रिति चङीत्युक्तावर्द्धमात्रा-
लाघवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति । अत्रोच्यते । अङ्गाधिकार-
निर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते । लुपतिप्र-
तिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् । सर्वामन्त्रितसिज्जुक् स्वर-

वर्जम्। प्रयोजनं विनिकिल्लुक्स्वरः। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकी-
ति। अस्यार्थः। लुमति लुमत्संज्ञया प्रतिपादिते दर्शने यः प्रतिषेधः
तस्मिन्नेकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्योपसंख्यानम् । प्रत्ययलक्षणेन
प्राप्तोप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः । पदद्वयाश्रयस्तु स्यादेव ।
यथा दाधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङ-
तिङ् इति निघातः। अत्र हि दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपे-
क्ष्यते। तथा इह तिष्ठेत्यादौ तिङन्तत्वलाभायापि । नन्वेवं सर्वस्तो-
मोतिरात्र इत्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । तथा सर्पिरा-
गच्छ सप्तागच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति षाष्ठमाद्युदात्तत्वं न स्यात्।
तथा मा हि दातां मा हि धातामित्यत्रादिः सिचोन्यतरस्यामित्या-
द्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह। सर्वेत्यादि। इदं स्वरत्रयं विहाय स्वरा-
न्तरे प्रतिषेध इत्यर्थः । न च सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्व-
पदमिति पदद्वयस्वरोयमिति वाच्यम् । सर्वस्य सुपीति यदाद्यु-
दात्तत्वं तस्यैव ह्यनेन प्रकृतिभावमात्रं कर्तव्यम् । तथा च तत्पा-
प्तिरवशोपपादयितव्येति भावात् । न च सर्पिश्शब्दस्यामन्त्रि-
तस्वरं विनाप्याद्युदात्तता लब्धुं शक्या । अर्चिशुचिहुस्रापिष्ठादि-
छर्दिभ्य इत्यौणादिके इसि प्रत्यये कृतेन्तोदात्तत्वात् । अव्यु-
त्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथात्वात् । न च नन्विषयस्येत्याद्युदात्तः ।
अनिसन्तस्येति पर्युदासात् । कैयटेन तु सर्पिःशब्दस्य घृतादित्वं
किमर्थं कल्पितमिति चिन्त्यम् । ननु सप्तशब्दः सप्त्यशूभ्यांतु-
द्चेति कनिनन्तो व्युत्पादितः । तथा च नित्वादाद्युदात्तः । अ-
व्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव । नूःसंख्याया इति वचनादिति चेत् ।
न । उभयथापि घृतादित्वेनान्तोदात्तत्वात् । तथा च प्रयुज्यते ।
सप्त युज्जन्ति रथमेकचक्रमिति । इह सिज्जुग्रहणं मास्तु । गा-
तिस्थेत्यत्र सिज्ग्रहणसामर्थ्याल्लुकि स्वरः सिद्धः । अन्यथा हि

छाद्यवार्थं च्छेरेव लुक् विदध्यात् । एवं शब्दपादित्यादिसिद्धये
 ऽस्तिसिचोपृक्तइत्यत्र सकारान्तरप्रश्लेषकेशोपि नाश्रयणीय इति ।
 न चैवं च्छेळुकि आत इति सूत्रं विध्यर्थमेव स्यान्न तु नियमार्थं
 तथा च तत्र लङ्निवृत्तये च्छिळुकीति वक्तव्यं स्यादिति विप-
 रीतगौरवापत्तिरिति वाच्यम् । क्ति इत्यनुवृत्त्यैव कटो व्युदस्त-
 त्वात् । तस्मात्सर्वामन्त्रितस्वरवर्जमित्येवावश्यकम् । वार्त्तिकार-
 म्भस्य प्रयोजनमाह । प्रयोजनमिति । त्रिनिशब्दयोरिकार उ-
 द्धारणार्थः सुदृतिथोरिति वत् । एते स्वरा निवर्त्यमानतया प्र-
 योजनमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमाह । पथिमथोरिति । तदेवं व-
 चनबलेन त्रिसूत्र्या ऽतिव्याप्तिरुद्धर्त्तव्येतीह सूत्रे स्थितम् ।
 वस्तुतस्तु नैतदर्थं वचनं क्रियते ज्ञापकबलेनैव विदा गर्गा इ-
 त्यादेः सिद्धत्वात् । तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वार्त्तिक-
 म् । उपमानस्याद्युदात्तत्ववचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरेप्रत्यय-
 लक्षणप्रतिषेधस्येति । अस्मिंश्च पक्षे पथिमथोः सर्वनामस्थाने
 लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्त्तव्यम् । न
 ह्ययमनुबन्धलक्षणः स्वरः, येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत । न च
 स्वरमात्रविषयकं ज्ञापकमिति वाच्यम् । आमन्त्रितस्वरसिज्जुक्-
 स्वरयोरसिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्य-
 यलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् । सर्वस्तोम इ-
 त्यत्राद्युदात्तासिद्धिप्रसङ्गात् । यद्वा । अस्तु सप्तमीनिर्दिष्टस्वर-
 विषयकमेव ज्ञापकम् । सर्वस्य सुपीति सप्तमीमपनीय सुप इ-
 ति षष्ठी पाठ्या । तथा च पथिस्वरार्थं वचनं नारम्भणीयम् ।
 क्तिन्कित्स्वरार्थं तूभयथापि नारम्भणीयमिति सर्वं सुस्थम् ।
 पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्त-
 म् । तदेयं निर्गलितोर्थः । त्रिसूत्र्यां शङ्कितस्यातिव्याप्तिदोषस्य

वचनेनोद्धारमापातत उक्त्वा ज्ञापकेनैवैष्टसिद्धिरिति निष्कर्षोऽग्रे
 कृत इति । एतच्च समाधानमज्ञाधिकारो निर्दिश्यतइति पक्ष
 इव वस्तुतोक्तस्य यत्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षेऽपि तुल्यम् । अत एव
 संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्त-
 ज्ञापनवार्तिकं योजितम् । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु निष्कृष्टप-
 क्षे उक्तदोषप्रसङ्ग एव नास्तीति लभ्यते । तत्रेत्यमाशयमभि-
 युक्ता वर्णयन्ति । ज्ञापकं द्विविधम् । सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं
 च । तत्र यदा भीद्हीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदन्त-
 ग्रहणपक्षे च फलभेदः तत्रैव सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इ-
 ति ज्ञाप्यते । यथा भीद्हीत्यत्रैव पूर्वग्रहणाभावे तदन्तस्य कार्य-
 त्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामुदात्त इत्यलोन्त्यपरिभाषया प्रत्यया-
 न्त एवोदात्तः स्यात् । सप्तम्यर्थाश्रयणे तु पितमपहाय भ्या-
 दीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टः फलभेदः । तथोपोत्तमं रि-
 ति, चङ्चन्यतरस्यामित्यत्रापि । जिनित्यादिर्नित्यं पथिमयोः
 सर्वनामस्थानइत्यादौ तु नास्ति फलभेदः । तदन्तस्य हि का-
 र्यित्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वं जिनदादिपूर्वस्यापि कार्यित्वे तथै-
 वेति । तथा च तत्र सौवर्ग्य इत्यस्याप्रवृत्त्या तदन्ताकार्यित्वा-
 दुक्तदोषस्याप्रसङ्ग एवेति । संज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयटा-
 दिग्रन्थास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्या इति ।
 अत्रय इत्यत्र तु स्वरो न भवति । लुकि कृते कार्यिणो ऽभा-
 वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेऽपि भ-
 वति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न च प्रत्ययग्रहणप-
 रिभाषया तदन्तग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । येन विधिरिति
 सूत्रेणैव तल्लभस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे च
 कामचारात् । नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततोति चेन्न ।

लोपस्याभावरूपतया तदीयान्तस्य तदुदात्ततायाश्च बाधात् ।
 अत एव हि अभूदित्यादौ तुप्तस्य सिचो नेट् । न ह्यभावस्य भा-
 वोवयवः सम्भवति । भाष्यमते ऽनल्लिभाविनि निषेधाच्च । कि-
 ंविजादीनां तु नेट्त्वशीतीष्णिपधो ऽप्यस्ति । न चैवं नखनि-
 भिन्ने ऐस्प्रसङ्गः । तस्यापि लुकापहारादिति दिक् । वस्तुतो य-
 दङ्गमिति व्याख्यानाद्राजपुरुष इत्याद्यपि निर्वाधम् । भ-
 संज्ञाया निषेधेनाल्लोपाभावात् । सुब्रन्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञया नलो-
 पाच्च । तथा अहर्ददातीत्यत्र रेफोपि सिद्धः । असुपीति निषेधो हि
 वस्तुतोङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्त्तते । अङ्गाधिकारनिर्देशे
 तु प्रवर्त्ततासौ । अत एवान्हो रविधाविनि वचनमारभ्यते । न
 चासुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधो नेति
 वाच्यम् । दीर्घाहो निदाघ इत्यादौ हल्ङ्ङ्यादिलोपोपि रेफाप-
 तेः । एतेनासुपीति पर्युदासमाश्रित्याहर्ददातीत्यत्र दाधातोः
 सुव्भिन्नस्य सत्वाद्रेफ इत्यपि कल्पनमपास्तम् । दीर्घाहो नि-
 दाघ इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । यद्यपि रुत्वरत्वयोरसिद्धतया पूर्वं न-
 लोपे कृते ऽकारस्यैव रुत्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापि रुत्वरत्वयोर्वि-
 षये नलोपो नेष्यते । रुत्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात् । नह्यकारस्य
 रौ रे वा विशेषोस्ति । न च सम्बुद्धौ नलोपनिषेधाद्धे अहर्गच्छ
 हेदीर्घाहो निदाघेत्यत्र चरितार्थता । एवमपि रूपरात्रीतिरुत्वस्य
 वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति चेत्स-
 त्यम् । अहन्नित्यावर्त्यैकेन नलोपाभावनिपातनात्सिद्धमि-
 ति दिक् । स्यादेतत् । परमवाचा परमगोडुहा परम-
 लिहा परमदाण्डिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभ-
 क्तिमाश्रित्योत्तरखण्डस्य पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च चोःकुः, दादे-
 र्धातोर्धः, होढः, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य, दिवडत्, इकोस-

वर्णेशाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन् । न च भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः । भिन्नावधिकत्वात् । भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता पदसंज्ञा तूत्तरखण्डस्य । अत्र भाष्यम् । भसंज्ञासूत्रे सुप्तिरुन्तमिति सूत्रात्सुबन्तमित्यनुवर्त्तनीयम् । तदयं सूत्रार्थः । यजादौ असर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवति । तदवयवभूतं सुबन्तं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्यात् यजादावनन्तर इति । इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानशिष्टा । अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा कर्तुःक्यङ्सङ्क्षोपश्चेतिवत् । तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्तावयवाभावेऽपि भवति, सुबन्तावयवसत्वे तु तस्य समुदायस्य चेत्युभयोरपि भवतीति विवेकः । नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात्पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न । तत्र भत्वाभावेऽसर्वनामस्थानइति पदसंज्ञानिषेधात् । स्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनुवर्त्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायो नाश्रीयते । तदयमर्थः । सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात् । तदवयवभूतं सुबन्तं च पदं न स्यादिति । तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य तु सुबन्तमिति प्राप्ता पदसंज्ञानेन निषिद्धेति परमवाचाचित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं सुवाक् सुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्यात् । सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न । असर्वनामस्थानइत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्य यजादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् । सौ तु द्विविधापि पदसंज्ञा भवत्येव । नन्वेवं श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यादिति चेत् । इष्टापत्तेः । नन्वेवमेवोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे भद्रङ्करोषि गौरित्यत्रातिप्रस-

द्वं वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृता बक्ष्यमाणं
 विरुध्येत । क्रियमाणेऽपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थाप्यदिति चे-
 ष । तत्रान्तग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्य ढेरित्यतो वाक्यग्रहणमनु-
 वर्त्य वाक्यान्तस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तदेवं समासे चर-
 यभागस्य पदसंज्ञा यजादौ कापि नास्तीति स्थितम् । क्वचित्-
 निषेधात्कचित्तु भत्त्वेन बाधादिति विशेषः । नन्वेवं दूरान्मुक्त-
 मित्यादावळुङ् न स्यात् । होता पोतारावित्यत्रानङ् न स्यात् ।
 उत्तरपदे तद्विधानादिति चेष्ट । उत्तरपदशब्दस्य समासोत्त-
 रावयवे रूढतया पदसंज्ञाविरहेऽपि तत्प्रवृत्तेः । सर्वान्तएव चेयं
 रूढिः । तेन होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपदत्वा-
 भावात्ततः पूर्वस्थानङ् नेति दिक् । नन्वेवं दधिसेचौ दधि-
 सेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेष्ट ।
 पदादादिः पदादिस्तस्य षत्वं नेति व्याख्यानात् । न चैवं रामे-
 षु हरिष्वित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वादाविति या
 पदसंज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नेति निषेधाप्रवृत्तेः । एतच्च सा-
 त्प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । उक्तं च पदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु
 पदस्यादेरिति । तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुब्रुत्पत्तेः
 प्रागेव समासे दधिसेगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः । नन्वेवम-
 पि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव । बहुचो ऽपदत्त्वेन
 षत्वप्रतिषेधमाप्तेरिति चेत् । सत्यम् । वचनमेवेह कर्त्तव्यम् ।
 बहुच्पूर्वस्य नेति । अत्रायं सूत्रन्यासः । सातेः सः, षत्वं न
 स्यात् । ततः बहुच्पदाभ्याम् । आभ्यामुत्तरस्य सस्य षत्वं न
 स्यात् । आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येत्येव सिद्धेः ।
 तादिदं बहुज्ग्रहणमादिग्रहणेन निमातव्यमिति । वार्त्तिके तूत्त-
 रपदत्वे चापदादिविभाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधि-

तम् । उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्तव्ये लुमता लुप्ते
 प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । अतो न कुत्वादि । पदादिविधौ तु प्रत्य-
 यलक्षणं स्यादेव । तेन पत्वनिषेधादधिसेचेत्यादिसिद्धिः ।
 अस्मिन् पक्षे प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोत्र नाभ्युपगन्तव्यः । ध-
 नक्रीतेत्यादिसिद्धये तस्यानित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । कैयटस्त्वाह
 दध्नः सेचाविति विग्रहे षष्ठीति समासः न त्वयमुपपदसमासः ।
 सोपपदाच्च विज् नास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिषजावि-
 त्यादि न भवत्येव । अस्मिन्नापि पक्षे बहुचूर्णस्य चेति वचनं
 कर्तव्यमेव । कृते हि बहुचि विशिष्टस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे
 सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुबन्तरमुत्पद्यतइत्यर्थवत्सूत्रे व-
 क्ष्यते । तन्त्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्राप्तं पदत्वं तत्कुत्वादौ क-
 र्तव्ये मा भूत्, पत्वनिषेधएव यथा स्यादिति । अत्रायं निष्कर्षः ।
 पूर्वसूत्रे एव स्थित्वोत्तरपदत्वे च पदादिविधौ बहुचूर्णस्य-
 चेति पाठ्यम् । पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदा-
 न्तविधाविति नियमार्थं चेदं वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एवं
 च नञ् न कर्तव्य इति लाघवम् । अस्मिन्पक्षे सौ पदन्तत्वं
 नास्ति । प्रागुक्तकुसुष्टेरभावात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य ह-
 लङ्घ्यादिसूत्रे भाष्यकारैरुक्तम् । अथ सावपि पदं भवति ।
 एवमप्युभयतस्पाशा रज्जुरिति । नन्वङ्गाधिकारग्रहणपक्षे वस्तु-
 तोद्गस्येति पक्षे चाभूवन्नित्यत्र जुम् प्राप्नोतीति चेत् । सत्य-
 म् । आत इति नियमान्न भवति । ननु देवदत्तं याजयाञ्चकारे-
 त्यत्र लुक् वाधित्वा परत्वात्तिवादिषु कृतेष्वाम इति तेषां लु-
 कि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादापन्तस्य निघातः स्यात्ततः प-
 रस्य च न स्यादिति चेन्न । लावस्थायामेव येन नाप्राप्तिन्याये-
 न तिवादीन्वाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः । तदुक्तम् । आमिसिलोपा-

तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात इति । ननु देवदत्तो यु-
ष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधीयमाना युष्मदस्मदोरादेशाः
प्राप्नुवन्तीति चेत् । सत्यम् । स्थग्रहणाच्च भवन्ति । न
च विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्किन्तु विभक्तिविशि-
ष्टस्येत्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थीद्वि-
तीयानामिति निर्देशेनापि गतार्थत्वात्सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्ते-
श्च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव स्थग्रहणम् ।
अवस्थानं हि श्रूयमाणास्वेव संभवति । यद्वा । तिष्ठतिरहानौ
वर्तते । यथा समयं तिष्ठ सुग्रीवेति । समयं माहासीरित्य-
र्थः । तथा चापरित्यक्तविभक्तिकयोरित्युक्त्या श्रूयमाणविभ-
क्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । इदन्त्ववशिष्यते । वस्तुतोक्तस्ये-
ति सिद्धान्ते चिणो लुगिति तलोपे कृते हनिणिङादेशा न
स्युः । अवधि भवतादस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अ-
ध्यगायि भवतानुवाक इति । लुङि परतो ह्येते विधीयन्ते इति
चेत् । मैत्रम् । लुङि यदार्द्धधातुकं तत्र हनि णिङादेशविधानात् ।
तस्माद्वस्तुतोक्तस्येति पक्षो निर्दुष्ट इति स्थितम् ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातौ
एकवचनम् । अचां मध्ये योन्त्यस्तदादिशब्दरूपं टिसंज्ञं स्या-
त् । टिप्रदेशाष्टित आत्मनेपदानां ढेरित्यादयः । पचते । पचते इ-
त्यादि । अन्ते भवोन्त्यः । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्ये आदि-
र्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्यादलोपूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः
स्यात् । उपधागुणः । चेततिच्योतोते । वर्द्धतइत्यादि । ननु पूर्वस्या-
विशेषितत्वाच्छासिधातौ शा इति समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् ।
अस्तु । नचैवं शासइदङ्ङ्हलोरितीत्वंशा इति समुदायस्य स्यादि-

ति वाच्यम् । अलोन्त्यपरिभाषयेष्टसिद्धेः । स्यादेतत् । नानर्थ-
केलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति निषेधः प्राप्नोति । इह च
विभर्त्तित्यत्र भृशामित् अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमनभ्या-
सविकारेष्वित्युक्तम् । विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः । अत
एव देहीत्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति । अत्रोच्यते । न ता-
वदेषा परिभाषा सूत्रकृतः सम्मता । तस्यलोप इति सूत्रे निटुङ्नां
सर्वलोपार्थं तस्य ग्रहणात् । नापि भाष्यकारस्य सम्मता । एतत्प्रयो-
जनानामन्यथोपपत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् । तथाहि । अव्यक्तानुकरण-
स्येति तावदन्तादेशो न भवति । नाञ्जितस्यान्त्यस्यतुवेति ज्ञापका-
त् । इतरथा ह्याम्रेडितस्य वेत्येव ब्रूयात् । ध्वसोरेद्धावित्य-
त्रापि लोपोपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । तथा
चेत्थं सूत्रन्यासः । घोरभ्यासस्य लोपः । लोपशब्दान्तरस्या-
नुवृत्त्या सर्वलोपः स्यात् । अस्तेश्चैत् । अस्तेघोश्चैज्जवति
हाविति । अथवा लोपश् इतिच्छेदः । संज्ञायां कृतोऽनुव-
न्धः संज्ञिनि फलति यथा कमुटि । भाष्ये तु द्विशकारकोनि-
र्देश इत्युक्तम् । तत्र लोप इति भिन्नं पदम् । श् इत्यस्य चो-
पदेशएवेत्संज्ञा तत्फलं तु प्रयोगे । सर्वत्रानुवन्धानां का-
कादिवदनवयवीभूयैव व्यावर्त्तकत्वादिति भावः । अस्मि-
न्नापि पक्षे हलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्सोर्लोपे एकशकार-
क एव पाठः सुवचः । स्पष्टार्थमनउपधालोपिन इत्यादाव-
कारस्येवेहापि सकारस्य लोपो मास्त्विति तु भाष्याश-
यः । आभ्यामित्यादौ हलि लोप इति सूत्रेणाककारस्येदम
इदो विधीयमानो लोपोपि तर्ह्यन्त्यस्य स्यादिति चे-
न्न । अनाप्यक इति सूत्रादनित्यनुवर्त्य तस्य हलीति ।
सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य अन एव लोपविधानात् । तथा च त-

आलोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतो गुण इति पररूपे च कृते
 आध्यामेषामित्यादि सिद्धम् । अत्रलोपाभ्यासस्येति सूत्रेपि
 अत्राभ्यासत्वाभये न तु तदेकदेश इति व्याख्यानादत्रग्रहणसा-
 मर्थ्यात्सर्वलोपः । यद्यपि सनीत्यपेक्षितं ददौ दद्यादित्यादि-
 वारणाय, साक्षादिति च जिज्ञापयिषतीत्येतद्वारणाय, प्र-
 कृतयोपि पिपक्षतीत्यादिवारणाय, विषयाप्यपेक्षितः मुचो-
 कर्मकस्यगुणोवेति मुमुक्षतिगामित्यादिवारणाय तथापीदं सर्वमनु-
 वृत्त्येष सुलभामिति सर्वलोपार्थमेवात्रग्रहणं बोध्यम् । नन्वेष-
 मपि विभाषाभवद्भवदप्रवगामोच्चावस्येति वार्तिकेन विधी-
 यमान आकारोन्त्यस्य स्यादिति चेन्न । वस्येति सिद्ध अ-
 यस्येति गुरुकरणतामर्थ्यात्पूर्वादेशसिद्धेः । तस्मान्नानर्थक इ-
 ति परिभाषा निष्फला सूत्रभाष्यासम्मतता चेति स्थितम् । ए-
 वञ्च शास्त्रेः शाश्वदस्योपधात्वेपि शिष्ट इत्यादि सिध्यति ।
 संयोगोपधग्रहणं कृत्तव्यमित्यादिव्यवहाराध्यास्मिन्पक्षे संगच्छ-
 न्तइति दिक् । यद्वा । अवध्यवधिमज्जायः सजातीयानामेवेत्यु-
 त्सर्गः । लोके क्षमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक
 एवाऽन्त्यादव्यवहितपूर्व आनीयते न तु समुदायः । एवं चे-
 हाप्यलोऽव्यवहितपूर्वोऽल्लेख संज्ञी न तु समुदायः, न वा व्यव-
 हितोक्तः । संयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः । अवयवधर्मस्य
 समुदाये लपचारात् । एवं स्थिते ऽल्ल इति जसन्तमपि सुव-
 चम् । जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । पूर्वे इत्यपि जस-
 न्तम् । अन्त्योप्यल्लेख सजात्याल्लभ्यते । यद्वा । अल्ल इ-
 ति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् । अल्लं मध्ये ऽन्त्या-
 त्पूर्व इत्यर्थः । तथा चेहाल्ल इति जम्बुसिर्जम्बेति पक्षत्रयम-
 पि स्थितम् ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टे ऽव्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थः ॥ निःशब्दो नैगन्तर्ये दिशिरुच्चारणक्रियः । निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्टः । नियमार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि । इकोयणचीत्यत्राचीति यस्यचभावेनभावलक्षणमिति सप्तमी । अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चान्तरङ्गस्यास्त्यर्धस्य लाभः । तेनाचि साति यण् भवतीत्यर्थः । यद्वा गङ्गायां घोष इतिवदौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तत्र सत्त्वं परस्यैव पूर्वस्यापि सम्भवति । एवमुपश्लेषोपि । तत्र युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसंभवाद्ध्युदकं मध्विदमित्यादाविकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते । तथा अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्यापि यण् प्राप्तः, अनन्तरस्यैवेति नियम्यते । ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकताभितिशब्दः करोति तथेहापि एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्त्तत । अस्ति हि तत्र व्यवच्छेद्यम् । हे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि हे आस्माकीन युष्मभ्यं ददामीत्यादौ खण्णभ्यां परस्याप्यादेशप्रसङ्गसत्त्वात् । सत्यम् । इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् । लोके ऽर्थपरताया औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति । शास्त्रे तु विपरीतम् । किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्त्तत तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात् । तस्मान्नेदं तस्मिन्नित्यनुकरणम् । किन्त्वचि वल्लीत्यादिसकलविशेषसंग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोयं निर्देशः । तस्यापत्यं तत्रभव इत्यादिवत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पञ्चमीनिर्देशेषुत्तरस्यैव कार्यं स्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते । तिङ्ङतिङः । अग्निमीळे । इह न भवति । ईळे ऽग्निम् । इह कारकाविभक्ते-

रसम्भवादिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दो ऽध्याह्निय-
 माणा उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोप्यविशेषादध्याह्नियेन । व्यवहृतोपि
 च गृह्येत । तथा चोत्संस्थाता इत्यत्राप्युदः स्थास्तम्भोरित्यस्य
 प्रसङ्गः । तदेवं पूर्वसूत्रमेतत्सूत्रं चेति द्वयमपि नियमार्थमिति
 स्थितम् । तथा च वार्त्तिकम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयो-
 र्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति । इहा-
 पि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः प्राग्वत् । न त्व-
 नुकरणम् । तथाहि सति यद्यपि तस्मान्नुडद्विहल इत्यत्रात
 आदेरेति दीर्घात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात्प्रयोजनाभावान्नैतत्तारि-
 भाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छसोनः पुंसि तस्मान्नुडचीति यो-
 गद्वये स्यात् । उच्चरत आनुपलभते गौरनश्च इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य
 तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादेतत् । एतत्सूत्रं नियमार्थमस्तु ।
 पूर्वसूत्रमप्यौपश्लेषिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु । सत्सप्तमीपक्षे
 तु नियामकत्वमयुक्तम् । षाष्ठभाष्यकैयटविराधात् । तथाहि ।
 भ्रान्नलोप इत्यत्र भाष्यम् । नैषा परसप्तमी । का ताह सत्स-
 प्तमी कृङ्गिति सतीति । तथा तत्रैव कैयटः । कथं पुनः सम्भव-
 त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितुं युक्ता । यथेष्टं वाक्या-
 ध्याहाराददोषः । कृङ्गिति सतीत्येव हि विज्ञायमानं पौर्वापर्या-
 नाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् ।
 यदा ह्यौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ
 परस्येत्यनियमे नियमाय परिभाषोपस्थानमिति । अत्रोच्यते ।
 षाष्ठग्रन्थस्य प्रकृतमात्रपरत्वादविरोधः । तथाहि । भ्रान्नलोप
 इति सूत्रे शकारवतो ग्रहणं मास्तु नादित्येवास्त्विति प्रश्नं नन्द-
 नादावतिप्रसङ्ग इत्युत्तरितम् । अनिदितामित्यस्यानुकर्षणे तु
 हिनस्तीत्यत्र न स्यात् । ततः कृङ्गितीत्यनुवर्त्य श्रपमेव कृङ्गित-

माश्रित्य हिनस्तीत्यत्र लोपोस्त्विति शङ्क्यते । यदि चास्याम-
 यस्थायान्तास्मिन्निति परिभाषापतिष्ठेत तदा नन्दमानादौ चान-
 श्यो क्त्वालोपः प्रवर्षेत । अमः शित्करणं चानर्थकं स्यात् ।
 ताद्वि शित्वात्सार्वधातुकतया क्त्विमिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र
 नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा । नन्वादधातुकसंज्ञानि-
 हृत्या शित्वं सार्थकम् । तस्यां हि सत्यामनाक्ति भनक्तीत्यत्रातो
 लोपः स्यात् । रुणद्धि भिनक्तीत्यत्र गुणः स्यात् । तृणेढीतीढा-
 गमः स्यात् । नेह्यशीति तु न प्रवर्तते अकृत्वादिति चेन्न ।
 अमः पूर्वभागस्यानङ्गतयोक्तविधीनामप्राप्तेः । कथमनङ्गतेति चे-
 त् । इत्थम् । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं धातोः प्रातिपदि-
 कादित्यादि तदादि तस्मिन्प्रत्यये परताङ्गमिति हि सूत्रार्थः ।
 इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं रुधादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः ।
 यस्माच्च परः पूर्वभागाज्ञासौ तस्मिन्विधीयमाने पञ्चमीनिर्दि-
 ष्टः । अत एव भनक्तीत्यादावतोदीर्घोयजीति न प्रवर्षेत । न च
 असोरलोप इत्यत्र विशेषणार्थं शित्करणं स्यादिति वाच्यम् ।
 नसोरलोप इत्युक्तेऽपि दोषाभावात् । नन्वेवं नान्तास्त्योर्ग्रहणं
 स्यात् । तथा च कनेर्यङ्गुकि चङ्कान्त इत्यत्रापि स्यादिति चे-
 न्न । सिद्धान्तेऽपि अप्रत्ययसान्तयोर्ग्रहणापत्तौ वस्तु इत्यादावातिप्र-
 सङ्गसाम्यात् । साहचर्यप्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुर्यम् ।
 ननु नसोरलोप इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य क्त्वात्मानन्तर्ये
 तत्रैव भविष्यति यत्न इवाचरतः यत्नतः पामनत इति । मैवम्
 अनुवर्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विश्लेष्यते । तथा च
 विध्यसंस्पर्शाभिर्दिष्टारिभाषानुगीस्थनौ निमित्तमप्यमी । सा-
 र्वधातुकनिमित्तस्य नप्रत्ययस्यास्तेश्चालोपः क्त्वात्त्यनन्तरइति ।
 ननु यातवत्सार्वधातुकइति सत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमि-

ति चेन्न । सति शिख्ये प्रत्याख्यानात् । तदेवं भ्रमः शिख्यकर-
 णसामर्थ्यात् कृत्तितीति सप्तसप्तम्यामपि परिभाषा नोपेत्यतइ-
 ति स्थितम् । पूर्वपक्षत्वादनास्थाया तथोक्तमिति वा वर्णनीयम् ।
 इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रकृतिपक्षोपि भाष्ये स्थितः । तथाहि । ष-
 ष्ठीस्थानयोगेति सूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्त्तते सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्व-
 स्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् । पञ्चम्यर्थनिर्देशे चत्तरस्या-
 व्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति । तत्रकोयणचीत्यादौ सूत्रेष्व-
 षष्ठीश्रवणात्तां षष्ठीमनूय पूर्वस्थानन्तरस्यैषा न तूत्तरस्य
 न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते । आनेमु-
 गित्यादौ तु षष्ठ्या अभवणात्सापि प्रकल्प्यतइति विशे-
 षः । सा चानियतयोगत्वात्स्थानषष्ठी यस्य च स्थानषष्ठी त-
 स्यैव कार्या नियम इति सोप्यर्थात्सिद्धयति । यत्र तूभयनिर्दे-
 शस्तत्रोभयं तावन्न प्रकरणेकं कार्यित्वनिमित्तत्वयोरैकत्र युगपद्-
 सम्भावाज्ज्ञापकाश्च । तथा चैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे कैयटः ।
 सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकरिणके । षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र
 ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति । न च पर्यायेणोभयकल्पनम् । अ-
 तुल्यबलत्वात् । तथाहि । आनेमुगित्यत्र सप्तमीनिरवका-
 श्चा सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोयेय इति पञ्चम्याः षष्ठी क-
 ल्पयति । एवमीदास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्याः, त-
 था तांस्वनुदात्तेःसूत्रे अभ्यस्तसिजर्थं सार्वधातुकइति सप्तमी-
 निर्देशं वक्ष्यति सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति तस्या एव ष-
 ष्ठी कल्प्यते । तथा बहोर्लोपं इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृता-
 र्थाया इष्टमेयःस्थिति सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । अत एव
 भूचबहोरिति पृथक् षष्ठीनिर्देशः । तथा गोतोणिदिति पञ्चमी-
 सर्वनामस्थानइति सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । गोशब्दस्य

णित्वे प्रयोजनाभावाच्च । न च तिष्ठति गौरित्यादौ पूर्वस्य
 वृद्धिः फलमिति वाच्यम् । गोशब्दं प्राति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् ।
 एवं प्रायेण पञ्चम्या अङ्गुतार्थतति भाष्ये स्पष्टम् । आमीस
 र्वनाम्नः सुडित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी
 तूत्तरार्थतया मावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्तया पञ्च-
 म्या सामानाधिकरण्यं सम्पाद्य सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि कृ-
 तार्थेति ब्रूयात्तर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वोत्तस्मादित्युत्तरस्ये-
 ति भविष्यति । तदुक्तम् । उभयनिर्देशं विप्रतिषेधान्पञ्चमीनिर्देश
 इति । वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णाश्रमेतराणा-
 मित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नां विहितस्येति व्याख्यानात् । ये-
 षां तेषामित्याद्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घा-
 च्छे तुग् भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमी । तेन दीर्घ-
 स्यैव तुग् भवति न तु छकारस्य, सुराच्छायेति निर्देशश्चह लि-
 ङ्गम् । अन्यथा हि खारचेति चर्तेन सुराच्छायेति चकारद्वयं
 निर्दिशेत् । प्रत्ययविधौ तु पञ्चम्यो न प्रकल्पकाः । षष्ठ्या
 अनुवादविभक्तित्वात् । अप्रसिद्धस्य चानुवादासम्भवात् ।
 तत्रानियमाप्रसङ्गेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेश्चेति
 दिक् ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्द-
 शास्त्रे या संज्ञा तां विना । अग्नर्दक् । आग्नेयन् । आहो
 यमहनः । आयच्छते । आहते । इह अग्नि आहु यम् हन् एवा-
 मेतन्मूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव संज्ञिनः । अशब्द-
 संज्ञेति किम् । उपसर्गे घोः किः । दाधाभ्यां यथा स्यात् ।
 घृथातोः शब्दार्थान्मा भूत् । शब्दः, शब्दशास्त्रं तत्र । सं-
 ज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु शब्दस्य संज्ञेति । कर्म करण-

मित्यादिष्वर्थसंज्ञामु स्वरूपग्रहणापत्तेः । स्यादेतत् । रूपग्र-
हणं विनापि स्वशब्देन नदेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावपदेशान-
पेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गवान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अ-
र्थो हि प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च । पर्यायैरपि
प्रत्यायनात् । बहिरङ्गश्च पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् ।
अनियतोपस्थितिकश्चानुकरणदशायामप्रतीतेः । तार्त्तिक रूपग्र-
हणेनेति चेत् । अत्राहुः । इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षितो रूपवादि-
ति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येत्युपपन्नं भ-
वति । तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वरूपमिति वचनाद्रूपं चेति सा-
मर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति
प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि ।
आरभ्यमाणोपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उद-
ञ्चो भरता इत्यादयस्तावलोक्तवदर्थ एव गृह्यन्ते । अ-
ग्नेर्दोगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते । अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्या-
सम्भवात् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च । उपसर्गे
घोः किरित्यादौ तु घुधातुर्न ग्रहीष्यते । दाध्रादिवत्यारम्भात् ।
उक्तं हि । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्व चिदिति ।
अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापि ब्रश्चादिसूत्रे राजि पठित्वा पुनर्भाजि-
पाठात्सिद्धा न्यायसिद्धा च । अग्नेर्दोगित्यादौ हि शब्दविशिष्ट-
स्यार्थस्योत्सर्गत उपस्थितौ विशेषणे कार्यबाधाद्विशेषणीभूते शब्दे
प्रवर्तमानं कार्यमुपस्थितार्थोपहितएव न त्वनर्थकोपि । अर्थ-
स्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासजात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना
त्यागायोगात् । गौणमुख्यन्यायोप्येतन्मूलः गौणस्य प्रथमतो
ऽनुपस्थितेः । एतेनाभिव्यक्तपदार्था यइत्यपि व्याख्यातम् ।
तस्मान्न्यायत एव सकलनिर्वाहे सूत्रं नारम्भणीयमिति । ननु

सारत्र चतुःसूत्रामनुवृत्तये स्वरूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न ।
 अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि । अणुदित्सूत्रे तावत्स्व-
 र्थापि स्वसावर्ण्यदेव सिद्धम् । कथमन्यथा अवसामित्यत्र स-
 रोसरीतिद्वयोः । तत्र व्यक्तिभेदान्सावर्ण्यमिति चेत्, इहापि
 बोध्यबोधकव्यक्तयोर्भेदात् । तथा तपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि ।
 आदिरन्त्येनेत्यत्राप्यादिग्रहणावृत्त्या सिद्धम् । आवृत्तौ लिङ्गं
 तु नादिचीत्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वार्तिककारस्तस्य चेति
 वक्ष्यत्येव । वस्तुनस्तु तदपि न वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनैव
 सिद्धेः । अपातिपादिकेनेति तु तत्रैव प्रत्योरुयास्यामः । अत
 एव यनावधिस्तदाद्यन्तत्वे प्रयोजनमित्याद्यन्तबन्धसूत्रस्थं वार्तिकं
 संगच्छतइति दिक् । सितद्विशेषाणां वृक्षार्थम् । अत्र सि-
 दित्युपलक्षणं किञ्चिद्विज्ञप्तमासज्य इत्यंलिङ्गा विशेषाणां सं-
 ज्ञेति वक्तव्यं, तच्च लिङ्गं वृक्षादावासञ्जनीयमित्यर्थः । एवम-
 ग्रेपि । तेन विभाषावृक्षमृगोति सूत्रे विशेषाणामेव ग्रहणात्लक्षण्य-
 ग्रोधं लक्षण्यग्रोधा इति सिद्धयति । पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्य-
 र्थम् । चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । स्वेपुषः । रैपोषं
 पुष्टः । अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजार्थम् ।
 सभाराजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह रा-
 जसभा । हरिश्चन्द्रसभा । पर्यायेण यो वक्ति स हि पर्यायवच-
 नः । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः । नापि विशेषेण, सामान्यवि-
 शेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभावात् । तुल्यार्था-
 स्तु विकल्पेरभिति न्यायात् । इनशब्दो राजशब्दपर्याय इत्या-
 दिव्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत् । श्रित् तस्य तद्विशेषा-
 णां च तस्यार्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्हासति । मात्सिकः
 शाफरिकः । पर्यायवचनानां न । अनिमिषान् हासति । मी-

नस्पेक्ष्यतइति भाष्यम् । मैनिकः । मृगपक्षिणोस्तु पित्रिर्देशः
कर्त्तव्यः । तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमि-
ति व्याख्यातारः । इह वृक्षादौ राजादौ च न्यायेनैवाभिमते
सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते । इतरस्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवधेयम् ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ अत्राण् परेण णकारेणेत्यु-
क्तम् । अणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीयमानं विना ।
चकारात् स्वरूपस्य । अस्य च्चौ । शुक्ली स्यात् । माली स्यात् ।
एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य । चिच्यतुः । निन्यतुः । ऋदोरप् ।
यवः । स्तवः । लवः । पवः । उरण्परः । कर्त्ता । कि-
रति । न चैवम् ऋदोरप् ह्रस्वान्तेभ्यः कृत्वादिभ्योपि स्यादिति
वाच्यम् । दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेवमप्यष्टन आवि-
भक्तादित्यत्र सवर्णग्रहो दुर्वारः । नहि तत्रापि सामर्थ्यम् । ह्रस्वो-
च्चारणे ह्यर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहण-
स्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेन्न । अप्रत्ययइति निषेधात् । दी-
र्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च ।
ननु दीर्घाश्चदनणस्तर्हि कारको हारक इत्यादौ रपरत्वं न
लभ्येतेति चेत् । भ्रान्तोसि । नहि दीर्घाः कृप्यण्ग्रहणेन
नोपस्थाप्यन्तइति ब्रूमः । किन्तु ग्रहणकशास्त्रे तदुपजीव्येषु
वर्णोपदेशादिषु च, इतरत्र तु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानवतारा-
दस्त्येवाण्ग्रहणेन दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम् । उदित् । कुहोऽञ्चुः ।
चकार । जगाद । अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगित्सु न प्रवर्त्त-
ते उगित्करणसामर्थ्यात् । अत एवाहुः । भाव्यमानो-
ण् सवर्णान्न गृह्णातीति । तुक् लुक् नुक् तुडादयस्तु नोदितः ।
प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्यय
इति किम् । विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानां सवर्णग्राह-

कत्वं मा भूत् । अतइञ्, इदमइश्, आर्द्धधातुकस्वेड्, भुवोवृक्,
 अम्सम्बुद्धौ । इह हि सर्वत्रापदेशइति वचनात्सूत्रान्तर्गते-
 ष्वेव इनादिशब्देष्वित्संज्ञा प्रवर्तते । लोपस्तु तत्रानुपूर्व्या-
 द्वाधिनोप पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः । ततः स्वरूपमि-
 ति संज्ञाबलात् ज्ञायमाना पदार्थोपस्थितिरनुबन्धाविनिर्मुक्तस्यैव
 भवति । तथा चोपस्थापकस्याण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तं नि-
 पिध्यतइत्युचितम् । अत एव चतुर्दशसूत्र्यामुच्चारणार्थस्या-
 कारस्येवेत्संज्ञकानामपि णकारादीनां लणमध्याकारस्य च प-
 दपर्यालोचनायामेव लोपश्च बलवत्तर इति न्यायेनापहारादित-
 रान्तर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्ततइति सिद्धान्तः । इदं चालोन्त्या-
 त्पूर्वउपधेति सूत्रे तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यत्र च कैयटग्रन्थे स्पष्ट-
 म् । इट् अक् इकोचीत्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु प्राथमि-
 कवांशे विशिष्टस्य विषयनया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय । अन्यो-
 हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यतइति कथं ततो विभक्तिः क्रिय-
 ताम् । इत्संज्ञाकार्यं त्वानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन प्रत्या-
 ख्यं प्रवर्तते । विभक्त्यर्थान्वयोप्येवम् । दृष्टं हि ङमुडा-
 दावुपस्थापके कृतस्य लिङ्गस्य तद्भावे फलप्रवर्तकत्वमिति दि-
 क् । स्यादेतत् । उक्तीरीत्या उदोष्ठ्यपूर्वस्थेति सूत्रे उच्छ-
 व्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञा लक्ष्ये तित्स्वरं प्रवर्तयेदिति चेत् । सत्यम् ।
 अत एवेतत्समाधानाय पूर्वाचार्यैः पराक्रान्तमिति गृहाण । कथं
 तर्हि एआङ्सूत्रे तद्दूषणाय प्रवृत्तामिति चेत् । तत्काला-
 वधारणेन कृतार्थस्य तकारस्यानुबन्धान्तरवैषम्यादिति गृहाण ।
 अत एव वैयाकरण इत्यत्र ऐचश्चित्स्वरो न भवति । पचस्वेति
 शपोप्येवम् । नञ्वाभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य द्वे इत्यत्र च ऐ-
 चोश्चकारस्य प्रत्याहारे उपक्षयात् । यद्वा । इनिशादिष्वपि

मास्तु सूत्रान्तर्गोष्पित्संज्ञा, किं तु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थेष्वेव
 सास्तु । नैने उपदिष्टा इति चे, न । ते फलभाज इति तुल्यम् ।
 सामर्थ्यात्परम्परासम्बन्धे फलमिति चे, त्संज्ञापि तत्रैवास्तु सा-
 मर्थ्यादिति तुल्यम् । आदेशेन्यत्वं हि प्रायोगिकेष्वसम्भवात्तत्-
 प्रत्यायकानिष्ठमानुषीमाजात्यादाश्रीयते । न चैतत्तपरेष्वस्ति ।
 प्रत्याख्ये तकाराभावादिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । भाव्यमा-
 नोप्युकारादेशः सवर्णान् गृह्णाति । ऋतउदिति तपरकरणाह्लि-
 गात् । तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः
 सिद्धयति । न चैवं सनाशंसेत्युप्रत्ययोपि सवर्णं गृह्णात्विति
 वाच्यम् । आदेशविषयकं ज्ञापकमित्युक्तत्वात् । यद्वा । अ-
 दसोत्तेरिति सूत्रएव उश्च ऊश्चेति समाहारद्वन्द्वेऽस्तु । अत
 एव संलुका निर्देशः कृतः । अत एव च ऊदुपधाया इति सू-
 त्रे गोह इति विकृतिनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरुकारान्तरप्र-
 श्लेष उक्तः । नन्वेवमप्यकः सवर्णइत्यत्र अकारो ऽष्टादशा-
 नां ग्राहकोस्तु अण्त्वात् । अस्तु च स एव इकारादीनामपि
 ग्राहक आदिरन्त्येनेत्युक्तेः, ईकारादयस्तु कथं ग्राह्याः ।
 नहि तद्वाचकः शब्दस्तस्मिन्सूत्रे उपात्तोस्ति । नन्वक्षब्देन
 इकारादयोप्युपस्थिता इति चेत्तर्हि वाक्यार्थे ते नयन्तु नाम
 पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु तेपि स्वार्थोपस्था-
 पका, अनुच्चारितत्वादित्युक्तम् । अत एव ऋचं वेत्तीत्या-
 दौ शब्दविशेषं वेत्तीत्येवार्थो न तु तदर्थं वेत्तीति । तदुक्तं
 वार्तिककृता । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ।
 ह्रस्वसम्प्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाणसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्या-
 वचनमिति । शब्दस्य, प्रतीयमानस्य । अवचनम्, अर्था-
 प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्रोच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र

स्ववाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् । प्र-
थमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्तते । न चाक्शब्द-
वाच्यो दीर्घास्ति योस्य निषेधस्य विषयः स्यात् । नन्वा-
कारोस्तीति चेन्न । नादिचीत्यनेनैव तत्र निषेधासिद्धेः । प्वा-
दीनामित्यादिनिर्देशा अपीह लिङ्गम् । नन्वेवमिकोयणचीति
सूत्रे ईदातोर्ग्रहणं न स्यात् । युगपद्बृत्तिद्वयविरोधात् । तथा
च सुध्युपास्थो दध्यानयेत्यादि न सिद्धयेदिति चेन्न । सति
तात्पर्ये युगपद्बृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् । इह चा-
णद्या इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यग्राहकत्वात् । यदि तु प्रा-
चां मते श्रद्धावशाद्युगपद्बृत्तिद्वयं नाभ्युपैषि, तर्हीह ईदातोरपि
इगच्छब्दयोर्लक्षणैवास्तु । स्ववाच्यहस्ववाच्यत्वाविशेषात् ।
स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमपि शरीरमित्या-
दौ शकारस्य स्थानसाम्याच्चकारादेशः प्राप्नोति । इकारवा-
च्यो हि दीर्घः तत्सवर्णश्च शकार इति तस्यापीग्रहणेनैव ग्रहणात् ।
तथा शीतलमित्यादावपि यणप्रसङ्गः, दीर्घः परं न भवति ।
अक्शब्दवाच्यवाच्यतायाः दीर्घे विश्रान्त्यातत्सम्बन्धग्रहे माना-
भावादिति । अत्रोच्यते । भवेदयं शकारस्य यकारादेशरू-
पो दोषः । यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणां वदाम । वयन्तु स्व-
वाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः । न च ईकारः शकारस्य वाचकः । दी-
र्घाणामनणत्वेन सवर्णाग्राहकताया असकृदावेदितत्वात् । भा-
व्यमते त्वज्जलोः सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्ग-
लितोर्थः । अकारोष्ठादशानां संज्ञा । एवमिदुतौ । ऋलृ इत्येतौ तु
पर्यायशब्दौ त्रिशतः संज्ञे । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वा-
त्, ऋलृक्सूत्रे ऋत्यक इति प्रकृतिभावदर्शनेनैव ज्ञापितत्वाद्वा । न
च तुल्यव्याक्तिसंज्ञाद्वयप्रणयनवैयर्थ्यं, तदर्थमिह सूत्रान्तराप्रणय-

नात् । एचस्तु द्वादशानां संज्ञाः । यबला द्वयोः । रहौ तु स्वस्यैवेति । यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्पारेद्वाराय नाञ्जल्लावित्यत्रैव यत्नः कृतो न विस्मर्तव्यः । वार्त्तिककारास्त्रिंशद्वाणग्रहणं प्रत्याचख्युः । तन्मते ऽस्यच्चावित्यादौ जातिनिर्देशात्सिद्धम् । अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षा । विधिप्रदेशे तु पश्चेकत्ववद्वैक्षेति सर्वेष्टसिद्धिः । यद्यप्यास्मिन्पक्षे ऋकारेण लृकारग्रहणं दुःसाध्यं तथापि ऋलृकमूत्रोक्तरीत्या समाधेयमिति दिक् ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात्स तपरः । तात्परोऽपि तपरः । द्विविधोऽप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः स्यात् । तेन अत् इत् उदिति षण्णां संज्ञाः । ऋदिति द्वादशानाम् । अत एवोपसर्गाद्विधातावित्यत्र सावर्ण्यात् लवर्णस्य ग्रहणन्तपरत्वादीर्घे नेति सिद्धान्तः । पञ्चमीसमासोदाहरणन्तु वृद्धिरादैर्जाति । इह हि संज्ञायां कृतं तात्परत्वं संज्ञिनोः फलति ऋमुट्ठित्वमिवेत्युक्तम् । परम्परासम्बन्धेन लाक्षणिकस्य स्मारकतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः । अदेङ्गुण इत्यत्राप्येवं सिद्धम् । तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात् । यदि तूकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदित्सूत्रे ऽशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते । यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते । तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थम् । इह तु पञ्चमीसमासो नाश्रयणीयः । अत एव शास्त्रान्ते अददिति भाष्यं सङ्गच्छते । गुणा भेदका इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणमुभयार्थम् । गुणान्तरयुक्तस्य ग्राहकत्वात् । भेदकत्वे ज्ञापकन्त्वणुदित्सूत्रस्थमग्रहणमिति हल् इति सूत्रएवोपपादितम् । तथैतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा हि स्वस्य रूप-

स्फेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं
 तत् । एवं हि तत्रैवं लृग्रहणं कुर्यात् । ऋति ऋ वेति वि-
 हितं रेफद्वयमध्यं वाञ्छारयेत् । आ इत्येव सिद्धे ऽतोदीर्घोऽवी-
 ति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतन्मूत्रं
 भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि ।
 अणिति नानुवर्त्तते । तेषांकारादावनपि तत्कालानां सवर्णा-
 नां गुणभेदेऽप्यनेन ग्रहणम् । अतोभिसर्गस्येत्यादौ तूभयप्रस-
 ङ्गे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञानां बाध्यवाचकभावां नेत्यु-
 क्तमिति चेत् । सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव स-
 मावेशः । इह तु विरोध एवास्ति । अष्टादश ग्राह्याः षड् ग्राह्या
 इति हि विरुद्धम् । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारणैव दृ-
 ष्टत्वात् । अत एव छादेर्घ्येति सूत्रे ऽद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्य-
 मिति वार्त्तिकं सङ्गच्छतइत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये
 संख्योपात्ता येन विरोधः स्यात् । किन्त्वतोभिस इत्यादौ तप-
 रकरणसामर्थ्याद्बाध्यवाचकभावोऽनुमीयतइति तत्त्वम् । वस्तुत-
 स्तु तत्कारविशिष्टेयं संज्ञा न त्वणमात्रम् । तत्कालस्येति तच्छ-
 व्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति । न तु विशिष्टम् । तदुच्चारण-
 कालमदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेऽप्यस्त्येव । सर्वनामपदेऽप्येत-
 स्यैव वारवन्तीयं, तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोः
 स्थितत्वात् । तथा च द्विप्रभाद्यन्तर्गतान्वदिह पदकैदेशत्वेना-
 नर्थक्याद्वाहकताप्रसङ्ग एव नास्ति । विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं स-
 तं सङ्गच्छतं । वृद्धिसूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्यैकारैकारैरर्थवानि-
 ति हरदत्तग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति निष्कर्षः । सो-
 यं विध्यर्थनापक्षः । यदा त्वणित्यनुवर्त्तते तदा नियमार्थमिदं
 तपरोऽन् तत्कालस्यैवेति, गुणानामभेदकत्वादनणसु न कश्चिद्दो-

पः । अस्मिन् पक्षे तत्कालत्वग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अग्रग्रहणानुवृ-
त्तिश्चानुनयकी । तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनार्थाष्टसिद्धेः ।
द्वित्र औदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं भाव्यमा-
नतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः । तथा च स्वरितः प्रयुज्यते । द्यौः
पितः पृथिवि मातर ध्रुमिति । पृथिवी उत द्यौरित्युदात्तप्र-
योगस्तु द्यौःशब्दस्य बोध्यः । औदच्चघेरित्यत्र तु मुखसुखा-
र्थं तपरकरणम् । व्याख्यानात् । तेन समिधाने अ-
गनावित्यादौ तित्स्वरो नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यत्तु न-
विभक्तौतुस्मा इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तम् । इटोदि-
त्यत्रायं निषेधो न भवति । इदमस्थमुरित्युकारानु-
बन्धकरणादनित्यत्वादस्येति, तदभ्युपगमवादमात्रम् । ति-
त्स्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । भक्षीयनवराधसइत्यादाव-
न्तोदात्तश्रवणात् । तस्मादिटोदित्यत्रापि मुखसुखार्थस्तकारः ।
एतर्द्धहुवचने, उर्द्धदित्यादिष्वप्येवमेवेति दिक् । वस्तुतस्तु दि-
व औदित्यत्राप्येवमेव । हलः सप्तनभर्मिणानुदात्ते कृते उदात्तस्वरि-
तयोर्यण इत्येव स्वरितसिद्धेः । स्यादतत् । द्रुता मध्यमा विलम्बि-
ता चेति तिस्रो वृत्तयः । तदुक्तम् । अम्पासार्थे द्रुता वृ-
त्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा
विलम्बितेति । ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः । तर्थाह । द्रुतवृ-
त्ता यस्याम् ऋचि पठ्यमानायां नव पानीयपलानि स्रवन्ति
तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्ता पठ्यमानायां द्वादश । विलम्बिता-
यान्तु षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलम्बितायां तप-
रकरणमकार्षीन्मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले
ऽनोभिसर्पेस् न स्यात् । कालावधारणेन दीर्घप्लुतयोरिव वृ-
त्त्यन्तरस्यापि वारणादिति । तथा च वार्तिकम् । द्रुतायां तपरकर-

जे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदादिति । अत एव नि-
 पातनान्मध्यशब्दे ह्रस्व इति संहितासंज्ञासूत्रे कैयटः । अत्र सि-
 ङ्दान्तवार्तिककारा एवाहुः । सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तु-
 श्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विज्ञिष्यन्तइति । अस्यार्थः । व्य-
 ङ्जकीभूतो ध्वनिर्पद्यपि बहुकालानुवर्त्ती । तथापि कश्चि-
 न्मात्रापर्यन्तमेवाभिव्यनक्ति । तदुत्तरकालोपाहितस्तु स्वय-
 मेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति । यद्वा । ह्रस्वस्य व्य-
 ङ्जको ध्वनिर्वृत्तित्रयेपि मात्राकाल एव । मध्यमविलम्बित-
 योः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादिना ततोऽन्यूनकालेन ध्वन्यन्तरे-
 णाभिव्यक्त्यन्तरं जन्यते अभिव्यङ्ग्यस्तु न भिद्यते । एवं
 दीर्घव्यङ्जकोपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्द्विषात्र एव । अनुनिष्पादी
 तु ततो न्यून इत्याद्युत्थम् । व्यङ्ग्यास्तु स्वत एव परस्पर-
 विलक्षणाः । एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनितम् । तस्मादुच्चा-
 रणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते । द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो
 मात्रिकः स्वयमिति । शब्दान्तराधिकरणस्थराणककारोक्तिस्तु
 कथं नेयेति सूरिभिश्चिन्त्यम् । वर्णास्तु नित्या एव । वर्णो-
 त्पत्तिपक्षे तु नदनुनिष्पादी दूरादपि ग्राह्यः कश्चिद् ध्वनिरव-
 श्याभ्युपेयः । तस्यैव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु
 वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एव । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्य ध्वनित्वेन प्र-
 कल्पिता इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्य-
 क्तित्वमिति दिक् । उक्तं च भाष्ये । ध्वनिः स्फोटश्च श-
 ब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महाश्च केषां चिदु-
 भयं तत्स्वभावत इति । अस्यार्थः । शब्दो द्विधा । व्यङ्ज-
 को व्यङ्ग्यश्च । शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यङ्ग्यकत्वेन सम्बन्धी
 यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । तदुभयं व्यङ्ग्यं

व्यञ्जनरूपं केषां चिदेव तात्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु
भेदादिजन्यानामपि । कुतः । स्वभावतः । कारणबैलम्ब-
ण्यात् । अत्रोभयमिति भावप्रधानो निर्देशः । उभयरूपते-
त्यर्थः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाण आ-
दिवर्णो वर्णसङ्घातो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूप-
स्य च । वर्णो यथा अल् । सङ्घातस्तु कुब् । इह ह्यभूतत-
द्भावे कृभ्वस्तीत्यतः कृबो द्वितीयेति अकारेण प्रत्याहारः । आ-
द्यन्तो तावदवयवौ ताभ्यामवयवौ समुदाय आक्षिप्यते
तस्य च युगपलक्षणे प्रयोगाभावात्तदवयवेषु संज्ञावतरन्ती म-
ध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः
पाराध्यैर्निर्णयात् । अतः स्वरूपमित्यनुवर्तते । एवं रूपं
चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अप्राधान्यात् । अन्त्येनेति ह्यप्र-
धाने तृतीया । तेन दध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्तते न
णकारसहित इति कैयटादयः । अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रत्याहारे-
ष्वद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकशा-
स्त्रस्थभाष्यादिपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णे विश्रान्त-
मन्त्यस्तु तात्पर्यग्राहकः । सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्ति-
रिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति स्थितम् । तत्रान्त्यस्येत्संज्ञ-
यापहृतस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः । अन्यथाजादिसंज्ञानामपि
णकारादावतिप्रसक्तेः क उद्धारः । किञ्चास्तु विशिष्टस्य य-
णसंज्ञा तथापि दध्यत्रेत्यत्र यणशब्दापादनमसङ्गतमेव । न्या-
यसाम्येनेकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वा-
सम्भवात् । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनाव-
यवेन मा भूदिति वृत्तिकाराः । टाडसिद्धसामित्यादिनिर्दे-

शैष्टकारा न पूर्वान्त इति निर्णयादिति भावः । नन्वेवमपि टकारान्तस्य सङ्घस्य टाटकारोन्त्यो भवत्येवेति चेन्न । व्यवसितान्त्यताविरहात् । इह हि अन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्यैतत्संज्ञा तेन प्रत्याहार इति सुडनेपुंसकस्येति सूत्रे हरदत्तः । न चैवं रप्रत्याहारासिद्धिः । लप्सूत्रे ऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादिनन्त्येनापि प्रत्याहारात् । इदं तु वक्तव्यम् । औटष्टित्वस्यानन्त्यार्थतया तेनैव मुट्प्रत्याहारः । प्रत्यासत्तेश्च । तथा चान्त्यग्रहणं मास्तिवति । अत्रेदं समाधानम् । मध्यमेनता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत् । एवमन्त्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् । स ह्यनन्त्येनाप्यनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम् । न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यते । नवीनास्तु सहासमन्तादेतीति सहेता मध्यमो वर्णः । अन्त्येनादिः अणित्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः । आद्यन्तसमभिव्याहारान्च । सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते । स्वरूपमिति चानुवर्तते । वृद्धिगुणादिसंज्ञास्ववेहापि सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः । आर्मिश्च व्याख्याने हलन्त्यमित्यत्रेतराश्रयशङ्कापि नास्तीत्याहुः । आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्तये इदम् ॥

येनविधिस्तदन्तस्य ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । एरच्, चयः । जयः । अयः । ओरावश्यके, अवश्यलाव्यम् । इह येनेति करणे तृतीया न तु कर्त्तरि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या बाधितत्वात् । विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः । तेन कर्मणोभिहितत्वादुभयप्राप्ताविति नियमस्य नायं विषयः । करणं च परतन्त्रं कर्त्राधिष्ठितस्यैव

करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते सुवविभ-
क्तौ न लक्षणेति नैयागिकोद्धोषस्तु निर्मूलः । न च प्र-
त्ययानुशासनैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलम् । तिङ्स्वपि तस्य तुल्य-
त्वात् । रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि
स्वीकारात् । अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र
प्रयाजशेषं द्विष्युभारयोदिति मीमांसका व्याचख्युरिति दिक् ।
न च एरजित्यादाधिकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्या-
तन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपतः सम्भवति
किन्तु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्मान्तस्य वि-
शेष्यस्य संज्ञेति फलितम् । विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं
भवति सन्निधिस्तु कचित्साक्षाद्भिर्देशेन यथा ईदूदेद् द्विवचनम्प्र-
गृह्यमिति द्विवचनस्य 'क चिच्छब्दाधिकारात्' यथा एरजिन्यत्र
धातोः 'क चिदाक्षेपाद्यथा इकोऽलित्यत्र सना धातोः । इको
यणचि, एचोयवायाव इत्यादौ तु न कथं चिदपि विशेष्यस-
न्निधिः । अतो नेदं प्रवर्त्तते । स्यादेतत् । उदोष्ठ्यपूर्व-
स्येत्यत्र ओष्ठ्यपूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यान्न तु ऋकार-
स्य । स हि विशेषणत्वाददन्तस्य संज्ञा । संज्ञा च संज्ञिनं
प्रत्याययति न तु स्वयं विशेषणादियोगमनुभवति । तत-
श्च सङ्कीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः । पूर्त्तमित्यादावतिव्याप्तिश्च । एव-
मुतश्चप्रत्ययादित्यत्राप्यसंयोगपूर्वत्वमङ्गस्य प्रत्ययस्य वा वि-
शेषणं स्यान्न तूकारान्तस्य ततश्चाशुहीत्यादावतिव्याप्तिः ।
विशेषणं च यद्यङ्गस्य तदा तक्ष्णुहि इत्यादावतिव्याप्तिः ।
अथ प्रत्ययस्य, तर्हि तक्ष्णुहीत्यादि सिद्धयतु अशुहीत्या-
दौ तु दोष एवेति । अत्राहुः । गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा ।
तथा च उतश्चप्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलाय गुण-

भावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्बन्धे विशिष्टा संज्ञा
 भवति । इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । न तु विशेष्ये वि-
 शेषणमिति । व्याख्यानात् । अत एव न विशिष्टं वैशिष्ट्यं
 नाप्येकत्र द्वयमिति दिक् । तथा च वार्त्तिकम् । येन वि-
 धिस्तदन्तस्येति चेत्, ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः ।
 सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति । ग्रहणोपाधीनां
 गृह्यमाणविशेषणत्वेन सम्मतानामोष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थः ।
 यथेष्टत्वादित्यनेनेदं दर्शयति । चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यवो-
 धेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवेह सम्मतं न त्वितरत्रिकं
 व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च । इह सिद्धान्ताभिमतं विशेष-
 णविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्त्तिकानि प्रवृत्तानि । तद्य-
 था । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रि-
 तादयो विशेष्यास्ताद्विशेषणं च सुप् । एवं नडादिभ्यः फगित्या-
 दौ नडादि विशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोर्थः । ए-
 तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधाधिर्नास्तीत्यापि व्याख्या-
 तम् । तस्याप्युदात्तहतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य दिवउत्सूत्रे कै-
 यटादिभिरुक्तत्वात् । अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे गान्तं यत्प्रा-
 तिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन शेषोऽयसखीत्यादौ ग्रहणव-
 तेति प्रतिषेधं सञ्चारयन्तो हरदत्तादयः प्रत्युक्ताः । प्रकृतमनुसरामः ।
 श्रितादयो विशेष्या इत्युक्तम् । तेन द्वितीयाश्रितेति समासः कृ-
 ष्णश्रित इत्यत्रैव भवति न कृष्णं परमाश्रित इत्यादावपि । त-
 था नडादिभ्यः फक् । नाडायनः नेह, सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रना-
 ङिः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ननु कृष्णं परमाश्रि-
 त इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासात्सुब् विहिं-
 तः तेन श्रितान्तं सुबन्तमेव भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ । स-

म्बुद्धचन्तमुदाहर्त्तव्यं कृष्णंपरमश्रित इति, एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन
 सुवन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयतइति । स्यादेतत् । सिद्धान्ते श्रि-
 तादीनां विशेष्यत्वेपि तत्र सुवन्तत्वं बाधितम् । न चात एवा-
 न्वयानुपपत्त्या श्रितादिशब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति वाच्यम् ।
 सम्बुद्धचन्तएव मुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात् । तथा च कृ-
 ष्णश्रितमित्यादि न सिद्ध्येदिति । उच्यते । समासतद्धित-
 प्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्तत्प्रकृतिके लक्षणैव
 स्वत्वाक्षेपे नदीभिश्चेत्यादावभेदस्य बाधात् । न हि तत्र स-
 म्बुद्धचन्तना सम्भवति । पूर्वकालैकेत्यादौ सम्बुद्धचन्ततास-
 म्भवेऽप्येकविभक्तावित्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत् । तस्मा-
 त्सामान्यापेक्षज्ञापकवलेनैकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षण-
 ति स्थिते इदृत्यभाष्यवृत्त्याः कैयटहरदत्तकृतं भङ्क्त्वा व्याख्यान-
 मनादेयमित्यवधेयम् । अस्यापवादमाह । उगिद्वर्णग्रहणद-
 र्जामिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यतइति फालि-
 र्थः । महान्तमतिक्रान्तातिमहती उपसर्जनत्वाद्गौरादिलक्षण-
 स्य ङीषो ऽभावे उगिदन्तत्वान् ङीप् । बृहन्महतोर्गौरादित्वं
 नास्तीत्यपि केचित् । युक्तं चैतत् । महतेर्सौभगायेत्यादौ वि-
 भक्तेरुदात्तत्वसिद्धये शतुरनुम इति सूत्रे नद्यजाद्युदात्तत्वे बृह-
 न्महतीरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्यारभ्यमाणत्वान्ङीपोऽप्युदा-
 त्तत्वसिद्धेः । अत इन् । दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तावि-
 धिः । अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमि-
 वां नित्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । बाव्हादिभ्यश्चेत्थत्र यथाय-
 थं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमस्यौपगविरित्या-
 दावेव स्यान्न तु दाक्षिरिति । अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न ।
 वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथा चैतत्सूत्रशेषे

वार्तिकम् अलैवानर्थकनेति । अत एव संघातेनार्थवत्तैव । तेन स्त्रिया इतीयङ् इद्वैव भवति स्त्रियौ परमास्त्रियौ, नेह शस्त्रयौ शस्त्रयः । तथा इन्हन्मूपार्यम्णांशौ, सौचेत्यत्र हन् इत्यत्र संघातग्रहणे स्त्रीहन्ग्रहणं न तेन स्त्रीहानावित्यादौ सौ चेति नियमाप्रवृत्तेः दीर्घः सिद्ध्यति । उदस्थास्तम्भोरित्यत्र वापदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽप्युदेव विशेष्यः । अननुवृत्तौ तु न काचित् क्षतिः । उभयथाप्यनर्थकस्याग्रहणाच्चेह गर्भुस्थस्यनि गर्भुत्सुवर्णतृणयोः । ननु शस्त्रयौ स्त्रीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्यचानि वचनाच्च हीदन्तञ्चापि तदुत्तरमिति चेत् । सत्यम् । पदाङ्गाधिकारइति वचनसत्त्वे तथैव, किन्त्वेतद् दूषितं भाष्ये सौत्रेण तदन्तविधिनैव गतार्थत्वात् । अत एव परमइचासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमातिमहानिति सिद्ध्यति वचनाश्रयणे तु नैतत्सिद्ध्यत् । अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेऽप्यनङ्गत्वात् । परमाविशिष्टस्याङ्गत्वेऽपि महदुत्तरपदत्वाभावात् । सौत्रेण तदन्तविधिना तु सान्तमहत इति दीर्घमुगिल्लक्षणो नुगागमश्चेह सिद्ध्यति । न चेह ग्रहणरतेति निषेध शङ्क्यः । सगासप्रत्ययविधायित्यनेन सह समानाविषयः स इत्युक्तत्वात् । एतेन वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपतु भिच्छनामिति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । अलैवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये, अनिनस्मत्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति । अन्, राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन । इन्, दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । अस्, सुपया इत्यर्थवता सुस्नेता इत्यनर्थकेनामन्, सुशर्मेत्यर्थवता सुप्राथिमेत्यनर्थकेना तच्चेणःपीध्वमिति सूत्रेङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया आनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । परिवन्विषीध्वमित्यत्र हि पीध्वशब्दस्या-

नर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किं तच्चिवृत्त्यर्थेनाङ्गग्रहणेनेति दिक् ।
 सूत्रस्योदाहरणान्तराण्याह वार्त्तिककारः । प्रयोजनं स-
 र्वनामावयवसंज्ञायाम् । अन्यर्थमङ्गयाक्षिप्तः संज्ञी स-
 र्वदिभिर्विशिष्यतइति फलितोर्थः । उपपदविधौ भ-
 याढ्यादिग्रहणम् । भयञ्च आढ्यादयश्चेति द्वन्द्वः । तेन स्वच्-
 प्रकरणे मेघर्त्तिभयेषु कृञ् इति सूत्रे वाक्यं भित्वा उपपदेन मे-
 घर्त्तो विशेष्येते भयेन तूपपदम् । यदि तु भयाढ्यशब्दयोर्द्वन्द्वं कृ-
 त्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः क्रियते तदा क्षेमप्रियमद्वैरप्युपपदं
 विशेष्येते सिद्धान्तं तु क्षेमादय उपपदेन विशेष्यन्ते भयङ्करः
 अभयङ्करः आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम् । ङीप्प्रतिषेधे स्वस्त्रा-
 दिग्रहणम् । स्वसा परमस्वसा । अपरिमाणविस्तादिग्रहणं
 च । प्रतिषेधे प्रयोजनमित्यनुवर्त्तते । द्विगुना सन्निधापित-
 मुत्तरपदं विस्नादिभिर्विशिष्यतइति भावः । द्विविस्ता द्विपरमवि-
 स्ना । द्वयार्चिता द्विपरमाचिता । दितिः । दैत्यः आदित्यः ।
 दित्यदित्यादित्येति सूत्रे ऽदितिग्रहणं न कर्त्तव्यं परमदित्या-
 दिभ्यस्त्वनभिधानात् भवतीति भावः । रोण्दा अण् । रौ-
 णीति सूत्रेण चातुरधिकः रौणः आजकरोणः सैहकरौणः । त-
 स्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उक्तानां वक्ष्यमाणानां च सर्वे-
 पामयं शेषः । तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्त्ततइति फलि-
 तोर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति भिद्धमिति चेन्न ।
 व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः ।
 यद्यपि रौणीशब्दो न प्रातिपदिकं तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र
 वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्स्वीप्रत्य-
 यान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः । यथाक-
 थञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि ङ्याप्सू-

त्रे दक्षयते । ननु यदि तस्य चेत्युच्यते स्वरूपग्रहणं चानुव-
र्त्तते तर्हि व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं
स्यादिति चेन्न । सूत्रान्ताहुक् दशान्ताहु इत्यादौ सावका-
शत्वात् । न च तत्रान्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न
भाविष्यतीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्येत-
द्भाषनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकसिद्धेयं परिभाषा । पू-
र्वात्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति योग-
विभागश्चेद् ज्ञापकः । वस्तुनस्तु भयाख्यादाविव सूत्रा-
न्ताहुक् दशान्ताहु इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्य-
त्यासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि सूत्रपादमिति
परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् । न चैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्या-
दिति वाच्यम् । उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदि-
कस्य ह्रस्वविधानात् । सन्निधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव
विशेषणताश्रयणात् । गोशब्दे च तदभावात् । अत एव
राजकुमारीपुत्र इत्यत्र न ह्रस्वः । उपसर्जनं यत्स्त्रीप्र-
त्ययान्तं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सान्निधानाश्रय-
णात् । एषैव तत्राणि गतिः । ननुक्तपरिभाषेह सम्भ-
वति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन गृहणवतेति च परि-
भाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहर-
दत्तः भवामुक्तत्वात् । एवं च पूर्वादिनिरिति योगविभागो
व्यर्थः । किं बहुना पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तग्रहणसम्भवा-
त्सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्येति
प्रकृतवार्तिकमपि न कर्त्तव्यम् । स्वरूपमिति तु प्रागेव प्रत्या-
ख्यातमिति दिक् । रथसीताहलम्भो यद्विधौ । तद्वहतीति
यत् । रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यं परमसीत्यं क्षेत्रम् । सीतया

सम्मित सम्मतमित्यर्थः । नौवयोधमेति यत् । हलस्य कर्षो हल्यः परमहल्यः । मंतजनहलादिति यत् । यद्विधाविति किम् । हलसीराडागिति ठ्गाविधौ तदन्तग्रहणं मा भूदिति कैयटः । अत्रेदं वक्तव्यम् । हलसीरादिति द्विः पठ्यते । तस्येदमित्याधिकारे तद्वहतीत्यधिकारे च तत्रोभयत्रापि तदन्तविधिरिष्ट एव । आद्यस्य प्राग्दीव्यतीर्यत्वाल्लुक् । द्विहलः । अपरस्य श्रवणम् । द्वैहलिकः । स्पष्टं चेदं चतुर्थे हरदत्तग्रन्थे । युक्तं चैतत् । रथाद्यत् तद्वहतीति रथशब्दस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति भाष्येप्युक्तत्वात् । बह्व्यधिकारस्थरथहलयोरुपादानसामर्थ्याल्लभ्यो हि तदन्तविधिरविशेषादुभयत्रापि स्यादेव । न चैवमिह यद्विधावित्यसङ्गतामिति वाच्यम् । तस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा । रथाद्यदिति सूत्रे रथाद्रथाङ्गे ईतिवद्वोढरीत्युक्तौ तत्प्रकारकशब्दबोधस्योपपादयितुं शक्यत्वेपि हलग्रहणे तदुपपादनस्य वक्तुमशक्यत्वेन हलग्रहणेन न तदन्तविधिः । अस्तु वा संख्यापूर्वपदएवेति कैयटाशयः । तस्मैहितमिति प्रकरणे शरीरावयवाद्यदिति सूत्रे रथाच्चेति वार्तिकम् । तत्राप्ययं तदन्तविधिवोध्यः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । हलसीताशब्दाभ्यां साहचर्याच्चतुर्थाध्यायाविहित एव यदिति तदन्तविधिमाहुरिति । तत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । असमासे निष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विशिष्यापि तदन्तविधेर्ज्ञापिततया साहचर्याश्रयणेपि तदन्तविधेर्दुर्धारत्वादित्यवधेयम् । सुसर्वाद्धादिशब्देभ्यो जनपदस्य । सुपाञ्चालकः । सुमागधकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । अवृद्धादपिबहुवचनविषयादिति वुब् । सुसर्वाद्धाज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । दिक्शब्दः । पूर्वपाञ्चालकः । अ-

परपाञ्चालकः । पूर्ववद् बुञ् । दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः ।
 ऋतोवृद्धिमद्विधाववयवानाम् । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धि-
 मान् वृद्धिनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधाने अवयवानां पूर्वपदत्वइति
 शेषः । तदन्तविधिरिह वाचनिक एव । शरदः पूर्वो भागः
 पूर्वशरत् । पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः । तत्र भवं पू-
 र्वशरदम् । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । अवयवाद्दतोरित्युत्तरप-
 दवृद्धिः । वृद्धिमदिति किम् । प्रावृषण्य इत्यत्र तदन्तवि-
 धिर्मा भूत् । तेन तत्र ऋत्वणेव भवति । पूर्वप्रावृषमिति ।
 अवयवानां किम् । पूर्वस्यां शरादि भवं पौर्वशरादिकमित्यत्रा-
 ण् न भवति किं तु कालाद्येव भवति । तत्र हि यथाकथाञ्चि-
 त्कालवाचिनो गृह्यन्ते न तु रूढ्यैवेत्याग्रहः । उत्तरत्र सन्धि-
 वेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति विशेषणात् । अत एव सायम्प्रातिकः ।
 पौनःपौनिक इत्यादि सिद्धयति । ठब्बिधौ संख्यायाः ।
 द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति विग्रहे ह्रुदितार्थेत्यनेन समोस कृते
 आर्हादिति ठक् न भवति । संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्या-
 न्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन प्राग्वतेरिति ठवेव भवति ।
 अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् न भवति । सोस्यांशवस्नभृतय इत्यतः
 सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्यपरिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थस्य
 समर्थविभक्तेश्च निर्देशात् । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृताल्लुक्स-
 म्बद्धाद्विलक्षणमिदमिति सूच्यते । यद्वा । अनुवर्तमानेन सो-
 स्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्याया इत्येतत्तावत्प्रत्ययं विधत्ते ।
 ततस्तस्य लुकिं कृते पुनस्तदस्यपरिमाणमिति वचनसामर्थ्या-
 त्स्वार्थे तज्जातीयः प्रत्ययः । तस्यं विधानसामर्थ्यात् द्विगुनि-
 मित्तत्वाभावाद्वा लुग् न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमत-
 माश्रित्योक्तम् । भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भूतार्थे

प्रत्ययं कृत्वा द्विषाष्टिक इत्यादि साध्यम् । न ह्यत्राध्यर्द्धेति लुक्
 प्राप्नोति । अनार्हीयत्वत् । यद्यपि तमधीष्टइत्यत्र कालादिति
 वर्तते । तथापि काले संख्येये वर्तमानात् षष्टिशब्दादुत्पत्तिर्न
 विरुध्यते रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति । परिमाणार्थे
 तु लुक् दुर्वारः । तथाहि । प्राग्वतेष्ट्विति ठब् तदर्हतीत्यतः
 प्राक् तेनक्रीतमित्येवमाद्या येषांस्तेषु भवति । अर्हत्यर्थे च ।
 ततः परेपि येषां वर्त्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यन्तवचन-
 इत्येवमन्त्रास्तेष्वपि भवति । एवञ्च ठब् आर्हीयानार्हीयार्थ-
 साधारणत्वेपि परिमाणस्य तदर्हतीत्यतः प्राक् निर्देशात्तत्रो-
 त्पन्नष्टब् आर्हीय एव । न च तदस्येति पुनरुपादानमात्रे-
 णार्हीयत्वमपगच्छति । न हि काको वाश्यतइत्यार्हीयत्वं
 निवर्त्तते । किञ्च यद्यार्हीयत्वं निवर्त्तते । तर्हि जीवितपरिमा-
 णादन्यत्रापि लुङ् न स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य
 द्विनिष्कः । न च द्वित्रिपूर्वनिष्कादिति वचनसामर्थ्यात्स्या-
 दिति वाच्यम् । परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु वचनस्य साव-
 काशत्वात् । तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो
 भवतीति तमधीष्टोभूत इत्येव द्विषाष्टिकः साधनीयः । तदस्येति
 तु त्यक्तव्यम् । सोस्येत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति स्थितम् ।
 धर्मान्नयः । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः ।
 अधर्माच्चेत्येतन्न वक्तव्यम् । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
 पदस्य च, प्रयोजनम् । इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु ।
 इष्टकचितम् । पकेष्टकचितम् । इषीकतूलेन । मुञ्जंषीकतूलेन ।
 मालभारी । उत्पलमालभारी । इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्यो-
 दाहरणात्पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटादयः । अत
 एव परममहत्परिमाणमित्यत्र परममहतो द्रव्यस्य परिमाण-

मिति षष्ठीतत्पुरुषः । सामानाधिकरण्ये ह्यान्महत इत्यात्वं
 स्यादित्युदयनाचार्या व्याचख्युः । यत्तु तत्र वर्द्धमानेनोक्तम् ।
 पदाङ्गाधिकारइत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदा-
 धिकारः । अन्यथेष्टकेषीकामालानामित्यत्र पुनस्तदन्ताविध्यु-
 पसंख्यानं व्यर्थं स्यात् । तथा च परममहत्परिमाणमित्यत्र
 कर्मधारयपक्षेऽप्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति, तदेतदनवहिताभिधानम् ।
 इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् । उपसंख्यानान्तरस्य
 गगनकुसुमायमानत्वात् । तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यक् ।
 एतेन सततनैशतमोवृतमन्यतइति भारविप्रयोगे ओजःसहोम्भस्त-
 मसस्तृतीयाया इत्यलुक् कुतो नेत्याशंक्य वर्द्धमानोक्तरीत्योत्तर-
 पदाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्य-
 पास्ता । यदप्योजःसह इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । ओजःप्रभृ-
 तीनामुत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वादिति, तदपि
 वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । विशेष्यविशेषणभावनिर्णयैवेहत्य-
 वार्त्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात् ।
 भारविप्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः । वृतं वृत्तिः नैशतमसो वृतमिति
 षष्ठीतत्पुरुषः । नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां
 षष्ठी । ततः सततं नैशतमसो वृतं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । यद्वा ।
 वृतु वर्तने, घञर्थे कविधानमिति भावे कः । सततं नैशततम-
 सो वृतं वृत्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत् । अङ्गाधिकारे प्रयोजनान्याह ।
 प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ । महान् । परममहान् ।
 आपस्तिष्ठन्ति । स्वापः । नपूजनादिति समासान्तनिषेधः ।
 नन्वेवमपि द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योपईदित्तीकारः प्राप्नोति । न ह्ययं
 समासान्तः येन ऋकूपूरित्यप्रत्ययइव निषिध्येत इति चत्स-
 त्यम् । द्व्यन्तरूपसर्गेभ्य इत्यत्राप इति कृतसमासान्तस्या-

नुकरणं प्रथमान्तम् । अन्हो ऽदन्तादितिवद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्र-
 थमा । इहत्यं स्वाप इति भाष्यं चास्मिन् व्याख्याने प्रमाण-
 मित्यवधेयम् । स्वसारौ । परमस्वसारौ । नसारौ । परमनप्तारौ ।
 पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनङ्गो नुम् । पद्मावः प्रयोजनम् । द्विप-
 दः पश्य । केवलस्योदाहरणं तु पादयतेरप्रत्ययः, पात् । पदः । पदे-
 त्यादि । इह क्वौ लुप्तत्वाणि लोपो न स्थानिवत् । उत्तरप-
 दाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन पादस्य पदाज्या-
 तिगोपहेतोष्विति पदभावः । पादेनोपहतं पदोपहतमित्यत्रैव
 भवति । इह तु न दिग्घपादेनोपहतं दिग्घपादोपहतमिति । उत्तर-
 सूत्रेणैवम् । तेन पद्यत्यतदर्थे, हिमकापिहतिषुचेति पद्माव इहैव
 भवति । पादौ कषतीति पत्काषी । इह तु न, परमपादकाषी ।
 यस्तु परमपत्काषीति प्रयोगः । स परमश्चासौ पत्काषी चेति
 विग्रहेण समाधेय इति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । यूयं वयम्, अ-
 तियूयम् अतिवयम् । अस्थन् परमास्थना । अनङ्वान् परमानङ्-
 वान् । द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनङ्गुत्त्रिग्रहणम् । द्यौः सुद्यौः ।
 पंथाः सुपन्थाः । नपूजनादिति समासान्ताभावः । मन्थाः
 परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौःसुगौः । सखा सुसखा । स-
 खायौ सुसखायौ । चत्वारः परमचत्वारः । अनङ्वाहः परमा-
 नङ्वाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । भाष्ये तु परमपन्थाः पर-
 मगौरित्युदाहृतम् । तत्र समासान्तापात्तिः । नपूजनादिति नि-
 षेधस्तु नास्ति स्वतिभ्यामेवेति वक्ष्यमाणत्वत् । अत एव क्वा-
 चित्कोयमपपाठ इति कैयटः । समासान्तविधेरनित्यतया वा
 समाधेयम् । यद्वा परमुदाहरणान्तरमित्यर्थः । अपन्थ, अगौ-
 रित्यत्र नवस्तत्पुरुषात्पथोविभाषेति साधुत्वम् । यच्च परमसखा-
 यावीति पठितं भाष्ये । तत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः । गौणत्वे ऽपि ब्रह्म-

णित्वे इष्येते एवास्थयाद्यनङ्वत् । एतच्च मिदचोन्त्यादित्यत्र
 द्वितीयाश्रितेत्यत्र च स्पष्टम् । अरुद्युक्षोवरुण इन्द्रसखा, आग्नेया-
 हिमरुत्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । एतेन घिसंज्ञासूत्रे
 शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन् हरदत्तो न्यासकारश्चा-
 पास्तः । त्रेस्त्रय इति तु त्रिशब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधायिन्यामि-
 परे इति व्याख्यानाद्गौणे न भवति, प्रियत्रीणम् अतित्रीणाम् ।
 प्राधान्ये तु स्यादेव, परमत्रयाणामित्याहुः । अत्र व्याख्याने
 प्रमाणं मृग्यम् । इह पदाङ्गाधिकारइति न कर्त्तव्यम् । तदन्तग्र-
 हणेनैव सकलेष्टसिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे
 यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । इह प्रत्ययाक्षितस्य
 धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्त-
 विधिर्लभ्यते । अङ्गसंज्ञासूत्रे यस्मात्प्रत्ययीविधस्तदादिप्रत्यये इ-
 ति योगं विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादंशान्तरलाभः ।
 इदञ्च संज्ञाविधा न प्रवर्तते, सुप्तिङन्तपदमितिज्ञापकात् ।
 उत्तरपदाधिकारेपि न प्रवर्तते, हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासोष्विति
 सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते । अस्यापवादमाह । प्र-
 यग्रत्यहणं चापञ्चम्या इति । यत्र पचम्यन्तं प्रत्ययस्य वि-
 शेषणं तत्र तदन्तग्रहणं नेत्यथः । यथा रदाभ्यांनिष्ठात इत्य-
 त्र । तेन दृषत्तीर्णेत्यत्र तृधातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्ययावयवीभू-
 तस्य नत्वं न भवति । इह प्रघट्टके संज्ञाविधावुत्तर पदाधिकारे
 रदाभ्यां स्यतासील्लुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाश्रीय-
 त, इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः । तादिदं सकल सूत्रेणैव
 सिद्धयतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वाचनिकमपवादमा-
 ह वार्तिककारः । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचि-
 न्नुधात्वितीयङ्वच् च यथेह भवति । श्रियौ भ्रुवावित्येवमिहापि

सिद्ध्यति श्रियः भ्रुव इति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरतो विशेषणेनैव ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ यस्य समुदायस्यावयवानामचां मध्ये प्राथमिकोज्ज्वलसंज्ञकः स वृद्धसंज्ञकः स्यात् । आमगुप्तीयः । वृद्धाच्छः । अचामिति जातौ बहुवचनं तेन द्वयोरपि भवति । शालीयः । एकस्यापि च भवति व्यपदेशिवद्भावात् । ज्ञा ब्राह्मणी तस्या अयं ज्ञीयः । वा नामधेयस्थ । पौरुषेयं नाम तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्रविभाषेयम् । देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीमिति श्रीहर्षः । गोत्रोत्तरपदस्य च । नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति शेषः । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । कम्बलप्रियम्यचारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः । पणनं पणः । घवर्थे कविधानमिति कः । सोस्यास्तीति पण्णि । पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । अण् । गाथिविदधिकेशिगणपणिनश्चेति प्रकृतिभावः । ततो यूनीञ् । पाणिनिः । स्यादेतत् । ण्यक्षत्रियार्षाञ्जित इति सूत्रेणैव इवो लुक् प्राप्नोति । आर्षाद्यन्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । आर्षग्रहणेन ऋष्यन्धकेति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । अस्य चौत्सर्गिकत्वात् । यद्वा । पणिनशब्दो यौगिको न तु ऋषौ रूढः । लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् ! एतच्च शास्त्रान्तएकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशादाक्षीपूत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यकारव्यरहाराच्च निर्णयते । नन्वेवमपि पाणिनेश्छात्राः पाणिनीया इति न सिद्ध्यति वृद्धाच्छं वाधित्वा इवश्चेत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते यूनिर्लुगतीञो किं सति नायमिबन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन इबन्त-

त्वानपायात् । अत्राहुः । इवश्चेत्यत्र कण्वादिभ्योगोत्रइत्यतो
 गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते तच्च पूर्वसूत्रएव स्वयेत । तेनापत्याधिकारा-
 दन्यत्वेन प्राप्तं लौकिक गोत्रं विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्व-
 रितेनाधिकार इति वचनात् । कण्वादिश्च गर्गाद्यन्तर्गणः । ततो
 गर्गादिभ्यो यमिति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे
 भवति तत्रापत्याधिकारसत्त्वात् । तेन इवश्चेत्यत्रापि पारिभाषिके
 गोत्रे ये इञ् तदन्ताच्छेषऽणित्यर्थः फलितः । यद्वा । लक्षण-
 प्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादिसूत्रे यवेव गृह्यते स च पारि-
 भाषिके विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः । एवं चार्थाधिकारा-
 दिवश्चेत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि इञ् न तु गोत्रे ।
 तेनाणो ऽप्राप्तेर्निर्बाधश्छप्रत्यय इति स्थितम् । रुढस्यापत्यं
 रौढिः । अतइञ् । अनन्तरे गोत्रे वा । न चैवमिवश्चेत्यण्
 प्रसङ्गः । नद्वयचः प्राच्यभरतोष्विति निषेधात् । स्यादेतत् ।
 यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते । तर्हि पिङ्गलकाण्व्य-
 स्य छात्राः पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् । इष्यते तु कण्वा-
 दिभ्योगोत्रइत्यण् । सत्यम् । अत एवापरितोषादुक्तं वार्त्तिककृ-
 ता गोत्रान्ताद्वासमस्तवादिति । शैषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्य-
 त्र वा इत्थमतिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्वा-
 च लौकिकगोत्रग्रहणादोदनपाणिनीया इत्यादिसिद्ध्यतीति भा-
 वः । किमविशेषेण, नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकीत्यवर्जम् ।
 कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वा चपलो, हरितवर्णश्च कात्यः । तस्य
 छात्रा इत्यर्थे णेव भवति जिह्वाकाताः हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः । त्यदीयम् ।
 अदसीयम् । इदमीयम् । किमीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः ।
 उदीचांवृद्धादिति फिञ् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमा-

वादेशौ ॥

एङ्माचां देशे ॥ यस्याचामादिरिति मण्डूकप्लुत्या अनुवर्त-
ते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने ।
एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । एङ्गिति कि-
म् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विधेयसंज्ञासम्बन्धवलेन
पृथग्भिभक्त्युच्चारणाच्च प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । व्य-
वस्थितविभाषाचेयम् । तेन क्रौडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवा-
चिनोर्न वृद्धसंज्ञा तेन क्रौडो देवदत्त इत्येव भवति । प्राग्दे-
शवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा । ततः काश्या-
दित्ताद्वृद्धलक्षणौ ठञ्जिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वक्तव्यम् ।
सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका ।
सेपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धाद्वाहीकग्रामे-
भ्यश्चेति ठञ्जिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्ष-
णः फिञ् न । विकारे च नित्यं वृद्धेति मयण् न । तदेवं
कुणिमतं भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति
व्याख्यातम् । जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राञ्चः
पुरुषस्तेषां यो देशस्तदाभिधानइति व्याचख्यौ । प्राचामि-
त्यस्य च श्रूयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याहर्तव्येन
मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याशयः । अस्मिन् पक्षे
वाहीकग्रामे देवदत्त इत्यत्र क्रौड इत्यत्र वा ऽवृद्धत्वादेव ठञ्जि-
ठौ न भवत इति स्पष्टम् । किन्तु सैपुरिकीत्यादिभाष्योदा-
हृतं वचनेनैव सधनीयं स्यादिति दिक् । देशइति किम् ।
गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौतमाः । दे-
शग्रहणेन नदी न गृह्यते नदीदेशो ऽग्रामा इति पृथगुपादाना-
ल्लिङ्गात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्यम् । शरावती नाम न-

दी उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थि-
तो देशः प्राग्देशः । उत्तरापरस्यामुदग्देशः । उक्तञ्च ।
प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थ-
सा नः पातु शरावतीति ॥ अमरसिंहोप्याह । लोकोयं भारतं व-
र्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः
पश्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां
पश्चिमब्धिगामिनी शरावतीति वदन्ति । उभयथापि प्रा-
गुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकदेशस्तु प्राग्दग्बहिर्भूतः ।
वहिषष्ठिलोपो यच् चेति व्युत्पादनादिति विवरणम् । तच्चि-
न्त्यम् । अव्ययात्प्राच्येति सूत्रे कश्यादिभ्यष्ठञ्जिटाविति वा-
र्तिकं व्याचक्षणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाही-
कोभयरूपताभ्युपगमात् । तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च ।
तस्माद्वाहीको देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथा च कर्ण-
पर्वाणि । पञ्चनां सिन्धुषष्ठानामुत्तरं ये समाश्रिताः । वाही-
का नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति ॥ एतेन धर्मवहि-
र्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति । शतद्रुर्विपशा इरावती वि-
तस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुनदस्तु षष्ठः, तन्मध्यदेशो
वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरन्तु तत्रैव दर्शि-
तम् । वहिकश्च वहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ । तयो-
रपत्यं वहीका नैषा सृष्टिप्रजापतेरिति ॥ एतच्च विवेचनं
वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपयोक्ष्यतइति सर्वं सुस्थम् ॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन
कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे नवमान्हिकम् ॥

पादश्चायं प्रथमः समाप्तः ॥

